

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**VI/1
(Haziran)**

BİLECİK /2022

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayınlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Sorumlu Yazışleri Müdürü

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yayın Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2022

Yayın Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi F Blok

Kat: 2, No: 217 Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editör

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yrd. Editör

Çağrı BAKIR

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ASOS
Index ve Ideonline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

- Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramin SADIK (Bayburt Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfettin KAYA (Siirt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA (Sakarya Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)
Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Ahmet Fevzi SAVAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayının adı altında yayınlanması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfayı, çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir. Gezi, gözlem ve anı türündeki yazılarda sayfa sınırlandırması yoktur.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıraralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADE (Aksaray Üniversitesi)

Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Tahir AŞİROV (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Yaşar CANATAN (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Doç. Dr. Yunus ARİFOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Abdulhamit DÜNDAR (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)

Dr. Öğr. Gör. Rabia AKSOY ARIKAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Selim Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi)

Dr. Ebru Emine OĞUZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Dr. Ergun ÜSTÜN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Resul ŞAHSİ (Ankara Üniversitesi)

Dr. Sacide ÇOBANOĞLU

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 9

Abdulhalik BAKIR - Fatih AKSOY

North and West Black Sea Port Cities by the Eyes of Travelers and Geographers Between Xth and XVth Centuries / *Coğrafyacı ve Gezginlerin Gözüyle 10. ve 15. Yüzyıllar Arasında Kuzey ve Batı Karadeniz'deki Liman Şehirleri* 10

Dursun Can EYÜBOĞLU

Dede Korkut'taki Salur Kazan Üzerine Bir Değerlendirme / *An Evaluation on Salur Kazan in Dede Korkut* 87

Sawsan ALAFYONİ – Ehssan DALAL

الأداب السلطانية بحث في المفهوم والنشأة / *Sultani Edebiyatları Kavram ve Ortaya Çıkış Üzerine Bir Araştırma* 146

Ebru Emine OĞUZ

Orta Çağ Avrupa'sında Temizlik ve Hijyen / *Sanitation and Hygiene in Medieval Europe* 163

Tuğrul BAKIR

Yeni Belgeler Işığında 14 Temmuz 1958 Irak İhtilali ve Türkiye'nin Irak'ın Kuzeyine Müdahale Tasarıları / *14 July 1958 Iraqi Revolution and Turkey's Intervention Drafts in the North of Iraq In The Light of the New Documents* 184

Tahir AŞİROV – Serdar GAYYPNAZAROV – Parahat DURDYGYLYJOV

Sovyet Türkmenistanı'nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: G. Kuliyev Örneği / *Studies on the Stavropol Turkmens in the First Years of Soviet Turkmenistan: Example of G. Kuliyev* 218

ÇEVİRİ.....231

Pamela ARMSTRONG (çev. Alper GEÇER)

8. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret / *Trade in the East Mediterranean in the 8th Century*.....232

MAKALELER

North and West Black Sea Port Cities by the Eyes of Travelers and Geographers Between Xth and XVth Centuries

Coğrafyacı ve Gezginlerin Gözüyle 10. ve 15. Yüzyıllar Arasında Kuzey ve Batı Karadeniz'deki Liman Şehirleri

Abdulhalik BAKIR* – Fatih AKSOY**

Abstracts

It is known that various records have been kept about the western and northern regions of the Black Sea since ancient times. Towards the end of the Middle Ages, there is an increase in the volume of information about the region in different works. Along with the travels and geographical studies, the information obtained about the region in question also laid the groundwork for the studies of later times. Between the X and XV centuries, travelers and geographers convey information about the western and northern regions of the Black Sea for ministerial and some commercial and political reasons. The data obtained show that some port cities developed in the north of the Black Sea, especially in the Crimean Peninsula and around the Azov Sea, with the effect of trade. Over time, the capacity of maritime transportation and logistics increased and commercial networks established with other port cities in the Black Sea like Sudak, Kaffa (Feodosia), Solgat (Saryi Krym), Chufut Fortress (Kirkyer), Sarikirman (Chersonese-Sevastopol), Don. There are also cities such as Azov (Tanais), where the river joins the Azov Sea, Matrakha (Tmutorakan-Hermonassa) on the Taman Peninsula and Akkerman (Akçakirman), Costantia (Constanta-Armocastro) outside these regions. While some authors only mention the names of the cities and give information about their location or coordinates; some authors, who are mostly travelers and are in the cities, give various information about the events they have seen and heard and

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı; abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr; Orcid: 0000-0002-4436-5322

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi; fatihaxoy@hotmail.com.tr; Orcid: 0000-0001-7004-4154

witnessed in their works. With this information, the physical features of the cities such as architecture, ports, markets, as well as their commercial structure, transportation opportunities, and some political events of the aforementioned periods are reflected.

Keywords: *Black Sea, Crimea, Sudak, Kaffa, Solgat, Sevastopol, Azov, Port.*

Öz

Karadeniz'in batısı ve kuzey bölgeleri hakkında ilkçağlardan itibaren çeşitli kayıtların tutulduğu bilinmektedir. Ortaçağların sonuna doğru farklı eserlerde söz konusu bölge hakkında aktarılan malumat hacminde artış görülmektedir. Seyahatler ve coğrafya çalışmaları ile birlikte söz konusu bölge hakkında elde edilen bilgiler daha sonraki zamanların çalışmalarına da zemin teşkil etmiştir. X. ve XV. Yüzyıllar arasında seyyah ve coğrafyacılar, elçilik faaliyetleri ile bazı ticari ve siyasi nedenlerle Karadeniz'in batı ve kuzey bölgeleri hakkında malumat aktarmaktadırlar. Elde edilen veriler Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Kırım yarımadasında ve Azak Denizi çevresinde ticaretin etkisi ile bazı liman şehirlerinin geliştiğini göstermektedir. Zamanla deniz ulaşım ve taşımacılığının kapasitesi de artacak ve Karadeniz'deki diğer liman kentleri ile ticari ağlar kurulabilecektir. Karadeniz'in kuzey ile batısında bulunan ve ayrıca çevre hinterlandta etki sahibi önemli kentler arasında Kırım Yarımadasında bulunan Sudak, Kefe (Feodosia), Solgat (Staryi Krym), Çıfıt Kale (Kırkyer-Kerker), Sarıkırman (Chersonese-Sivastopol), Don Nehrinin Azak Denizine karıştığı mevkiye bulunan Azak (Tana), Taman Yarımadasındaki Matrakha (Tmutorakan-Hermonassa) ve bu bölgelerin dışında kalan Akkerman (Akçakirman), Costantia (Köstence-Armocastro) gibi kentler yer almaktadır. Bazı müellifler sadece şehirlerin ismini zikredip, bulunduğu yer veya koordinatları hakkında bilgiler aktarırlar iken, çoğunluğu seyyah olan ve şehirlerde bizzat bulunan bir bölüm müellif ise eserlerinde, bizzat görüp duydukları ve şahit oldukları olaylar hakkında da çeşitli malumatlara yer vermektedirler. Bu malumatlar ile birlikte şehirlerin mimarisi, limanları, pazarları gibi fiziki özellikleri ile birlikte ticari yapısı, ulaşım imkânları, bahse konu dönemlerin bir takım siyasi olayları yansıtılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Karadeniz, Kırım, Sudak, Kefe, Solgat, Sivastopol, Azak, Liman.*

Introduction:

Even though the Black Sea was a sea that was feared especially in ancient times, it was not a completely unknown region especially when port cities were considered.¹ Trade from the Black Sea to Istanbul and the port cities of the Mediterranean brought some the Black Sea port cities to the fore. We see that information about this great sea started to increase towards the late Middle Ages, after the knowledge of ancient times began to disappear in the early Middle Ages. Some travels were written due to several developing political events, religious reasons, embassy activities and commercial ventures, and it led to new and more accurate determinations in the field of geography in order to learn about the world that did not disappear. Ultimately, this situation led to significant progress, especially in the field of cartography.

Some works on travel and geography between the 10th and 15th centuries contain information about the Black Sea. The information conveyed by travelers or geographers, especially in the Black Sea cities, regarding their periods is very valuable in order to learn the history of these cities. While compiling the information about the northern and western regions of the Black Sea in the works written in that period, the important

¹ Herodot (484 BC-425 BC), one of the ancient historians, gave some information about some of port cities of Black Sea and people of this geography in his famous work: Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Trans. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, İstanbul 1991, III.94, p. 173-174; IV.12, p. 196; VII.78, p. 347; Some of information about the ancient Black Sea cities by Xenophon (431 BC-354 BC) and Strabo (64 BC-24 AD) has survived to the present day. Xenophon had reached the coast of the Black Sea by road after setting off from Cunaxa near Babylon after a battle with his army. In his work called *Anabasis*, Xenophon talks about some port cities on the southern coast of the Black Sea, starting from Trabzon: Ksenophon, *Anabasis*, (Trans. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, p. 7,140-199; Strabo, who originally from Amasya, also mentions to some cities that in the north of the Anatolian Peninsula and also have coast to the Black Sea: Strabon, *Coğrafya (Anadolu-Kitap: XII, XIII, XIV)*, (Trans. Prof. Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, XII. II. 11, İstanbul, p. 13-18; Flavius Arrianus (Arrian of Nicomedia, 86-180), who made a cruise on the southern coast of the Black Sea to prepare a report to be presented to the emperor before he started his duty as the Governor of Cappadocia, to which he was appointed, also mentioned some cities in this region and the distances between cities: *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (Trans. Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul 2005; p. 3-49.

cities in the Black Sea and vicinity of the Black Sea, especially the port cities, were discussed by moving in the northwest direction and an effort has been made to convey the information of travelers and geographers about these cities.

Studies in the fields of travel-observation and geography, which increased in the late Middle Ages compared to the first and early Middle Ages, seem to have benefited from previous studies. It is understood that efforts are made to compile and collect more or less information in these fields. From the beginning of the late Middle Ages, we find that this effort was mostly made by Muslim geographers. With the influence of the Islamic conquests, some information about the new geographies reached by the borders, and also, as a result of maritime and trade activities, learned about the Far East, Indian Ocean and other countries of the Mediterranean began to be recorded. Thus, Muslim scientists served as a link in transferring the geographical knowledge of ancient times to the next centuries.

Muslim travelers and geographers convey the information they obtained about the Black Sea through the communication they established on various occasions until the 12th century. It should be noted here that trade and politics play a leading role in establishing this communication. The emergence of new Muslim authorities in the geographies where Islam spread has increased the volume of geographical information transmitted.

It is obvious that while the Christian world's appetite for recognizing distant geographies increased with the Crusades, they also benefited from the geographical accumulation that could be compiled until that time. With the 4th Crusade, which took place in 1204, while Byzantium came under the control of European armies, embassy activities gained momentum, and commercial activities in the Mediterranean began to transform in favor of European merchants. Especially, European merchant states such as Genoa, Venice and Pisa were trying to increase their profits through commercial activities, on the other hand, they were involved in efforts to establish alliances with various embassy activities between geographies. From the 13th century onwards, with the influence of the Mongol invasions, changes began

to occur in the political structures throughout the old world, and as a result of various military, political and commercial developments, as well as maritime and embassy activities, new travel books, geographical works and map studies would be made.

While the Black Sea was a known region of the old continent during the first and middle ages, it took quite some time to take place in the studies carried out in the field of geography with the entire basin of the Black Sea. Especially since the 10th century, as a result of developments in maritime, new geographies became known and more accurate maps began to be drawn in the light of the data obtained until that time. The elapsed time allows us to see more specific and more accurate Black Sea maps towards the end of the Middle Ages.

In the early years of Late Middle Ages, Ibn Khordadbeh (820-912), Mas'ûdî (896-956), Al-Maqdisî (945-991), Ibn Hawqal (d.988), Ibn Rustah (after d.913), Ibn al-Faqih al-Hamadani, al-Istakhri (850-957) and some other travelers and geographers gave some information about the North and West Black Sea. In addition, some data about the Black Sea were presented in the work called "*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*", which was written in 982-983 (Hijri 372) and whose author is unknown.²

Along with these, we see that the knowledge of the Black Sea and especially the old continental geography has expanded since the 12th century. Since this century, geographic information has increased more rapidly than in the past. With the advancements in the maritime field and increasing transportation opportunities, the port cities of the Black Sea have also become better known. On the one hand, while benefiting from the scientific accumulation of ancient times, progress is made in the field of geography with ongoing scientific efforts and observation studies. Thus, in the 12th century, efforts to recognize geographies began to have a more scientific basis. In these periods, the information is mostly repeated and conveyed to the next times.

² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Pre. by Viladimir Minorsky, (Trans. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008, p. IX.

As a matter of fact, starting from 12th century, with the work titled "*Nüzhetü'l-Müştâk fi'htirâkı'l-âfâk (Kitap el-Roger)*" prepared by Abu Abdullah Muhammad al-Idrisi (1099-1166), we can see the level of geography knowledge of the period reached. In this work, a basis that can be a source for the works to be prepared later is presented.³ Al-Dimashqi (Seyhurrabve) (1256-1327), who lived in the same century, also stated the coordinates of various countries in his work named "*Nuḥbetü'd-debr fi 'acâ'ibi'l-ber ve'l-bahr*" and conveyed some information about the Black Sea. His style is similar to that of Muhammad al-Idrisi.

In the 11th century and after, we see that some information about the eastern geography was written by western travelers with the influence of the Crusades. These include some political and economic relations as well as explaining the experiences gained during the journey and return to the holy lands. In the 12th and 13th centuries, travelers like Giovanni da Pian del Carpine (1185-1252), William of Rubruck (*Ryysbroeck*) (1220-1293), Ibn Sa'id al-Maghribi (1214-1287), Benjamin of Tudela (1130-1173), Petachiah of Ratisbon (d.1225), Simon of Saint-Quentin (d.1250), Hayton of Corycus (1240-1310), Marco Polo (1254-1324), and Rabban Bar Sauma (1220-1294) traveling from east to west in the opposite direction of Marco Polo conveyed some information about the Black Sea geography.

Apart from these fundamental works, Hamdallah Mustawfi (1281-1340)'s work "*Nüzhetül Kulûp (Nuzhat al-qulûb)*", a Fransiscan priest named Odoric of Pordenone (1286-1331), and Ibn Battuta (1304– 1369)'s travel books, the work named "*Takvîmü'l-buldan*" written by Abû al-Fidâ (1273-1331) Ibn Fadlallah al-Umari (1301-1349)'s and Pascal of Vitoria (d.1339)'s works contain little or much information about the Black Sea.

From the 14th and 15th centuries, we find that new works have been written about the geography in question, with the increasing contact between countries with various political developments and embassy activities. Some of these are the works of Ruy González de Clavijo (d.1412) which the King

³ İsmail Çolak, "İdrisi", *Somuncubaba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Yıl:23, Sayı: 191, Eylül, 2016, p. 54-56.

of Castile Henri III sent to Amir Timur as an envoy and the Castilian traveler Pero Tafur (1410-1490). Johannes de Galonifontibus (Jean of Sultaniya), who was sent by Timur to Venice and Genoa in 1398, and to France and England in 1403 (after defeating the Ottoman army under the command of Bayezid I), also has some expressions about the north of the Black Sea in his works. Johannes de Galonifontibus wrote a work that depicts Timur, especially during the six months he stayed in France, which he gave as a gift to various churches in France.⁴ Ahmad Ibn Arabshah, (1388-1450), who wrote the work "*Acâ'ibü'l-makdûr fî nevâ'ibi Tîmûr*", which provides information about the events of the Timurid period, gave some information about the Black Sea in his historical work. In order to ensure the continuity of the commercial infrastructure built by the Venetian State, some political relations were started with the eastern countries and the records of Giosafat Barbaro, Caterino Zeno and Ambrogio Contarini who went to the Aq Qoyunlu as ambassadors in this period, German Johann Schiltberger, who were taken prisoners by the Ottoman army during the Battle of Nicopolis, Bertrandon de la Broquiere, Sirâceddin Ibn al-Wardi and Afanasy Nikitin, who made a trip from Russia to India, are some of the sources we can get about the Black Sea.

Together with the information conveyed by those who traveled to the Black Sea and other geographies or as a result of geography studies, each author became a light for the activities of travelers and geographers after him, encouraged them in their studies and paved the way for the emergence of new works.

What Travelers and Geographers Tell About the Black Sea

The information conveyed about the Black Sea geography is diverse, and some of the information conveyed in the same time period confirms each other. Information about this great sea, which can be navigated by covering 1170 km in width and 600 km in length, and the Sea of Azov, to

⁴ Sultaniyeli Johannes, *Timur'un Sarayında (Fransa'ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emir Timur'un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, (Trans. Ahmet Deniz Altunbaş), Knonik Kitap, İstanbul 2020, p. 8-9.

which this sea is connected by a strait (Kerch Strait), has also taken place in the pen of travelers and geographers. Black Sea geography has been a subject of interest since ancient times.⁵ Although it was called '*Pontus Axeinos*' meaning 'The Inhospitable Sea' in ancient times, this name later changed to '*Pontus Euxinus*' meaning 'Hospitable Sea' and this usage was continued in the Roman period.⁶ In different sources, expressions such as '*Mare Maius*', '*Mare Maggior*' which means big sea, or just '*Pontus*', can be found. It is understood that this word started to be used only to describe the Black Sea in time. The use of it as '*Babr Buntus*' in some Arabic sources also indicates this situation.⁷ Abū al-Fidā noted that this great sea was referred to as '*Nithas*' in ancient books.⁸ As a matter of fact, the word Pontus has passed into Arabic by changing its form. We see different usage forms of this word such as '*Nithas*', '*Nitus*' or '*Babr-ı Nithas*' in Arabic sources⁹, and the origin of these usage patterns is the word '*Pontus*'.

A traveler, Abu Hamid Muhammad al-Gharnati (1080-1169), states that this sea is called '*Babr-ı Esved*' that is, the "Black Sea", and states that the reason for this discourse is that the sea appears black from afar. However Gharnati tells, "a careful look at the water of the sea also that the color of the water is not black." On the other hand, it gives information that the water of the Black Sea is extremely salty¹⁰, and it is known that it is not saltier than the Mediterranean.

Dimashqi (1256-1327) mentions that there are three great seas in the world. These seas are the Black Sea, the Mediterranean Sea and the Caspian

⁵ Neal Ascherson, *Karadeniz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, p. 16.

⁶ Charles King, *Karadeniz*, (Trans. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, p. 9; Hüseyin Sami Öztürk, "Karadeniz Tarihi: Konuk Sevmeyen Deniz", *Aktüel Arkeoloji*, Cilt:18, 2010, p. 92.

⁷ King, p. 9.

⁸ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân: Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, (Trans. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, p. 45.

⁹ El-Mas'udi, *El-Mas'udi's Meadows of Gold And Mines of Gems*, (Trans. Aloys Sprenger), Volume I, The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1841, p. 30/*.

¹⁰ Ebû Hâmit Muhammet el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tercüme-i Tubfetiü'l-Elbâb ve Nubbetü'l-A'cab)*, Pre. by Doç. Dr. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015, p. 313.

Sea.¹¹ Abū al-Fidā counts five great seas together with the Ocean. These are the Ocean, the China Sea, the Mediterranean Sea, the Black Sea (Pontic Sea) and the Caspian Sea.¹² Hamdallah Mustawfī, on the other hand, states that the number of seas in the world is seven and mentions the Black Sea, which he wrote that the Ancient Greeks called Pontus as the fifth sea.¹³ In the 10th century, while Ibn Rustah explains the world's seas as five parts in his work "*el-A'lâku'n-Nefise*", he states the Black Sea, which he refers to as the Pontus Sea, as one of them, and gives the coastal length as 1,300 miles and the width as 300 miles.¹⁴ Again in the 10th century, while talking about the Black Sea (*Bahr Nithas*), Mas'ûdî states that this sea stretches for 1100 miles after Istanbul.¹⁵ In the 12th century, Muhammad al-Idrisi recorded that the Black Sea (Pontus) was at a distance of 1,300 miles from Constantinople to the lands of Lazica, and its width varied between 300 and 400 miles¹⁶, while in the 13th century, William of Rubruck referred to the Black Sea as the Sea of Pontos or the Great Sea, and through the merchants, he gives the length of this sea as 1,400 miles, based on the knowledge he has acquired. William of Rubruck also points to the Azov Sea by mentioning that the Black Sea is almost in two parts.¹⁷ The Castilian traveler Pero Tafur also refers to the Black Sea as the "*Great Sea*".¹⁸ Siraceddin Ibn al-Wardî also shares the

¹¹ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, Manuel De La Cosmographie Du Moyen Âge, Traduit de l'Arabe "Nokhbet ed-Dahr Fi 'Adjaib-il-Berr Wal-Bah'r", Ed. M. A. P. Mehren, Copenhague-Paris-Leipzig 1974, p. 172,175.

¹² Ebu'l-Fidâ, p. 27,32.

¹³ Hamd-Allah Mustawfî, *Nuẓhat al-qulûb*, Ed. G. Le Strange, The Geographical Part of al-qulûb Composed by Hamd-Allah Mustawfî, Leiden 1919, p. 229-230.

¹⁴ İbn Rûsteh, *el-Alâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2017, p. 103-104.

¹⁵ El-Mas'ûdî, p. 285; Mesudî, *Murûc-Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Trans. D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, p. 36; Mahmut Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 2000, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, p. 26.

¹⁶ Al-Idrisî, *Nuẓhat al-Mushtaq fî İktirâq al-Afaq*, Traduite de L'Arabe en Français P.A. Jaubertas Geographie d'Edrisi, 2. Cilt, Paris 1836-40, p. 405.

¹⁷ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, (Trans. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, p. 77.

¹⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, (Trans. Hakan Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, p. 65.

information that the Black Sea (*Nitbas*) extends from the Bosphorus to Trabzon in the east direction.¹⁹

Ibn al-Faqih al-Hamadani mentions that there are four seas on earth in the part of his book "*Kitabü'l-Buldân*" devoted to the world's seas. Even if he does not mention the Black Sea in his work, he talks about the '*Rûm Sea*'. As it is known, the '*Rûm Sea*' is the Mediterranean. '*Rûm Sea*' described by Hamadani stretches from Antakya to Istanbul and from there to the Caspian Sea.²⁰ The part of this sea from Istanbul to the Caspian Sea is the Black Sea.

Here, it is seen that there are differences in defining the Black Sea and other surrounding geography by different authors. Because, in today's sense, the method of defining the Black Sea, the Aegean Sea, the Mediterranean Sea or the straits separately was not adopted when the time of Ibn al-Faqih al-Hamadani wrote his work. A tendency towards defining all of these seas as one sea is striking. It is understood from Ibn al-Faqih's statements that the Mediterranean is defined under the names such as the 'West Sea', 'Bahr-ı Magribî' or the 'Rûm Sea', including the Black Sea.²¹

In the works of different authors, the Black Sea is expressed with the names of some countries, famous cities or peoples in the surrounding geography.²² In the work called "Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib", while various known regions of the world and the characteristics of these regions are mentioned, some information about the Black Sea is also given. For the Black Sea, which is generally referred to as the "Gurziyan Sea", this name means Georgia. While the Black Sea is also referred to as the Bontos

¹⁹ *Fragmentum Libri Margarita Mirabilium, Auctore Ibn el-Verdi*, Pre. by Carl Johann Tornberg'in, Pars Prior, Upsalæ 1835, p. 53; Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", p. 33.

²⁰ Hüseyin Avni Güllü, İbnü'l-Fakih ve Eseri "Kitabü'l-Buldân", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Van 2007, p. 35; Yusuf Ziya Yörükhan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler-İbn Hurdâzbeh, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fâkih el-Hemedâni, Kudame b. Ca'fer, İstabri, İbn Hankal)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, p. 196; Rûm: This word refers to the citizenship of the Eastern Roman Empire or the elements related to this empire. The lands where Roman citizens lived are described as Bilâdu'r-Rûm by Muslim geographers. These lands include large geographies such as the Mediterranean and Anatolia.

²¹ Güllü, p. 34-35; Yörükhan, p. 196.

²² King, p. 9.

(Pontus) Sea, which is better known, it is emphasized that the Gurziyan Sea is mentioned in the work.²³

Similarly, in the 9th century, Yaḥyâ ibn Jabir Al-Baladhuri named the Black Sea as the "*Tarâbezunde Sea*" because of the city of Trabzon.²⁴ while Al-Dimashqî, one of the 14th century writers, also used the names "*Râm Sea* (The Sea of the Rûm, بحر الروم) " or "*Russian Sea*" together with the expression "Trabzon Sea (بحر طرابزنده)".²⁵ The expression 'Trabzon Sea' is also used by Yaqut al-Hamawi. Yaqut al-Hamawi states that this sea was known as Buntus (Pontus) by the Greeks.²⁶ Another term used by Hamevi about the Black Sea is "*Eastern Constantinople Sea*".²⁷

The sea described as '*Crimean Sea*' or '*Pontus Sea*' by Abū al-Fidā²⁸, '*Niḥas*', 'Trabzon Sea' or '*Russian Sea*' by Dimashqî is also the Black Sea.²⁹ However, Abū al-Fidā also refers to the Sea of Azov as '*Pontus Lake*'.³⁰

Ibn Arabşah gives the information that the Black Sea extends to Dasht (Desht-i Qipchaq, the region with wide steppes and meadows in the north of the Black Sea) and Georgia (Georgia). It essentially describes a large Mediterranean Sea that includes the Black Sea. It states that the Caucasus mountains are located between the Black Sea and the Caspian Sea (Kulzum Sea, Bahr-i Kulzum).³¹

²³ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrikîle'l-Magrib*, p. IX,6.

²⁴ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Futūḥu'l Buldan (Ülkelerin Fetihleri)*, Siyer Yayınları, (Trans. Mustafa Fayda), İstanbul 2013, p. 226.

²⁵ Chems-Ed-Din Abou Abdallah Mohammed Ed-Dimichqui, *Cosmographie, Texte Arabe*, Publié d'après l'Édition Commencée par M. Fraehn, Ed. M.A.P. Mehren, St. Pétersbourg 1866, p. 23,127; Shems Ed-Dîn Abou-‘Abdallah Moh’ammed de Damas, p. 20-21, 166, 192.

²⁶ Şeyh el-İmam Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü'l-Büldân*, Cilt: 1, Beyrut 1977, p. 342.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, p. 216; Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (22), 2017, p. 10-11.

²⁸ Ebu'l-Fidâ, p. 43-44.

²⁹ Shems Ed-Dîn Abou-‘Abdallah Moh’ammed de Damas, p. 165, 180, 186.

³⁰ Ebu'l-Fidâ, p. 41-46.

³¹ Ahmed Ibn Arabshah, Tamerlane or Timur The Great Amir, (Trans. J. H. Sanders), Luzac Co., London 1936, p. 76-77; İbni Arabşah, *Acâib'ul Makdûr Fî Nevâib-i Timur (Bozqardan Gelen*

Idrisi determines that the Black Sea starts from Constantinople and is connected to the Mediterranean by a channel (it reports the Bosphorus, the Sea of Marmara and the Dardanelles as a single channel).³² Again in the 13th century, Marco Polo likened the Black Sea to a round lake, although it was a sea.³³ William of Rubruck states that the land indents to the sea towards the middle of the northern and southern parts of the Black Sea. He determined that the name of the recess in the north is Cassaria (the Crimean Peninsula is also referred to as Caspian or Caesarea), and the south is Sinopolis (Sinop). He states that there are capes extending to the sea in the south of the Black Sea, except for Sinop, as well as in the region from Kerson (Sevastopol) to the mouth of the Tanais River (we think that he perceives the Azov Sea as the continuation of the Tanais/Don River and here he means the Kerch Strait) in the north.³⁴

In the 14th century, while talking about the Black Sea, Ibn Fadlallah al-Umari states that Anatolia (*Diyar-ı Rûm*) is in the south of the Black Sea, which starts from the Bosphorus, and that the surrounding of this sea is mountainous.³⁵ While Umari referred to the Black Sea as Naytaş (Bahr-i Nitaş), which is also mentioned in different sources, he also used the name "Manitas" for the Black Sea.³⁶ While the Black Sea is expressed with the names Bahr-i Nitaş or Naytaş, the name 'Manitas' recorded by Umari is a different way of saying the word 'Maeotis', which is also mentioned in different sources, which means only the Sea of Azov. A distinction may not

Bela), (Trans. D. Ahsen Batur), *Selenge Yayınları*, İstanbul, 2012, p. 311; Although in various sources the expression "Babr-i Kulzum" was used to indicate the Red Sea, it is obvious that in here it refers the Caspian Sea: Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafyasında İki Yer Adı (Babr-İ Kulzum/Kurzüm) Üzerine", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 2, İstanbul 1996, p. 7-12.

³² Al-Idrisi, p. 391-392; Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Trans. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, p. 227; Idrisi defines the Sea of Marmara, the Bosphorus and the Dardanelles, not as they are today, but as a single strait connecting the Mediterranean and the Black Sea.

³³ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi II*, Tercüman 1001 Temel Eser, 1976, p. 21,221.

³⁴ Ruysbroeckli Willem, p. 77-78,84.

³⁵ Şihabeddin Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, (Trans. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, p. 131.

³⁶ El-Ömeri, p. 131,157.

have been made between the Black Sea and the Sea of Azov by Umari or other writers in their own time.

Both Dimashki and Abū al-Fidā state that there is a strait in the north of the Black Sea, like in Istanbul.³⁷ This is the Kerch Strait, which connects the Black Sea with the Sea of Azov.

According to Hamdallah Mustawfī, the waters of the Black Sea, called Pontus by the Ancient Greeks³⁸, come to the Bosphorus, pass through here and merge with the Mediterranean.³⁹

Northern Black Sea Rivers and Dasht-i Kipchak

There are many large and small rivers flowing towards the Black Sea. In the southern parts of the Black Sea, only the Bartın Stream can be used for transportation due to its smooth regime in the areas close to the coast, while many rivers in the north and west are used for transportation to the inner regions. However, these rivers, which opened to the Black Sea in the northern regions, were used for transportation purposes as well as providing convenience for the transportation of commercial products to port cities by large and small vessels. Thus, the commercial volume in the north of the Black Sea is increasing. Everything that could be traded in this area could be transported from these port cities to other port cities of the Black Sea and the Mediterranean. While trade is the main factor for the existence of port cities in the north of the Black Sea, the most important reason for the formation of this commercial life is the rivers in question, which make it easy to transport commodities from the more distant countries of the north. The main ones of these rivers are Danube, Dnieper, Dniester⁴⁰ and Don rivers flowing into Azov Sea.⁴¹

³⁷ Ebu'l-Fidā, p. 44; Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 193.

³⁸ Mustawfī, p. 229-230.

³⁹ Ebu'l-Fidā, p. 43; Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 192.

⁴⁰ Özhan Öztürk, *Pontus (Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi)*, Nika Yayınevi, Ankara 2016, p. 51.

⁴¹ Altay Tayfun Özcan, "Timur'un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü*

Johann Schiltberger, one of the 14th century travellers, also describes the Black Sea as the 'Great Sea' and states that the Danube and many other rivers flow into this sea. He also emphasizes that the strait opens to the Black Sea. He knows that he can go to Kaffa, Alathene (Tana), Samsun and Trabzon from here.⁴²

Bertrandon de la Broquiere made a trip to the Balkans through the Middle East, Cilicia, Western Anatolia and Istanbul in 1432-1433 and conveyed information about the Danube River while advancing in the Balkans. Along with the information he received from other sources, he mentions that the Danube River, which flows in the east, turns south in Budapest and reaches Bulgaria via Belgrade. However, the information source seems to have misled him by stating that the Danube flows from Montcastre (Akkerman) to the Black Sea.⁴³ Likewise, the river that reaches the sea from Akkerman is the Dniester.⁴⁴ The Danube River joins the Black Sea near the city of Kilia. Johannes de Galonifontibus also mentioned that the Danube River flows into the Black Sea (Great Sea).⁴⁵

There are many large and small rivers flowing into this sea in the wide area to the north and west of the Black Sea. Talking about this wide area, Dimashki recorded the countries located in the Caspian Sea, the Caucasus, Kerch, Sudak, the Crimean Sea (Sea of Azov) and the north of Azov.⁴⁶

In addition, he conveys the claim that there is an idea that the Black Sea and the Ocean (probably the Baltic Sea) were united by passing through

Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:33, Sayı:55, p. 142-143; Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 157-158; Ebu'l-Fidâ, p. 71.

⁴² Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Trans. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997, p. 175; Alathene: In the note made by Professor Philip Bruun to the English translation of Schiltberger's travel book, this place is indicated as Tanais (Alla Tana), located on the site of the Azov city; Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger (A Native Bararia, In Europe, Asia and Africa 1396-1427)*, (Trans. Commander J. Buchan Telfer), R.N., Hakluyt Society, London 1879, p. 175.

⁴³ Bertrandon de la Broquiere, *Bertrandon de la Broquiere'nin Denizâsırı Seyahati*, Ed. Ch. Schefer, Pre. by Semavi Eyice, (Trans. İlhan Arda), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, p. 289.

⁴⁴ Bertrandon de la Broquiere, p. 289/fn. 2.

⁴⁵ Özcan, p. 135.

⁴⁶ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 18.

the lands of some peoples. However, the peoples he mentions (such as Alans, Slavs, Germans) live more intensely in different geographies.⁴⁷ It is possible that the existence of river routes such as the Danube and Dnieper used in the Black Sea trade allowed such an opinion to form in the minds.

Dimasqî also states that there is an opinion that the Caspian Sea is a sea derived from the Black Sea.⁴⁸ This is another idea put forward by some geographers and whose accuracy was not clearly known in the relevant period.

In fact, the region mentioned by Dimashkî is the region called Desht-i Qipchaq (Kipchak Steppe) even in the 11th century. We can see this in the expressions of some authors. Although the Kipchaks, who are also known as Cuman and Polovets in various sources, dominated the area they settled in by establishing military superiority, they tried to live in cooperation with other communities in the surrounding area. While establishing close relations with the Russians, they also established commercial relations with the Byzantine State, which had ports on the Crimean Peninsula. The ports in this region were used intensively in the trade carried out from the Desht-i Qipchaq area to the Byzantine geography and from the Byzantine geography to Desht-i Qipchaq.⁴⁹

In the 14th century, Ibn Battuta stated that this was a very wide and flat pasture known as Desht-i Kipchak. So much so that although this place is as green as possible, there is no elevation on its land. He states that in this area, which can be overcome with a six-month journey, can be traveled by car. The first three months of this journey are spent within the borders of the Golden Horde, under the rule of Ozbeg Khan (1282-1341).⁵⁰

⁴⁷ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 192.

⁴⁸ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 165-166.

⁴⁹ Paul Robert Magosci, *Şu Mübarek Topraklar (Kırım ve Kırım Tatarları)*, (Trans. Ferit Burak Aydar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, p. 33.

⁵⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Trans. A.S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, p. 463.

In the chapter in Ibn Arabshah's work, in which Desht-i Kipchak is described, it is reported that this is Kipchak lands⁵¹ and that the Black Sea and the Kulzum Sea (Caspian Sea) are located in the south of Desht-i Kipchak, it is also mentioned that the Caucasus Mountains (expressed as the Mountain of the Circassians) are between these two seas. Ibn Arabshah states that the Black Sea and the Caspian Sea do not meet because of the Caucasus Mountains.⁵² According to Ibn Arabshah's account, when moving north from the Mediterranean Sea (He referred to it as the Sea of Alexandria), it is seen that the lands approach at two points (Istanbul and Çanakkale Straits). It specifies the distance between these two points as approximately three days. When these regions are passed, the Black Sea is reached, and Ibn Arabshah states that from this point where the sea expands, it is possible to reach Dasht (the territory of the Golden Horde of the time, the Crimea, Azov Sea area), Georgia (Georgia) and the Caucasus (Cherkessia). He also conveys the information that there is no other way to cross from the Mediterranean to the Black Sea by sea.⁵³

Giosafat Barbaro (1413-1494) says that the Black Sea is in the southern part of the land belonging to the Golden Horde State and successor khanates, which he defines as the Tatar country. He added that this southern part of Tatar land was the land of the Cumans, Khazars and Alans, and was also located around the Sea of Azov (Tabacche-Azac Sea-Tabachi).⁵⁴ Umari tells that the sailors set out to sea from Sinop in order to go to the Caspian,

⁵¹ İbni Arabşah, p. 131.

⁵² İbni Arabşah, p. 135; Ahmed Ibn Arabshah, p. 76-77.

⁵³ İbni Arabşah, p. 312; Ahmed Ibn Arabshah, p. 185; We can see that the expression " Sea of Alexandria" was used in Anna Komnena's work called "Alexiad" to express the sea which is between Cyprus and Cilicia (between Alanya and Iskenderun): Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksias Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1996, p. 25; According to Ibn al-Faqih al-Hamadani's definition, 'Sea of Alexandria' is a part of 'The Sea of the Rûm' (Mediterranean).

⁵⁴ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, p. 5; Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, (Translated from the Italian by William Thomas and by S. A. Roy), Edited by Lord Stanley of Alderley, Hakluyt Society, New York 1873, p. 4.

Kipchak, Russian and Bulgarian countries around and even beyond the Azov Sea.⁵⁵

According to Hayton of Corycus at the end of the 13th century, there is Desht-i Qipchaq (Cumania) to the west of the Black Sea and the Mediterranean. He also states that the Desht-i Qipchaq land is surrounded by Russia from the north and the Volga River from the south.⁵⁶

Schiltberger states that the territory of the Golden Horde State, which is expressed as the Tatar Kingdom, can only be covered with a 3-month journey. This land is Desht-i Qipchaq. Schiltberger adds that neither a tree nor a stone can be found on this land with all grass and bushes.⁵⁷ Hayton of Corycus mentions that the majority of the land of this region consists of plateaus and there are no trees except in the immediate vicinity of some cities. People live in tents. Hayton of Corycus states that people who live here burn dung instead of wood, probably because there are no trees in the area.⁵⁸

Priest Giovanni da Pian del Carpine, who was one of the envoys sent to the Mongols by the Vatican in the 13th century, when the Mongols reached Europe, also mentions the Dnieper and Don Rivers flowing into the Black Sea. Pian del Carpine describes the region he passed through in 1245-1246 as the Cuman country and states that it is a flat, very wide and long field.⁵⁹ After the 13th century, Hayton of Corycus speaks of Desht-i Qipchaq as the 'Land of Cumans'.⁶⁰ The Priest Giovanni da Pian del Carpine states

⁵⁵ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesaliki'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri, I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, p. 196; El-Ömerî, p. 163.

⁵⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Taribinin Altın Çağı*, (Trans. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, p. 38.

⁵⁷ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 120; Fadime Okay, *Schiltberger'in Hatıratı*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Afyonkarahisar 2009, p. 64.

⁵⁸ Korykoslu Hayton, p. 38.

⁵⁹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (Trans. Ergin Ayan), Trabzon 2000, p. 110-114.

⁶⁰ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Taribinin Altın Çağı*, (Trans. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, p. 38.

that a total of four rivers flow in this area, together with the Don and the Dnieper. However, although the other two rivers [Idil (Volga) and Yayik (Ural)] empty their water into the Caspian Sea, Carpine erroneously gives the information that these four rivers flow into the Black Sea. He also states that these rivers are quite large rivers with plenty of fish in them. While describing the Cuman (Kipchak) country, he refers to the south of this country as "*Alan, Circassian, Kbaçars, Greeks, Constantinople, Georgia, Armenia, the Turkish country, the Burtachs who shave their hair completely, and also the land of the Zic*"⁶¹ can be specified as such. The Black Sea geography and communities, which were our subject in the mentioned period, can be summarized in this way. Barbaro also refers to the Desht-i Qipchaq region as the 'Land of Cumans'.⁶²

However, Marco Polo, who wrote his notes towards the end of the 13th century, recorded that Mongols (Tatars) ruled the region instead of Cumans.⁶³ A similar record was kept by William of Rubruck. William of Rubruck states that the Cumans lived in the northern regions of the Black Sea before and that they took tribute from some castles and cities in the region. However, according to what was conveyed to him by a merchant, with the arrival of the Mongols, the Cumans fled towards the coasts and even ate each other from hunger.⁶⁴

The Jewish traveler named Petachiah of Ratisbon, on his journey to the Islamic world between 1170 and 1187, after crossing the Dnieper River, entered the land in the north of the Black Sea, which he called "The Lands of Kedar", and where communities ruled by princes without their kings lived.⁶⁵ The mentioned region must be Desht-i Qipchaq. It is seen that Petachiah of Ratisbon used the word Kedar to name these regional communities in the

⁶¹ Johann de Plano Carpini, p. 109, 110, 113.

⁶² Josaphat Barbaro, p. 28.

⁶³ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi II*, p. 221.

⁶⁴ Ruysbroeckli Willem p. 85.

⁶⁵ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Trans. Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009, p. 136.

north of the Black Sea, which also lived as nomads, in reference to a Bedouin Arab tribe that lived near Palestine and adopted a nomadic lifestyle.⁶⁶

Even in the 14th century, Schilberger described the region to the north of the Black Sea as "Desht-i Qipchaq".⁶⁷ Umari stated that Muslims were dominant in the lands where the Kipchaks were located. He considers these lands as a part of Turan land.⁶⁸ The Kipchak Khanate he described extends to the east and reaches Yarkent, which is today in the Chinese-dominated Xinjiang Uyghur Autonomous Region. Kipchak Khanate also includes Khwarezm, Sgnak (Sunakata/Kazakhstan), Cend (Kazakhstan), Sarai (Saray), Hungarian, Azov, Akcakerman (Akkerman), Saksin (near Astrakhan/Russia), Lak (Dagestan Region), Bulgar (in Tatarstan, Idil River) On the coast), Bashkir (Bashkir), Culman (Kama River, which starts from Perm Krai in Russia and crosses the Udmurtia region and joins the Idil River in Tatarstan), Ibir-Sibir and Sudak, which is located on the Crimean Peninsula, reaches its borders as far as Kaffa.⁶⁹ He states that the Kipchak country (Desht-i Qipchaq) stretches from the Ceyhun River to the Danube River. He also notes that, like the Ceyhun River, the Seyhun, Volga (İdil), Yayık (Ural), Don and Dniester (Turla) Rivers irrigate the Kipchak country. According to Umari's account, the distances between these rivers in the Kipchak country are as follows;⁷⁰

Between Idil/Volga-Don Rivers: 1 month road

Between Don-Turla/Dinyester Rivers: 10 day road

Between Turla/Dinyester-Danube Rivers: 1 month road

Between Ceyhun/Amu Darya-Seyhun/Syr Darya Rivers: 15 day road

Between Seyhun/Syr Darya-Yayık/Ural Rivers: 15 day road

⁶⁶ Osman Karatay, "Ratisbonlu Petahya'da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, Sayı 1, İzmir 2009, p. 76-77.

⁶⁷ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 96.

⁶⁸ El-Ömerî, p. 26-27.

⁶⁹ El-Ömerî, p. 122.

⁷⁰ W. De, Tiesenhausen, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Trans. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, p. 378-379; El-Ömerî, p. 123.

Between Yayık/Ural-Idil/Volga Rivers: 19 day road

Umari states that the Kipchak country, whose borders are as far as China in the east, has the lands of the Saklaps (Sekalibe-Sakalibe-Slavs) in the north, Khorasan in the south, and a gulf from the Rûm Sea (Mediterranean) to the Crimea in the west (Aegean, Bosphorus and Black Sea until Crimea).⁷¹ When Kaffa is reached by crossing the Black Sea, one reaches a place closer to Desht-i Qipchaq.⁷²

In the 13th century, Petachiah of Ratisbon must have reached the northern regions of the Black Sea in the early years of his journey. At the aforementioned time, it is seen that the most influential political authority in the said region is the Kievan Principality.⁷³ As a result of his journey for sixteen days in this flat land, which Petachiah of Ratisbon states that there are no mountains, he reaches a gulf separating the lands of Kedar and the lands of the Caspian⁷⁴, the place he refers to is probably the "Kerch Strait".

Abū al-Fidā also mentions the Danube, Dnieper (Özi River) and Don Rivers that pour their waters into the Black Sea. It is determined that the Danube River flows into the sea from the north of the city of Isaccea (Sakci). He explains that the volume of this river is greater than the combined size of the Euphrates and Tigris Rivers. The Dnieper River flows into the Black Sea between Sarikirman (Chersonese–Kerson-Sevastopol-Akyar) and Akçakirman (Akkerman). The Don River, on the other hand, comes from the north and flows into the Azov Sea from the western part of the Azov city. Further east is the Volga River.⁷⁵ The Castilian traveler Pero Tafur also went to see the Don River while he was in Kaffa. He also shares an erroneous

⁷¹ El-Ömerî, p. 123.

⁷² Yaşar Yücel, p. 197.

⁷³ After the Russian Emperor Yaroslav I (The Wise) (1019-1024) divided the lands he owned among his sons while he was alive, towards the end of the 12th century, the most important and largest of the principalities formed was the Kievan Principality. The head of this principality was known as the "Great Knez/Velikiy knjaz". Apart from the Kyiv Principality, Chernihiv, Novgorod, Polotsk, Turov-Pinsk can be counted among other important principalities; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, p. 34-42.

⁷⁴ Tudela'lı Benjamin - Ratisbon'lu Petachia, p. 137.

⁷⁵ Ebu'l-Fidâ, p. 71.

information conveyed to him that the river traverses Iran and India and empties its waters into the Azov and Caspian Seas.⁷⁶ While Johannes de Galonifontibus states that the Don River empties into the Sea of Azov and then into the Black Sea, he also incorrectly states that this river is one of the branches of the Volga River.⁷⁷ Mas'ûdî also made a similar mistake and wrote that a branch of the river (Don River) that came to the city of Atil (İtil), which was the capital of the Khazar Khaganate, from the lands in the north that belonged to the Turks, also flows into the Sea of Azov.⁷⁸ This is a mistake found in Byzantine sources as well.⁷⁹

The Don River is one of the rivers used for transportation. Pero Tafur, presenting his observations of the Don River from the 15th century, states that this river was used for the transportation of commercial goods. Pero Tafur notifies that a large amount of goods were transported over the Don River to the field opening to the Black Sea (Kerch Strait).⁸⁰ In this respect, the river resembles the Nile River. However, this river freezes in winter. Johannes de Galonifontibus states that the Don River keeps ice for a long time of the year and it is possible to travel across the ice between its two shores.⁸¹ With this aspect, it is seen that transportation in the Don River is restricted by boats or ships during the winter months.

⁷⁶ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 157-158; Another sea, in which he wrote that his name was Ryxabaque and that the waters of the Don river flow, could be the Sea of Azov or the Black Sea.

⁷⁷ Özcan, p. 142-143.

⁷⁸ El-Mas'ûdi, p. 406; Mesudî, p. 67-69,75: It is the city that gave its name to the Idil River. In the 10th century, Ibn Fadlan and Mas'udi state that this city was located on both sides of the Idil river. Ibn Rusta gives the name of one of them as Serashen (Sarı'şen) and the other as Hanbalık (Heb'nal). Ibn Fadlan tells that there were Khazar Khan and his entourage on one side and Muslims on the other side. Mas'udi, on the other hand, tells that Jews, Christians and pagans lived in the city along with Muslims; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Trans. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, p. 47; Mesudî, p. 68-69; İbn Rüsteh, p. 158; Mihail İllarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi (Türkler, Yabudiler, Ruslar)*, (Trans. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, p. 506-507.

⁷⁹ El-Mas'ûdi, p. 406/fn.

⁸⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158.

⁸¹ Özcan, p. 143.

Al- Mas'ûdî, who we stated that he shared an erroneous information that the Don River is a branch of the Volga River, also states that the Don River sometimes freezes during the winter months. When the river freezes, the peoples living in the vicinity cross the river with their horses and attack each other's lands. However, in the summer months, it is not possible to cross the street as the ice is thawed.⁸²

Abū al-Fidā refers to the place where the Dnieper River flows, on which he mentions that there are many Turkish and Bulgarian settlements, as Lake Thagma (?). There are also many settlements, mostly Bulgarians, around Lake Thagma.⁸³ This lake was probably the site of what is known today as the Dniprovskaya Bay.

Abū al-Fidā refers to a place he describes as "the country of boxwood" (Şa'ra'l-buks), probably due to its abundance on the Black Sea side, in the south of the location he specified as Lake Thagma (he also mentions that this product was taken to different geographies) and also in the east of this place. He wrote the Matrakha (Tmutorakan or Hermonassa), which is often mentioned by different geographers.⁸⁴

Black Sea Cities in the Northwest Direction From the Bosphorus

While describing the northern and western port cities of the Black Sea, we stated that we would endeavor to follow the coastline in the northwest direction starting from the location of the Bosphorus opening to the Black Sea. In the 12th century, Muhammad al-Idrisi counts the Black Sea cities of the period along the coast from Istanbul to Matrakha, located on the Taman Peninsula in the north of the Black Sea, in the direction we have mentioned, and specifies the distances between the cities. In his work (*Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâkı'l-âfâk*), after the Bosphorus, in the northwest direction, Abloughis, Midia (Midye-Kiyiköy), Agathapolis (Akteboli–Ahtopol), Wasiliko (Vasiliko), Sizeboli (Sozopol), Akhiolou (Pomorie–

⁸² El-Mas'udî, p. 416-417; Mesudî, p. 75.

⁸³ Ebu'l-Fidâ. p. 182-183.

⁸⁴ Ebu'l-Fidâ. p. 183.

Ahioli) and Cap Eminèh [Emona, Emoha, Emine Cape, Hoc ЕМИНЕ (within the borders of Bulgaria)] and states that there is a distance of 25 miles between these cities.⁸⁵ He introduces the city of Nissa (Nessebar), which he refers to after the cities he mentioned, Agathopolis, Wasiliko and Sizeboli, as a city where meat, fish, dairy products and fruit are plentiful. Cap Eminèh is described as a resource-rich trading town.⁸⁶

Muhammad al-Idrisi states that there is a bay with a width of 13 miles and a perimeter of 20 miles between the cities of Sizeboli and Akhiolou (Ahioli).⁸⁷ This is Burgas Bay.

Apart from these cities in the Western Black Sea Region, Idrisi mentions the names of Atrowa, Neocastro (Novgrad or Novograd), Armocastro (Byzantium Costantia-Constanza in the Byzantine period), Ackerman (Akçakirman-Akkerman).⁸⁸ Among these cities, Armocastro is defined as an ancient city, located on a beautiful hill overlooking the sea, with fertile land and a vibrant and profitable commercial life. These cities are on the Black Sea coast. It is stated that it is located on an extremely fertile and perfect plain for Akli (Kilia or Akla) on the tributaries of the Danube River, a little further inland from the coast. Idrisi mentions the settlements, most of which are in the inner parts of the Balkan Peninsula and in Thrace, together with the cities located in the hinterland of the Black Sea port or port, such as

⁸⁵ Al-Idrisi, p. 385-386,394-395; Abloughis (Philopatium, Philopation): The hunting garden outside the walls of Istanbul. The emperor would go to this place every year for hunting and stay here for a long time; Suriçi İstanbul, Pre. by İlber Ortaylı, Fatih Belediyesi, İstanbul, 2017, p. 85,154; In different sources, 'Moules' is referred to as Kherson (Cherson), which is located at the location where the Dnieper river joins the Black Sea. According to this, the city of 'Caria', located between Kili and Moules, is a city near Akkerman or Odessa. 'Seknimil' is also referred to as 'Calamila' in different sources, which must be today's Chernomorske, where the ancient city of 'Kalos Limen' is located; *Mappae Arabicae, Arabische Welt-Und Länderkarten*, II. Band, Die Länder Europas und Afrikas Im Bilde Der Araber, Mit Beiheft: Islamatlas Nr III Magreb und Nr IV Ägypten, Herausgegeben von Konrad Miller, Stuttgart 1927, p. 151; Joachim Lelewel, *Géographie Du Moyen Age*, Tomes III et IV., Bruxelles 1852, p. 169; Midia: Midye, Kırıkköy.

⁸⁶ Al-Idrisi, p. 382-387.

⁸⁷ Al-Idrisi, p. 385.

⁸⁸ Al-Idrisi, p. 383-389.

these cities. Among them are cities and towns such as Filipe, Edirne, Rîbnița, Gradishte and also Abydos (Çanakkale).⁸⁹

In the 14th century, the German traveler Schiltberger states that there are three countries called Bulgaria, one of which is located where the Danube River flows into the Black Sea and its capital is the city called Kallaterka.⁹⁰ This city that Schiltberger mentions is probably the city of Galati in Romania, as it is at the location where the Danube River empties into the Black Sea. In addition, there is a possibility that the city of Galata, one of the neighborhoods of Varna city in Bulgaria, or Kaliakra, which is located in the north of Varna, is also the city that Schiltberger mentioned, even though they are not at the place where the Danube flows into the sea.

Leaving Istanbul on a galley to return to his hometown, Schiltberger first goes to Kilia (Kili, Gilly), one of the western ports of the Black Sea. We understand from his narration that this city was included in the borders of the Byzantine State and that the emperor had a palace here. It states that the Danube River empties into the sea from where this city is.⁹¹ Although it is located on the delta where the Danube River flows, the city of Kilia is not on the Black Sea coast. The bird flight distance to the Black Sea is about 30 km. This part of the Danube, like many other places, is suitable for water transportation due to its smooth regime.

Idrisi states the distance between Cap Eminèh and Varna as 50 miles, and between Varna and Armocastro (Constanta) as 25 miles. He conveys the distance from Armocastro to the Danube as 3 miles, which is essentially about 30 miles. Kilia (Akliba) is a 1-day drive away. He gives a distance of 1 mile from Kilia to the Dniester River, where the distance is close to 80 miles. It was also recorded in his work that there was a distance of 50 miles between the cities of Kilia and Caria (Carta) and later Moules. After this, it reaches the mouth of the Dnieper River. The next city is Seknimil. The

⁸⁹ Al-Idrisi, p. 382-387.

⁹⁰ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 100.

⁹¹ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 214.

distances between the Dnieper River and Moules and Seknimil are not specified.⁹²

Another place mentioned before reaching the city of Akçakirman in the west of the Black Sea in the 14th century sources is Sari Saltuk (the city of Babadag in Romania, where Sari Saltuk Baba's tomb is located) where Ibn Battuta passed while he was walking in the direction of Istanbul. This place is not on the Black Sea coast, but is 20-30 km away from the coast. It is located between the cities of Constanta (Armocastro-Costantia) and Kilia. After passing through Sari Saltuk (Babadag), Ibn Battuta reached Mehtûli, which he introduced as the first Byzantine castle on the border, by making an eighteen-day journey on an empty land to the Byzantine lands. From here, the distance to Istanbul can be covered by crossing mountainous lands and gulfs in twenty-two days.⁹³

Akçakirman (Akkerman) and Sakçi (Isaccea) are other cities that Abū al-Fidā mentioned. It is necessary to travel a distance of 15 days in order to reach Akçakirman, which is located in the west of Sarikirman (Sevastopol). Akçakirman is located on the Black Sea coast. Some of the people of Akçakirman, whose land is flat, are Muslims. The Dniester River (Torlu–Turla–Thorlu) empties into the Black Sea from a place close to this city. The majority of Isaccea (Sakçi) inhabitants are Muslims. Sakçi is on the line where the Danube River empties into the sea, in the southwest of the river. This city is also on a flat land and is located twenty days from Istanbul and five days from Akçakirman by road.⁹⁴

We mentioned what Schilberger mentioned about the city of Kilia. Another city he visited after Kilia was the city he stated to mean "White City"

⁹² Al-Idrisi, p. 385-386,394-395.

⁹³ İbn Battûta, p. 498-499; To the west of the Tundzha River should be the city of Matochina on the Bulgarian side of the Turkish-Bulgarian Border; He mentions three gulfs, probably two of them are Büyükçekmece and Küçükçekmece.

⁹⁴ Aleksei Frolov-İrina Konovalova, "Reconstruction of the Black Sea Map in the Geographical Work of Abū al-Fidā", *e-Perimetron*, Vol. 13, No. 1, 2018, p. 56-59; Ebu'l-Fidâ, p. 44-45, 71, 180, 189-191.

(Weißensstadt-This city is Akkerman) in German. He noted that Akkerman was a city in the Principality of Wallachia (Walachei).⁹⁵

Abū al-Fidā states that Istanbul was the capital of the Rûms (Eastern Rome). There are fourteen provinces (region-thema) attached to the capital. One of these themes is Macedonia and the other is Sakci (Isaccea).⁹⁶ Ibn al-Wardi also mentioned this city.⁹⁷

As we have mentioned before, Bertrandon de la Broquiere Akkerman was mentioned in the 15th century, but he made a mistake that the Danube River joined the sea from this city.⁹⁸ The river that flows into the sea from Akkerman is the Dniester, not the Danube.⁹⁹

The cities that Ibnu'l-Verdī mentions while describing the Black Sea are Istanbul and Isaccea, as well as Ereğli (Heraclia), Trabzon (Trabesendæ–Trabitsendeh), which he states to be in the south of the Black Sea, and also Crimea.¹⁰⁰

Crimea, Taman Peninsulas and Cities

The narratives of travelers and geographers about the Crimea in particular and the Northern Black Sea region in general should not be considered independently of the political conjuncture of the periods when the books were written. The Crimean Peninsula, with its ports and cities in the interior regions, is the region that has had the most importance in the history of the Northern Black Sea. There is more than one important city on this peninsula, which was also known in the Middle Ages, and most of these cities were port cities. It is important to evaluate the information coming

⁹⁵ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 214; Hans Schiltbergers, *Hans Schiltbergers Reisebuch (Nach Der Nürnberger Handschrift Herausgegeben)*, Des Literarischen Vereins in Stuttgart, Tübingen 1855, p. 111.

⁹⁶ Ebu'l-Fidā, p. 189-190.

⁹⁷ Ibn al-Vardi, *Fragmentum Libri Margatira Mirabilium (Kharidat al-aja'ib wa-faridat al-ghara'ib)*, (Translation of fragments by Corolus Johannes Tornberg), Excudebant Regiæ Acedemicæ Typographi, Uppsala 1835, p. 53.

⁹⁸ Bertrandon de la Broquiere, p. 289.

⁹⁹ Bertrandon de la Broquiere, p. 289/fn. 2.

¹⁰⁰ Ibn al-Vardi, p. 48,53.

from these sources chronologically, as the cities in the Crimean Peninsula have been discussed from place to place by travelers and geographers. Because from the 10th century, different elements and states dominated the region. Although the Khazar Khaganate was able to maintain its existence as an effective power in the region until the 10th century, Russian Prince Svyatoslav I. broke his power by capturing some important cities of the Khazar Khaganate. In some parts of the 10th and 11th centuries, we see that Turkish tribes such as the Kipchaks (Cumans) from the 11th century, together with the Pechenegs, Oghuzes and Berendis, established dominance in the Crimea region. It is known that the Byzantine State was also involved in some activities in the Crimean Peninsula during these times.¹⁰¹ Thanks to its bases in some cities on the coast, the Byzantine State was able to obtain intelligence about the developments in the large lands in the north. In terms of Byzantium, the city of Sevastopol (Chersonese) on the Crimean Peninsula played a primary role in these activities.¹⁰²

However, in the 13th century, it is understood that the Byzantine State could not adequately control the Crimea. When the capital of the Byzantine State came under the rule of the Latin State during the Crusade IV, which took place in 1204, changes would begin to occur in the political conditions of the cities subject to Byzantium on the coasts of Crimea. Nevertheless, it is known that Crimea was not included in the division made by the new administration in the Byzantine lands after Istanbul came under Latin control. However, it is seen that the Trabzon State, which made its presence felt after 1204, was in an effort to have a say in the management of the southern coastal cities of Crimea, starting from Sevastopol.¹⁰³

¹⁰¹ Magosci, p. 33-37.

¹⁰² Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik (Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine)*, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2000, p. 21.

¹⁰³ Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, "Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu (1204-1222)", (Trans. Murat Keçiş-Murat Hanar), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt:13, Sayı:47, Bahar 2018, p. 280-281.

As a matter of fact, the Anatolian Seljuk Turks, in their campaign to Sudak, will find Trabzon forces, not Latins, as rivals.¹⁰⁴ As a result of this expedition carried out by Husameddin Çoban, the Chief Governor of Aleaddin Keykubat in 1225 or 1226, we see that the Anatolian Turks took a step towards establishing sovereignty in the region.¹⁰⁵ By the time of Andronikos I (1222-1235), it is understood that the State of Trabzon did not have any dominance in the coastal cities of Crimea.¹⁰⁶ On the other hand, the Anatolian Seljuk administration in Sudak must have continued until the II. Kipchak Expedition to take place in 1237.

Undoubtedly, Venice, which is the active element of the Crusade IV that will result in the occupation of Istanbul, will begin to act more comfortably in its commercial activities in the Byzantine field after this event. However, we do not think that Venice had full control over the Black Sea trade in this period, despite some raids to Crimea (in 1206 and 1232).¹⁰⁷ In addition, the brothers Nicolo, the father of Venetian Marco Polo, and uncle Matteo Polo, also came to Istanbul for trade purposes in this period (1260). In fact, their paths cross the Black Sea and reach the Crimea, Idil tribes and Bukhara.¹⁰⁸

During the times of the Seljuk Turks from the south of the Black Sea, the Trabzon State and the Latin occupation in Istanbul, partly Venice had commercial and political activities towards the Crimean Peninsula, and Mongolian raids in the wide area in the north of the Black Sea were intensified. Even before the expedition of the Seljuk Turks to Sudak, the Mongol army under the rule of Cebe and Subutay in 1223 defeated the Kipchaks (Cumans) in the war near the Kalka River, and captured the city of Sudak on the Crimean coast. During this time, the people of Sudak had to

¹⁰⁴ Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, p. 34.

¹⁰⁵ İbni Bibi, *Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Trans. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941, p. 118-119; Uyumaz., p. 34-38; Magosci, p. 37.

¹⁰⁶ Vasiliev, "Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu", p. 295.

¹⁰⁷ Nicol, p. 171/fn. 32.

¹⁰⁸ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi I*, p. 7-8

migrate to different places, especially to Seljuk lands.¹⁰⁹ In 1237, together with the Kipchak Expedition II conducted by Batu Khan, the Founder of the Golden Horde, Tatar tribes participating in the mentioned expedition were settled in the lands of the Crimea.¹¹⁰ As a result of this and subsequent raids, the Golden Horde State will emerge, and this state will play an active role in the organization of commercial relations to be realized with the eastern world and especially Central Asia through the Black Sea route, together with the merchant Mediterranean states. In the establishment of this commercial organization, the control provided especially over the cities on the coast of Crimea has a great impact. After this time, the Golden Horde and successor khanates would have claims on the commercial and political relations with the Crimean cities and the surrounding region.

In 1261, when Michael VIII Palaiologos was the Emperor of the Iznik State, he would accelerate his attempts to take Istanbul from the Latins. For this purpose, a treaty was signed between the Genoese and Byzantium on 13 March 1261 in *Nymphaiion* (near Nif-İzmir/Kemalpaşa). With this treaty, Genoa would provide weapon support to Byzantium against the Venetian rule in Istanbul. In return, they obtained tax and customs exemption on the trade they would carry out in the Byzantine Empire. Following the capture of the city by Michael VIII Palaiologos, the privileges belonging to Venice will be taken over by the Genoese and Genoa will begin to play a dominant role instead of Venice in the execution of commercial activities in the area of Byzantine sovereignty.¹¹¹ This power was strengthened by establishing trade colonies in different ports of the Black Sea and the Mediterranean by the Genoese¹¹², and competition increased in order

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi (İbnü'l-Esir el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, (Trans. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, c. XII, İstanbul 1987, p. 341-342; Aleksandr Yuryevich Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Trans. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, p. 24-25; Uyumaz, p. 34.

¹¹⁰ Kemal Özcan, Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:5 (Bahar 2005), p. 27.

¹¹¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, p. 415.

¹¹² Genoa had trade colonies in the north of the Black Sea, especially in Kaffa, Sudak and Balaklava; Aldo Gallotta, "Ceneviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul

to have a larger share in the trade with Venice in the Black Sea. There are wars between the two states and sometimes agreements are made, including the Byzantine State. According to the agreement made between the Byzantine State and the Genoese in 1267, the Genoese would gain the right to free trade throughout the empire, and they would settle in the Galata location of the capital.¹¹³

With the IV.Crusade that took place in 1204, Istanbul's coming under the control of European powers increased the struggle for commercial superiority that took place in the region and mostly between Italian city-states such as Venice and Genoa. With the establishment of the Palaiologos administration in the Byzantine center in 1261, we see that the Genoese began to play a more active role in the Black Sea trade. In addition to establishing good relations with Byzantium, it is seen that the Genoese also strengthened commercial relations with the Golden Horde State in the north of the Black Sea. Because some land was given to the Genoese in Kaffa in 1266 by Mengü Timur the ruler of the Golden Horde of the period. This situation gave the port city of Kaffa an important place in the Black Sea trade and in the great trade network of the Genoese.¹¹⁴ The Genoese, who started to settle in Kaffa under the control of the Genoese central government, also benefited from the turbulent politics of the Golden Horde State and succeeded in establishing bases in different places on the Crimean Peninsula.¹¹⁵

1993, p. 363; Serdar Çavuşdere, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler 1243-1353*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, p. 40-41.

¹¹³ However, the Byzantine Emperor Mihail Paleologos VIII. signed an agreement with the Venetians a year later. Because the policy of balance is being pursued. However, as in the agreement signed between Venice and Genoa in 1299, it will be witnessed that the two merchant states came to an agreement among themselves in the future. Diplomacy on mutual agreements will also be carried out in later times; Ostrogorsky, p. 420,452.

¹¹⁴ Özcan, p. 141/fn. 116; Yücel Öztürk, "Altınordu İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Bir Doğu Avrupa Başkenti Kefe", *Crimean Historical Review (Крымское Историческое Обзорение)*, No:1, Kazan-Bahçesaray, 2019, p. 46; Pero Tafur states that the Genoese settled in Kaffa with the permission of the Golden Horde State and held the city in their hands: Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 152.

¹¹⁵ Öztürk, p. 46,47.

Another community that existed in the Crimean Peninsula during the mentioned periods is the Goths (Ostrogoths). Starting from Northern Europe, they reached the northern regions of the Black Sea towards the end of the 2nd century. The Goths began to migrate west from here due to the Hun raids in the 4th century and other different reasons. The Goths in Crimea are the remnants of them. After this period, they settled further inland of the coastal part. They also established relations with the Byzantine State and received support from Byzantium from time to time. At the beginning of the 5th century, the Crimean Goths were religiously attached to the Church of Constantinople. Thanks to this policy of the Byzantine state, the Crimean Goths became a part of the Byzantine world politically. The center of the Goths was Mangup Kale (Theodoro-Doros-Dory) and a bishop was appointed here. The Goths also ruled in several surrounding cities. Thus, a system was established to protect the Byzantine port cities against nomadic invasions from the north.¹¹⁶ As a matter of fact, it is known that in the 14th and 15th centuries, the Goths seized a land in the southern part of the Crimean Peninsula, including port cities such as Sevastopol (*Chersonese-Kerson*) and Grasui (*Gurzuf-Hurzuf*). By maintaining their presence in this region, they had a role in the trade in the region. They existed in this region until the annexation of Crimea to Ottoman rule by Gedik Ahmet Pasha in 1475.¹¹⁷

In the same period, besides the Goths, the Genoese, with their colonial ports, also took place as actors in the political and commercial history of the region. After the Mongol raids in the 13th century, while the Golden Horde State emerged in the north of the Black Sea, the activities of European merchant states such as Venice and Genoa, which had the courage to learn different geographies with the Crusades, became more frequent. During this time, the region's contact with Byzantium has always been close. In the 15th century, when the Golden Horde began to lose its power, the Crimean Khanate was formed and held the administration in most of the peninsula. Towards the end of this century, the Ottoman Empire, as a

¹¹⁶ Magosci, p. 27-29.

¹¹⁷ Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *The Gots In The Crimea*, The Medieval Academy of America, Massachusetts 1936, p. 52-56, 235-249.

political and commercial actor, will take part in activities towards the Crimea.¹¹⁸ Apart from the Crimean Khanate, Kazan and Astrakhan Khanates emerged on the land under the domination of the weakened Golden Horde State in the north of the Black Sea, and there would be a power struggle between these khanates in the same region.¹¹⁹

Although different actors have played a role in the political structures of the Crimean Peninsula and the surrounding regions such as the Taman Peninsula over time, it is observed that more than one authority is in an effort to establish sovereignty at the same time. This situation will be reflected in the pen of travelers and geographers. In the same period, while one of the Northern Black Sea port cities was under the domination of one of the above-mentioned authorities, another state may have established superiority in another port city. It is striking that there is a tendency for the different elements that own the Black Sea and Mediterranean ports to carry out maritime transport primarily between their own ports. The capacity of the trade that took place, the prosperity of the cities and the attitudes of the large and small communities living in the cities determined which side the city would take in the imperial struggle experienced according to the period and shaped this role. We see that this struggle increased towards the 15th century and more actors began to play a role.

About the Crimean Peninsula, Cities, Politics and Trade

William of Rubruck, who reached the Crimean peninsula from Istanbul between 1253-1255, records that this region was called Cassaria (Hazarya-Caesarea-Gazzaria). The part that he stated to be in the form of a triangle in the west of this land must be the southern part of the peninsula. Emphasizing the cities of Kerson (Sevastopol-Sarikirman-Chersonese-Akyar) in the west of this section and Soldaia (Sudak), which he stated to be in the middle of the south section, William of Rubruck states that this city is facing Sinop (Sinopolis). Further east of here, the place he refers to is Matrica (Matrakha-Tmutorakan or Hermonassa), located on the Taman peninsula, on

¹¹⁸ Magosci, p. 33-47.

¹¹⁹ Josaphat Barbaro, p. IX.

the other side of the Kerch Strait. The entrance to the Tanais Sea (Sea of Azov) is here.¹²⁰ According to Rubruk's explanation, the Cassaria region, where these three cities (Kerson-Sudak-Matrica) are located, is surrounded by seas on three sides.¹²¹ In addition, Giosafat Barbaro also refers to the coastal areas of the Crimean peninsula as Gazzaria (Cassaria-Caspian).¹²²

In the 12th century, Idrisi gave these measures about the Crimean Peninsula; 80 miles from Seknimil (Kalos Limen) to Kerson (Sevastopol-Chersonese), 30 miles to Djalita (Yalta-Galita), which he refers to as the land of the Cumans, and from there to Gharzouni (Gurzuf) 12 miles, from Gharzouni to Bertabiti (Partenit) 10 miles. Idrisi describes the city of Berbaiti as a small town where ships were built. He states that it is 8 miles from Berbaiti to the beautiful city of Lebadha (Kuscuk Lambat), and 10 miles from Lebadha to an important town by the sea, Chalousta (Alusta). Soldadia (Sudak-Soudak) located close to the sea from Chalousta, and then Boutra, indicates the distance between the mouth of the Don (Tanais) River, which he refers to as the Russian River, and Matrakha, as 20 miles each.¹²³

Giosafat Barbaro also mentions the names of different places in the Crimean Peninsula. The city of Cherz (Kerch), located in the "Strait of Kerch", called the "Cimmerian Strait" (Bospforo Cimerio) by the Venetians, is one of them. Others are Capha (Kaffa-Feodosia), Saldaia (Sudak), Grasui (Gurzuf-Hurzuf; A coastal city in the southern part of the Crimean Peninsula), Cymbalo (Cembalo-Baliklava-Balaklava: the bay and the historical castle in the southwestern part of the peninsula), Sarsona [Chersonese-Sevastopol and Calamita (Kalamita: the place with the historical castle near Inkerman)].¹²⁴

¹²⁰ Ruysbroeckli Willem, p. 78,80.

¹²¹ Ruysbroeckli Willem, p. 80.

¹²² Josaphat Barbaro, p. 29.

¹²³ Al-Idrisi, p. 385-386,394-395; According to its location Boutra (Butar, Bouter) should be Kaffa (Feodosia); *Mappae Arabicae, Arabische Welt-Und Länderkarten*, p. 151; Lelewel, p. 169,196-197.

¹²⁴ Barbaro-Ambrogio, p. 27; Josaphat Barbaro, p. 29.

In the 14th century, Dimashki recorded that the cities of Sudak and Kaffa on the Crimean peninsula were in the Sea of Azov.¹²⁵ If we consider that the Azov Sea is separated from the Black Sea by the Kerch Strait, these two cities are the cities that have a coast to the Black Sea in the southern part of the peninsula, although they are located on the Crimean Peninsula. Abū al-Fidā says that together with Sudak and Kaffa, the cities of Solgat (Saryi Krym-Old Crimea) are like a trivet. These cities are two days apart from each other.¹²⁶

Sudak (Sugdak)

Sudak is one of the cities on the Crimean Peninsula that has been addressed by travelers and geographers. According to the explanation of William of Rubruck in the 13th century, the city of Sudak was the center of the trade in the northern region of the Black Sea. Likewise, Rubrukuklu Willem mentioned that all the traders stopped here in the commercial flow that took place from the Anatolian peninsula, which he described as *Turkia* (Turkey), to the north of the Black Sea and in the opposite direction. It is understood that the main product for the trade from the northern geography of the Black Sea to Turkey (Anatolia) is fur. In addition, large amounts of fabric (cotton, silk and bombazine) and spices are also traded.¹²⁷

In the 14th century, Abū al-Fidā states that Sudak, located on the Black Sea coast on the Crimean Peninsula, was a city frequented by traders. He states that Sudak is the size of the city of Kaffa. The mountain at the foot of the city surrounded by walls is stony.¹²⁸ In the same century, Ibn Battuta says that there were watery gardens around Sudak.¹²⁹ Hamdallah Mustawfi

¹²⁵ Shems Ed-Dīn Abou-‘Abdallah Moh’ammed de Damas, p. 193.

¹²⁶ Ebu’l-Fidā, p. 180.

¹²⁷ Ruysbroeckli Willem, p. 78; William of Rubruck mentioned squirrel fur and minever (a white fur worn as an ornament to formal dress in the Middle Ages), which are the main traded furs; Bombazine: It is a kind of fabric that is a mixture of fiber and silk.

¹²⁸ Ebu’l-Fidā, p. 191.

¹²⁹ İbn Battûta, p. 498.

informs that the people of Sudak are immigrants and their livelihoods are horses and cattle.¹³⁰

Abū al-Fidā stated that Sudak was located opposite Sinop. Sudak, which has commercial relations with Istanbul, is a port city frequented by traders.¹³¹ Umari, another writer who talks about Sinop, states that ships went from Sinop, which he stated to be in the Kastamonu Principality, to the city of Sudak, located on the northern coast of the Black Sea. Likewise, the city closest to Sinop in the north is Sudak.¹³² Sinop is one of the leading ports to depart from the Anatolian peninsula in order to go to the Caspian, Kipchak, Russian and Bulgarian countries, which are further north than Sudak.¹³³

Ibn Battuta wrote that the port of Sudak is perhaps one of the most beautiful ports in the world, in addition to being a large port.¹³⁴ Dimashki also mentions Sudak and underlines that Sudak is one of the cities that merchants visit to sell their goods. Slaves, furs, girls, clothes and miscellaneous items are bought and sold in the markets set up in this city. Some of the Kipchaks had went as far as Syria and Egypt.¹³⁵ It is a known fact that the Kipchaks, who were transported as slaves via Sudak and other ports of the Black Sea, were well organized by forming the Mamluk class in Egypt, and were organized in the administrative and military field over time and became the founders of the Mamluk State (1250-1517).

Ibn Battuta underlined that the people of Sudak are talented and professional people.¹³⁶ It is seen that the city of Sudak, where five different languages are spoken, such as Trabzon and Sinop, is also a city subject to international trade, along with others. The result of Dimashki's statements; The most important junction points of the commercial mobility in the Black Sea are Trabzon, Sinop and Sudak.

¹³⁰ İbn Battûta, p. 498.

¹³¹ Ebu'l-Fidâ, p. 191.

¹³² El-Ömerî, p. 163; Yaşar Yücel, p. 196.

¹³³ El-Ömerî, p. 163; Yaşar Yücel, p. 196.

¹³⁴ İbn Battûta, p. 498.

¹³⁵ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 382.

¹³⁶ İbn Battûta, p. 498.

In addition to these, Abū al-Fidā (1273-1331) wrote that the people of Sudak were Muslims. However, the 13th century writer Ibn Sa'īd al-Maghribi (1214-1287) states that the people of the city belong to different races and religions and are under the rule of Christians.¹³⁷ The period when Abū al-Fidā stated that the people of the city were Muslims is the period when Sudak was conquered by the Seljuks in 1226 and came under the rule of the Golden Horde after the Mongol invasions. It is understood that within a century, changes occurred in the demographic structure of the Crimean Peninsula together with Sudak. Ibn Battuta, who came to Sudak in 1334, states that although there was a large Greek community in the city during these years, they were under the domination of the Turks. Due to the conflicts between the Turks and the Greeks, in which the Turks were victorious, the city was smaller and worn out compared to the past. Houses are wooden. The Turks had turned the demographic structure in their favor by removing many Greeks living in the city.¹³⁸

Kaffa/Feodosia

One of the important trade centers in the Crimean Peninsula is Kaffa (Feodosia). Abū al-Fidā states that Kaffa is a port city built on flat land. Its walls are of adobe. Merchants stop by to trade.¹³⁹ In the 15th century, the Castilian traveler Pero Tafur states that the city of Kaffa was on the coast of the Sea of Azov.¹⁴⁰ We know that it is located in the south of the Crimean Peninsula, close to the Sea of Azov.

While Ibn Battuta and his ship were trying to go to Kerch after Sinop, when they approached the port of the city, upon warnings, he turned back and landed in a port near Kaffa. Departing from this port, he reaches Kaffa by a horse carriage rented from the Christian Kipchaks.¹⁴¹

¹³⁷ Ebu'l-Fidā, p. 191.

¹³⁸ İbn Battûta, p. 498.

¹³⁹ Ebu'l-Fidā, p. 191.

¹⁴⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 154.

¹⁴¹ İbn Battûta, p. 463.

Ibn Battuta reports that the big bazaars in Kaffa are quite rich and crowded. He finds the port of the city quite orderly. He states that the port, which he wrote was in size to accommodate two hundred large and small warships or cargo ships, is one of the most famous ports in the world.¹⁴² However, the Castilian traveler Pero Tafur, in his work describing his journey to the east between 1436-1439, states that the winter season in Kaffa is very cold. Therefore, during the winter months, the ships in the port freeze and cannot move.¹⁴³

Again, the Castilian traveler Pero Tafur mentioned that the City-State of Genoa had the city of Kaffa. He also emphasizes that Kaffa is as big as Sevilla, maybe even bigger than Sevilla.¹⁴⁴ He states that the population of Kaffa is twice that of Seville.¹⁴⁵ Giosafat Barbaro, who visited the region at the same time as Pero Tafur, shares the information that there is a Genoese consul in Kaffa.¹⁴⁶

Ruy González de Clavijo mentioned the Genoese ships coming from the port of Kaffa (Feodosia) in the north of the Black Sea, that he left Istanbul with one of these ships on his return to his hometown.¹⁴⁷

Kaffa and Its Surroundings as a Commercial City

Along with the cities of Kerch and Tanais, the city of Kaffa is one of the last points of the trade route from Central Asia to the north of the Black Sea. Fur is the first among the products transported by this road.¹⁴⁸

¹⁴² İbn Battûta, p. 463-464.

¹⁴³ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 161.

¹⁴⁴ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 64-65.

¹⁴⁵ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 155.

¹⁴⁶ Josaphat Barbaro, p. 29.

¹⁴⁷ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Narrative of The Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to The Court of Timour at Samarcand (A.D. 1403-6)*, (Trans. Clemens R. Markham), Hakluyt Society, London 1859, p. 199; Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Aya ve Timur (Embaja a Tamor Lan)*, (Trans. Ö. Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993 p. 207; Clavijo, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, (Translated from the Spanish by Guy le Strange), Broadway House, Carter Lane, London 1928, p. 337.

¹⁴⁸ Heyd, p. 13-14,542.

According to the statement of Johannes de Galonifontibus in the 15th century, merchants from all over the world came to the city of Kaffa. He describes the city as a favorite of Christians. The reason for this must be that the city was in the hands of the Genoese, who had a large commercial network in the Mediterranean. Undoubtedly, he emphasizes that the city is a source of commodities, with merchants from all over the world and the commercial goods they brought with them. The city has skilful craftsmen working in silk, chamalotto (camlet: a fabric made from buff or goat hair), and other different crafts.¹⁴⁹

From the explanations of Pero Tafur, we deduce that the city of Kaffa was a commercial city in the 15th century. In fact, commercial activities are the basis of the existence of the city. According to his explanation, a large amount of commercial goods come to this city through the Azov and Caspian Seas. Goods that are subject to trade are transported to the city from Iran and India by road. During this transportation activity, Azov and Caspian Seas together with the highway form a part of the transportation network.¹⁵⁰ In addition, it is understood that the commercial goods coming from the Iranian geography were brought to the port of Kaffa via the Black Sea. Commercial commodities are first brought to Trabzon port, located in the south of the Black Sea, from the Iranian geography, and then transported to Kaffa from there. Because there is also a Genoese port in Trabzon, and the most important destinations for the north-south directional trade in the Black Sea via Iran are Kaffa and the Genoese port in Trabzon.¹⁵¹

In the city of Kaffa, as in Sudak, slave trade is carried out. It is known that the slave trade has an important place in the commercial activities in the city. Bertrandon de la Broquiere mentions that while he was in Damascus, a

¹⁴⁹ Özcan, p. 141.

¹⁵⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 156-157.

¹⁵¹ This Genoese port was Leoncastron (The Lion Castle) and was located in today's Ganita locality; Fatih Aksoy, *Osmanlı Öncesi Dönemde Trabzon Şehri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2009, p. 126-127.

Genoese named "*Gentil Emperial*" was sent to the port of Kaffa to buy slaves.¹⁵²

From what Pero Tafur told during his travels between 1436-1439, we learn that there was human trafficking in the city. So much so that, due to human trafficking, which seems to have taken place in an intense amount, the surrounding countries have come to interfere in each other's internal affairs. While the Golden Horde Emperor will be able to take Kaffa back under his control, the notables of different countries and the people of the city do not want this. Because, Pero Tafur mentions that fathers sold their sons and brothers sold their brothers in the city, and that there were also thefts and great evils.¹⁵³

It is understood that Kaffa also functions as a large manpower supply center for other countries of the known world. The slaves procured from the north of the Black Sea were brought to the ports in Crimea. However, it is understood that the city of Kaffa came to the forefront in the slave trade compared to other port cities. Because this form of trade, which was understood to bring good income, was mostly carried out by Genoese merchants who held the administration of the city of Kaffa. Especially at the beginning of the 14th century, the Genoese were selling their slaves to Egypt, using Kaffa as a base. The income they obtained went into the purses of the merchants.¹⁵⁴ The role of slaves (mamluks) taken from the north of the Black Sea in the formation of the political and military presence of the Mamluk State in Egypt is known.¹⁵⁵

¹⁵² Bertrandon de la Broquiere, p. 152.

¹⁵³ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 155; Pero Tafur refers to the Emperor of the Golden Horde as the 'Tatar Emperor' or 'Great Khan'. The Khan he is talking about must have been Ulugh Muhammad Khan (?-1445) or Kichi (Küçük/Younger) Muhammad Khan (ruled 1427-1445), who had a struggle between them in this period. It is also possible that he is talking about the founder of the Crimean Khanate, Hacı I Giray (1397-1466), who besieged Kaffa but could not take it in 1434; Ahmet Mutu, "Hacı Giray I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:14, İstanbul 1996, p. 474-475.

¹⁵⁴ Yakubovskiy, p. 68.

¹⁵⁵ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, p. 52-53; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Siyer Yayınları,

From the narratives of Pero Tafur, we reach the conclusion that the center of the slave trade in the known world of that day was the city of Kaffa. Because Pero Tafur also emphasizes that the city where the most slaves are sold in the world, male or female, is Kaffa. Especially the Sultan of Egypt (Mamluk Sultan) procured slaves from the region through his intermediaries in Kaffa and had them brought to Cairo. According to his narration, some Christians obtain a letter from the Pope, which is prepared to prevent Christians of different nationalities from being captured by Muslims as slaves and converting their religion. This letter allows Christians to be bought and kept in their hands regardless of a period of time by the people who own the letter.¹⁵⁶ Pero Tafur, who bought a male and two female slaves in Kaffa, makes some statements about the sale of slaves.¹⁵⁷

In the 14th century, Schiltberger stayed in Kaffa for 5 months and had the opportunity to observe the city during this time.¹⁵⁸ Schiltberger states that silk was brought to Kaffa from the Iranian city of Shirvan. According to him, the origin of silk woven products sold in the markets of Kaffa and some other cities is Şirvan.¹⁵⁹ In addition, Josaphat Barbaro states that the salt obtained from Kaffa¹⁶⁰ was taken as far east as Megrelia.¹⁶¹

Fur is at the forefront among the products traded in Kaffa. Furs come here from everywhere. Perhaps because of the excess supply, Pero Tafur states that their prices are lower than in other countries. Apart from fur, commodities such as gold and other precious stones, pearls and spices are also traded.¹⁶² Pero Tafur expresses that wine fruit and even bread are scarce in Kaffa. Even these are usually brought by traders, although they can

İstanbul 2018, p. 355-356; Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8 (K1Ş 2005), p. 12-13.

¹⁵⁶ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 155.

¹⁵⁷ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 156.

¹⁵⁸ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 211.

¹⁵⁹ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 89.

¹⁶⁰ Josaphat Barbaro, p. 28

¹⁶¹ Josaphat Barbaro, p. 27; Mingrelia (Megrelia-Samegrelo), Historical region on the Black Sea coast of Georgia.

¹⁶² Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 157; Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439*, (Trans. and Ed. Malcolm Letts), George Routledge and Son Ltd, London, 1926, p. 134.

be found in the city. However, because they are expensive, theft has become common.¹⁶³

It is understood that the most important role in the great trade in Kaffa belongs to the Genoese. Trade in the city is organized by the Genoese. Pero Tafur depicts that the Genoese acted as a catalyst in trade with the statement "*If the Genoese were not there, apparently these people would not have any partnership with us*".¹⁶⁴ It can be seen that the city of Kaffa is actually a big market. Foreign merchants who came to the city to do business with the people engaged in trade in the region could find an environment to shop in the city.

Afenasy Nikitin, who came to Trabzon via Tabriz to reach his hometown of Russia on the way back from his journey between 1474 and 1478, wanted to arrive in Kaffa (Feodosya) on the Crimean Peninsula after leaving Trabzon. In order to reach Kaffa, he first had two unsuccessful attempts with the sailor he agreed with. In the first one, he goes as far as Vona (today's Ordu Province, Persembe District), but he has to return to Trabzon due to the unsuitable weather conditions. He stays in Platana (Akçaabat-Polathane) for fifteen days. Nikitin, who was caught in a storm in his second attempt, goes to the Crimean Peninsula from Balaklava (Balıklava -a port town of Sevastopol) in his third attempt.¹⁶⁵ It is known that Johannes de Galonifontibus, who was sent to this city by Emir Timur as an ambassador to Europe, was appointed as the deacon of Cimbaliensis (Balaklava) in 1410.¹⁶⁶ From Balaklava, Afenasy Nikitin arrives at Gurzuf (Hurzuf), another coastal city of the Crimean Peninsula, where he will stay for 5 days, and then the city of Kaffa.¹⁶⁷ After leaving the geography of

¹⁶³ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 157.

¹⁶⁴ Pero Tafur, "*Travels and Adventures 1435-1439*", p. 134.

¹⁶⁵ Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. XIX-XX,25,29-30.

¹⁶⁶ Özcan, p. 130; Sultaniyeli Johannes, p. 22.

¹⁶⁷ Nikitin, p. 30; Muhammad Idrisi shared the information about Gurzuf (Gharzouni) that it was a flourishing town on the seaside in the 12th century; Al-Idrisi, p. 395.

Crimea, he will continue his journey in the north direction and reach Russian lands.¹⁶⁸

Castilian traveler Pero Tafur first reached Sinop and then Trabzon by departing from the south of the Black Sea in order to reach the city of Kaffa after Istanbul, which was on his travel route.¹⁶⁹ Afterwards, he left Trabzon with his entourage, headed to the north of the Black Sea, and reached Kaffa. He states that, in addition to being a city belonging to the Golden Horde State, known as the 'Tatar Empire', the Genoese settled in this city with the permission of the Golden Horde Emperor. He stands on the fact that the city of Kaffa was in the hands of the Genoese. From what they tell, it is understood that the Genoese settled here with a dense population and gained political supremacy. Because he mentions that a larger Genoese population came to this city than the Tatars had anticipated.¹⁷⁰

Pero Tafur states that the city of Kaffa is surrounded by ordinary walls. Although the ditch around the walls is small, it is in a good condition for defense with various ammunition.¹⁷¹ In the 14th century, Abū al-Fidā stated that the city walls were made of mud brick.¹⁷² Again in the 14th century, Johann Schiltberger recorded that Kaffa, located on the Black Sea coast, was surrounded by two walls and that there were six thousand houses in one of the walls, where Genoese merchants, Greeks and Armenians lived. He describes this place as a real city. There are eleven thousand households within the second walls, which are further out, and people from various Christian denominations, such as Greek Orthodox, Catholic, Armenian and Syrian, live in these houses. Schiltberger stated that there were four thousand households outside the two walls.¹⁷³

¹⁶⁸ Kerami Ünal, "15. Yüzyılda Rus Tüccar Afanasıy Nikitin'in "Üç Deniz Ötesine Seyahat" Notları, The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science, Volume 5, Issue 6, 2012, December, p. 537-538.

¹⁶⁹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 152.

¹⁷⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 152.

¹⁷¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 156.

¹⁷² Ebu'l-Fidâ, p. 191.

¹⁷³ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118-119.

There are 3 dioceses in the city of Kaffa, which are Greek (Orthodox), Roman (Catholic) and Armenian (Gregorian) churches. Muslims also live in the city, who also have their own temples. Pero Tafur, on the other hand, talks about a Christian monastery.¹⁷⁴ Pero Tafur, who had the opportunity to visit the city and meet with the administrative staff during his time in Kaffa, states that he went to the San Francisco Monastery in the city and listened to the sermon.¹⁷⁵

Ibn Battuta, on the other hand, wrote that the people of Kaffa were also Christian Kipchaks in the 14th century. According to him, Kaffa is a rectangular planned city and is by the sea. Although he says that his people are completely Christian and are inhabited by many people of Genoese origin, he also states that he has “*qadis*” elsewhere in the city to which Muslims are affiliated.¹⁷⁶ This shows that Muslims also lived in the city during his time.¹⁷⁷ In the 15th century, Pero Tafur also describes the people of Kaffa as quite cosmopolitan. According to him, there are Orthodox and Catholic Christians in the city, as well as people from other nations of the world.¹⁷⁸ In this case, Pero Tafur describes it as a miracle that the plague was not seen in the city.¹⁷⁹ However, Pero Tafur states that the people of Kaffa are wild and diseased. Because of this, or maybe without waiting for the winter season to come, he would leave the city and go to Istanbul.¹⁸⁰

Schiltberger describes the city of Kaffa (Feodosia) as a magnificent city. From his narration, we understand that the people of the city, who belong to six different religions, have a cosmopolitan structure.¹⁸¹ Johannes de Galonifontibus also states that the city of Kaffa was a crowded city in the 15th century. He says that he has identified 35 different languages in the city of Kaffa, where he states that all of the Eastern languages can be

¹⁷⁴ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118-119.

¹⁷⁵ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 154-155.

¹⁷⁶ İbn Battûta, p. 463.

¹⁷⁷ İbn Battûta, p. 462-464.

¹⁷⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 155.

¹⁷⁹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158.

¹⁸⁰ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 161.

¹⁸¹ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 211.

encountered.¹⁸² One of the groups living in Kaffa is the Jews. Bertrandon de la Broquiere makes one of his observations about this situation by stating that he met a Jew from Kaffa in Damascus, which he stopped during his travels in 1432-1433. This Jew helped him by giving him some information to use during his journey.¹⁸³ Another information that Jews lived in Kaffa is conveyed by Schiltberger. According to him, there are two separate Jewish communities in Kaffa, and their Synagogues are also different from each other.¹⁸⁴

Along with these, Johann Schiltberger noted that there were four other cities connected to Kaffa on the Black Sea coast.¹⁸⁵

Although he did not specify which of these cities they were, it is known that the Genoese had colonies in the north of the Black Sea along with Kaffa, in the ports of Sudak, Balaklava (Cembalo), Kerch (Vosporo) and Kalamita (Inkerman).¹⁸⁶ Likewise, the city of Kerch was used as a base for Italian merchants such as Genoese, Venetian, and Pisa on their journeys to the northern regions of the Black Sea.¹⁸⁷

By the 15th century, Northern Black Sea production would increase and the merchant states operating in this region would have more bases. Castilian Pero Tafur, who will come up to the Don River during his journey during this period, will state that there are two Genoese fortresses on the shores of the river in question for the purpose of storing commercial goods.¹⁸⁸ Genoa is active in the coastal part and these cities determine the dominance area of Genoa. Genoa will experience the consequences of not

¹⁸² Özcan, p. 141.

¹⁸³ Bertrandon de la Broquiere, p. 148.

¹⁸⁴ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118-119.

¹⁸⁵ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118-119.

¹⁸⁶ Öztürk, p. 46,47; Gallotta, p. 363; Gülşen Abbasoğlu, "Bizans Dönemi'nde Kherson", Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erken Hıristiyanlık ve Bizans Sanatları Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Çanakkale, 2015, p. 36,265.

¹⁸⁷ Heyd, p. 63-64.

¹⁸⁸ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158.

being able to show its effectiveness in the inner parts of the coast with various events that took place over time.¹⁸⁹

In the 15th century, Giosafat Barbaro says that the Tatars received an annual tax from the city of Kaffa.¹⁹⁰ He also states that the Kaffa region was under the rule of Tatars (Golden Horde) and (Vlubi) Ulugh Muhammad Khan.¹⁹¹ Ulugh Muhammad, the Khan of the Golden Horde State, also had Sorgathi (Solgat-Staryi Krym-Sorhathi) and Cherchiarde (Kirkyer-Chufut Kale) whose castles were not very strong, apart from Kaffa, in Gazzaria (Caspian-Caspian Land).¹⁹² On the other hand, Johannes de Galonifontibus gives the information that the Goths settled near Kaffa.¹⁹³

In the 15th century, the Ottoman Empire will begin to feel its influence in the Crimean Peninsula. Successor rulers of the Golden Horde in the north of the Black Sea and the rulers of the Ottoman Empire are struggling for power over the city of Kaffa.¹⁹⁴ After the Otlukbeli War, which took place in 1473 between the Ottoman State Ruler, Fatih Sultan Mehmet and the Aq Qoyunlu Ruler Uzun Hasan, which resulted in the definitive victory of the Ottoman State¹⁹⁵, Uzun Hasan decided to seek help from the European countries against the Ottoman State. He sent the Venetian ambassador, Caterino Zeno, to Europe by writing letters for this purpose. Zeno, who set out on the road, planned to open to Europe via the Black Sea, and by moving to the north of this sea, he first went to Sevastopol, then left here and went to Kaffa, disguised as a sailor. However, he did not convey information about these cities. It is only mentioned that Kaffa was a place affiliated to the Ottoman State and paid taxes to the center. Meanwhile, a Genoese person who heard that the Venetian ambassador had come to Kaffa from Uzun Hasan wanted to capture him and take him to Fatih Sultan

¹⁸⁹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 156.

¹⁹⁰ Josaphat Barbaro, p. 29.

¹⁹¹ Josaphat Barbaro, p. 28.

¹⁹² Barbaro-Contarini, p. 27; Josaphat Barbaro, p. 28-29.

¹⁹³ Özcan, p. 139.

¹⁹⁴ Josaphat Barbaro, p. 29-31.

¹⁹⁵ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı (Fatih-Kanuni-Yavuz)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, p. 72.

Mehmet.¹⁹⁶ This is one of the struggles for market capture in the Black Sea between Venice and Genoa. In some periods, when the tension between the two merchant states increases, there are actual conflicts. Ruy González de Clavijo mentions one of these conflicts in the Black Sea at the beginning of the 15th century. According to Clavijo's account, they reached Finogonia (Finogia-Kefken) from the Genoese ports after sailing to the Black Sea. Clavijo mentions that the Pera administration (the Genoese administration in Galata) sent two ships here, and he also states that one of these ships was in the port. According to Clavijo's statement, the purpose of these ships was to capture and seize Venetian ships loaded with goods from the Sea of Azov and to take their crews prisoner.¹⁹⁷

Even before the conquest of Istanbul, the Genoese tried to establish relations with the Ottoman Empire as well as with Byzantium in order to continue their commercial activities on the Black Sea and the surrounding geography.¹⁹⁸ Of course, they will do this by considering the political conjuncture of the period, and with the conquest of Istanbul by the Ottoman Empire, this conjuncture will enter the process of change.

In the ongoing trade wars in competition with Venice, the Genoese elements establish good relations with the powers holding the market ownership. It also takes some steps to protect the current conjuncture in its favour. Likewise, the Venetian State is seeking to play a greater role in the market. Especially after the conquest of Istanbul, it seeks to cooperate with the rival powers of the Ottoman Empire. In this direction, the struggle between the cities of Venice and Genoa, which has commercial rivalry in the background, can be reflected in the political field in different ways.

In 1474, the Venetian ambassador Ambrogio Contarini was going to the Aq Qoyunlu Ruler Uzun Hasan as ambassador, and he would come to the north of the Black Sea via Germany and Poland. Contarini, who would

¹⁹⁶ *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Ambrogio Contari'nin Seyahatnâmeleri*, (Trans. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, p. 38-39.

¹⁹⁷ Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, p. 60.

¹⁹⁸ Gallotta, p. 364-365.

reach Kiev here, crossed the Dnieper River and large and small rivers after Kiev and reached Kaffa (Feodosia). Contarini, who did not leave the house in order not to be caught during his stay in Kaffa, does not make much statement about the city. He only mentioned that Kaffa, located on the coast of the Black Sea, is a rich city with a large population of all kinds of nationalities and an intense commercial activity.¹⁹⁹ On the return of his journey, in July 1475, when he wanted to come back to Kaffa via Fasso (Poti), located on the eastern shores of the Black Sea, he learned that this city was under the rule of the Ottoman Empire and he would turn his direction to the Caspian Sea and later to Moscow.²⁰⁰ Because in the same year, Gedik Ahmet Pasha, one of the commanders of Fatih Sultan Mehmet, captured the city of Kaffa with the Ottoman navy and subsequently established dominance in the Azov castle in the north of the Azov Sea.²⁰¹ Thus, the Ottoman Turks in the north of the Black Sea will make their presence felt as the most influential political actor.

As a matter of fact, as mentioned by Giosafat Barbaro, towards the end of the 15th century, sovereignty was established in Kaffa, Sorgathi (Solgat-Staryi Krym) and Cherchiarde (Kirkyer) by Ulugh Muhammad Khan, and again by Giosafat Barbaro in the same period it is stated that Cherz (Kerç), Calamita (Kalamita- İnkerman), Cymbalo (Balaklava), Grasui (Hurzuf) and Saldaia (Sudak) [or Sarsona (Sevastopol)] are also under Turkish administration.²⁰²

Solgat (Staryi Krym)-Chufut Kale (Kirkyer)

Although they are not port cities, it is necessary to mention two important cities in the Crimean Peninsula. One of them is Solgat (Staryi Krym) and the other is Chufut Kale (Çifit Kale–Çufut Kale–Kirkyer–Qirqyer).

¹⁹⁹ *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi*, p. 77-79.

²⁰⁰ *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi*, p. 104-127.

²⁰¹ Sevim-Yücel, p. 84.

²⁰² Josaphat Barbaro, p. 28-29; Barbaro-Contarini, p. 27-28.

In his notes on the Crimean Peninsula, Schiltberger describes this region as a part of Tatarstan and says that it is called Kipchak (Kopetzach) and its capital is Vulchat²⁰³ (Solchat²⁰⁴ -Sorgathi-Solgat-Staryi Krym-Sorhathi), where all kinds of grains are grown.²⁰⁵

The city from which the Crimean Peninsula takes its name is Solgat (Staryi Krym). Although it is not a port city, it is one of the important cities of the peninsula. Abū al-Fidā emphasizes that Solgat is the capital of Crimea and that this is the city mentioned when Crimea is mentioned. The distance to the beach is half a day.²⁰⁶ The distance between Solgat and Azov cities is about 15 days walk (konak).²⁰⁷ The city that Ibn Battuta visited after Kaffa during his journey was Solgat. He describes this place as a very beautiful city connected to the Uzbek Khan (Golden Horde State). When Battuta arrived, the administration in Solgat was under Tülük Timur Bey, one of the orders of Ozbeg Khan. There were separate judges of Hanafi and Shafi'i sects and Muslim jurists in this city, and Battuta had the opportunity to meet with some of them and Tülük Timur.²⁰⁸ Considering the qadi in Kaffa, whose population is mostly Christian, this should be an indication of the institutional structure of Islam in the region.

One of the settlements mentioned by William of Rubruck in the 13th century is the place known today as Chufut Kale (Çifit Kale-Çufut Kale). The name of this place in the Middle Ages is expressed as Kirqyer (Qirqyer). However, William of Rubruck erroneously tried to explain this place as 40 different settlements (*quadraginta castella*). In the following centuries, Giosafat

²⁰³ Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels*, p. 49.

²⁰⁴ Schiltbergers, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, p. 63.

²⁰⁵ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118.

²⁰⁶ Ebu'l-Fidâ, p. 191; Solgat is on the Crimean Peninsula and it is inland from Sudak, 35 km and from Kefe, 25 km.

²⁰⁷ Ebu'l-Fidâ, p. 192; Konak, merhale or menzil. 1 konak is equivalent to approximately 24 km: Mustafa Enes Kaan Kılınc, "X. Yüzyıl Müslüman Seyyahların Gözünden Mısır (Tarih, Ekonomi, Kültür, Toplum ve Din)", Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Karaman, 2019, p. 33.

²⁰⁸ Tahsin Koçyiğit, "İbn Battuta'nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülahazalar", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX., sayı 4, 2009, p. 66.

Barbaro and Ambrogio Contarini expressed the name of this settlement as 'Cherchiarde' according to the phonetics of their own language.²⁰⁹

We also mentioned that Ulugh Muhammad Khan (Vlubi), whom Giosafat Barbaro described as the Khan of the Golden Horde in the 15th century, owned Sorgathi (Solgat-Staryi Krym-Sorhathi) and Cherchiarde (Medieval Kirkyer or Qırqyer-Chufut or Çifit Kale) together with Kaffa.²¹⁰

We see that the Genoese became an effective authority in the region by gaining much power in Kaffa, where they settled after the permission they received from the Golden Horde emperor.²¹¹ This situation must have caused them to feel the need to test their strength over time. As a matter of fact, in the 15th century, Pero Tafur reports that the Genoese of Kaffa, who took action to seize Solgat (Staryi Krym-Çorçate), known as the center of the Crimean Tatars, were defeated when he was in the city of Kaffa. So much so that as a result of the response they gave to the Genoese, the Tatars advanced enough to capture Kaffa and went up to the walls of the city. The attack of the Tatars could only be stopped within the walls of Kaffa. Thus, the Genoese in Kaffa came to the conclusion that they could not show the success they had at sea while on land.²¹²

Giosafat Barbaro reports that Solgat is also referred to as Incremin.²¹³ We do not see that this city is called Incremin in any other source. Due to the similarity of the name, it may be confused with the city of Inkerman, near Sevastopol.

Pero Tafur went to the city of Solgat (Stary Krym-Çorçate) while he was in Kaffa. Here he stopped by the military-market belonging to the Great Khan. He defines military-market as a place where goods are bought and sold, resembling a big city. This place and another place established for the

²⁰⁹ Ruysbroeckli Willem, p. 84, fn. 42; Barbaro-Contarini, p. 27; Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, p. 22.

²¹⁰ Barbaro-Contarini, p. 27; Josaphat Barbaro, p. 28-29.

²¹¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 152.

²¹² Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 156.

²¹³ Barbaro-Contarini, p. 27.

same purpose are managed by the responsible persons named 'Great Kadir'.²¹⁴

Abū al-Fidā gives a more specific geographical definition about Kirkyer (*Kerker*). He describes Kirkyer as a solid fortress on a large flat field on the top of a mountain. He added that it is difficult to climb this mountain. Kirkyer does not have a coastline, but there is a very high mountain named Çadirdagi next to it, which means that it can be seen from the sea. The people of Kirkyer are known as "As". Kirkyer is north of Sarikirman (Sevastopol), a day's drive away.²¹⁵

Another city Schiltberger mentioned in Crimea is Karkeri.²¹⁶ This must be the Kirkyer mentioned by William of Rubruck, Abū al-Fidā and Giosafat Barbaro.²¹⁷ There is no other city suitable for phonetics.²¹⁸ This castle is near Bahçesaray. Kirkyer is located in the north of Sarikirman (Chersonese-Kerson-Sevastopol-Akyar), which is mentioned by Abū al-Fidā, and is 1 day away from this city.²¹⁹ Schiltberger also mentions the city of Sarikirman as "*Seruchermann*" and states that this name is used by Muslims.²²⁰

Sarikirman (Chersonese-Sevastopol-Akyar)

This is the center of the Byzantine State in Crimea. The city of Chersonese, which was fortified by Justinian I. in the 6th century, is located

²¹⁴ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 159; Military-markets are markets established in order to meet the various needs of the soldiers in places close to the headquarters or on the transit routes of the armies that go on a temporary expedition; Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:34, İstanbul 2007, p. 195.

²¹⁵ Ebu'l-Fidâ, p. 190-191.

²¹⁶ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 119.

²¹⁷ Ebu'l-Fidâ, p. 190-191; Ruysbroeckli Willem, p. 84, fn. 42; Barbaro-Contarini, p. 27; Josaphat Barbaro, p. 28; Different uses such as Qırqyer, Karkar, Kerker, Cherchiarde, Chufut or Çıfıt Kale, Kırk Kale are seen in the sources.

²¹⁸ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 119.

²¹⁹ Ebu'l-Fidâ, p. 191.

²²⁰ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 119; Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels*, p. 50; Okay, p. 63; Schiltbergers, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, p. 63.

within the borders of today's Sevastopol city. Since then, it continues to function as an important port city.²²¹

According to Abū al-Fidā 's explanation, when one proceeds westward along the southern coast of the Crimean Peninsula from Sudak, the route first turns to the south and comes to Sarikirman (Chersonese-Kerson-Sevastopol-Akyar) at the point where the sea enters the land towards the east. This place is about five days away from Sudak and Solgat (Staryi Krym) and is located opposite Sinop like Sudak. There is Kerker (Karkar–Chufut Kale–Kirkyer) at a distance of 1 day from here and to the north. Akçakirman (Akkerman) is located at a 15-day distance to the west of Sarikirman.²²²

According to Giosafat Barbaro, the rulers of the Mengrelia (Megrelia-Mingrelia-Samegrelo) region to the east of the Black Sea are called Bendian (Bediani-Dadiani), and Sevastopol, one of the cities on the Black Sea coast, belongs to them, and there are also other castles and cities.²²³

In the 15th century, when the Ottoman Empire had a say in the politics of the region with the lands it seized in the north of the Black Sea, the Golden Horde State was living its last days. Power struggles continued between the Crimean, Kazan and Astrakhan Khanates, which would emerge in this period and claim the political legacy of the Golden Horde.²²⁴ Josaphat Barbaro states that the Ottomans already had a base beyond Keefe. These bases are on the Black Sea coast, close to Alan and Goth territory, and on the Montecastro (probably Moncastro-Akkerman) road.²²⁵ He stated that the lands of the areas were located around the Azov Sea and in the south of the

²²¹ Donald M. Nicol, p. 21; Magosci, p. 27.

²²² Frolov-Konovalova, p. 56-59; Ebu'l-Fidā, p. 44-45, 71, 180, 189-191.

²²³ Josaphat Barbaro, p. 27; Bendian, Bediani or Dadiani is a military title or a dynastic name given to people who ruled around Georgia, Abkhazia, Mingrelia, Guria since the 12th century. It is possible that it is used to mean 'Great', 'Military Chief' or 'Chief of Justice'; Marie F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*, (Trans. Hrand D. Andreasyan), Note/Publ: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, p. 10/fn. 58,344.

²²⁴ Magosci, p. 43-44; Josaphat Barbaro, p. IX.

²²⁵ Josaphat Barbaro, p. 31-32.

Tatar country, and in line with this information²²⁶, according to Giosafat Barbaro, the Ottoman base should be located in the west direction from Kaffa and in the region up to Akkerman along the coast. Sevastopol or Balaklava (Balıklava) must be from these bases. However, it is known that the Ottoman navy under the command of Gedik Ahmet Pasha captured the Azov Castle in the north of the Azov Sea after conquering the city of Kaffa in 1475.²²⁷ Thus, the Ottoman Empire began to play a more active role in the political and commercial field in the Azov Sea and the other coastal part of the Northern Black Sea.

Azov Sea and Azov/Tanais City

In the 13th century, William of Rubruck mentions the Black Sea as the Pontos Sea or the Great Sea and gives the length of this sea as 1,400 miles, based on the information he obtained through traders. William of Rubruck also points to the Azov Sea by mentioning that the Black Sea is almost in two parts.²²⁸

Dimashki calls the Azov Sea as '*Sudak Sea*', '*Saksin Sea*' or '*Kipchak Sea*'.²²⁹ Abū al-Fidā, on the other hand, stated that the Sea of Azov was also mentioned as "*Pontus Lake (Mayintis)*" in ancient sources, and there are those who mention similarly from different geographers.²³⁰

As a matter of fact, about the Azov Sea, Muhammad Idrisi gives the information that this sea is 300 miles wide.²³¹ and 100 miles long in an east-

²²⁶ Josaphat Barbaro, p. 5.

²²⁷ Sevim-Yücel, p. 84.

²²⁸ Ruysbroeckli Willem, p. 77.

²²⁹ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 191; It is notable that name Sakşın is used for this place. Because Sakşın (Sarışın) is the name given to the eastern part of the city of Atıl (İtil), the capital of the Khazar Khaganate. It is not near the Sea of Azov. The city is located on the part of the Volga (İtil) River where it empties into the Caspian Sea, near present-day Astrakhan. The city of Atıl was severely destroyed in 965 by the army under the Kyiv knezi Sviatoslav I, Grand Prince of Kiev. After this attack, the Khazar Khaganate collapsed in a short time: Artamonov, 547-550.

²³⁰ Ebu'l-Fidâ. p. 43,310.

²³¹ Al-Idrisî, p. 391.

west direction, which can be completed in a maximum of 6 days.²³² The Azov Sea (Maeotis) is conveyed as one of the salty lakes in "Hudûdü'l-Alem", and the length of the Azov Sea is given as 100 miles like Idrisi. Its width is stated as 30 parasang (fersah). It is mentioned that the surrounding of this sea is in ruins. According to the work, the Sea of Azov, which connects with the Black Sea via an estuary (Kerch Strait), is located on the border of the Slavs towards the north. The Black Sea joins another estuary (Bosphorus) and the western sea (Mediterranean).²³³

Ibn Rustah referred to the Sea of Azov as '*Mayutis-Maeotis-Mavtiş'*. Ibn Rustah rightly stated that the Sea of Azov was thought to be a small sea but actually a large sea. According to his explanation, the Sea of Azov is 300 miles long in an east-west direction while its width is 100 miles.²³⁴ However, he erroneously stated that Istanbul was built around the Sea of Azov, and while describing the Sea of Azov, he wrote that there is a strait flowing like a river near Istanbul in this sea. He tells that the water of this strait, which he states is 3 miles wide, also flows into the Mediterranean.²³⁵ We think that the factor causing this error is the existence of a strait like the Bosphorus (Kerch Strait) between the Sea of Azov and the Black Sea. Ibn Rusta either confuses the two straits (Istanbul and Kerch Straits) or he thinks that the Bosphorus is a waterway extending to the Sea of Azov.

One of the cities located in the northeast of the Crimean Peninsula is the city of Azov. It is located in the delta of the Don river. It was founded by the Genoese or, in earlier times, by Greek colonists.²³⁶ Abū al-Fidā also mentioned the city of Azov, which is located in the north of the Azov Sea and in the area where the Don (Tanaïs) River joins this sea. According to

²³² Al-Idrisi, p. 391,405.

²³³ *Hudûdü'l-Alem Mine'l-Meşrik'ile'l-Mağrib*, p. 6; Parasang (Fersah): A unit of measure corresponding to 1 mile or 1 nautical mile. It was used at varying rates, corresponding to between 4.445 km and 7.066 km, according to the usage patterns of different societies in different periods; Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:12, İstanbul 1995, p. 412.

²³⁴ İbn Rüsteh, p. 104.

²³⁵ İbn Rüsteh, p. 104.

²³⁶ Martin Bronevskiy, *Kırım*, (Trans. Kemal Ortaylı), Ege Matbaası, Ankara 1970, p. 11.

him, the Kerch Strait widens to the north and west after Taman and resembles a lake. Proceeding in the east direction, the city of "*Shakrak*" (al *Shaqrāq-Cokrak*) is encountered. The city of Azov is further north.²³⁷ This city, which is close to the city of Azov, is located on flat land. There is the sea to the north of this city, and the large steppe land to the south and west. Its population includes both Muslims and non-Muslims.²³⁸

Dimashqi states that Turks, Khazars, Alans, Bordjans and Kelabians lived on the shores of the Azov Sea. Alans from these tribes live in the north of the Azov Sea. He mentions that there is a silver mine in their land and that the silver extracted from it is unique in the world.²³⁹

Johannes de Galonifontibus emphasizes that Azov city is a port of Don river. Also, Johannes specifies the city of Azov as a port of the city of *Sicie*, which separates Asia from Europe.²⁴⁰

According to Pero Tafur's account, the people around the Don River wear silk woven dresses, which are the products of the region. The area he is

²³⁷ Ebu'l-Fidâ, p. 44; Frolov-Konovalova, p. 60; It should be the city of 'Sarkel', which is designated as Shakrak. The city of Sarkel was started to be built by the Khazars in the 9th century as a border post to protect their lands against the dangers that may come from the west: Artamonov, p. 383-385; It means 'White Castle' or 'White House' in Chuvash; J. Özlem Oktay Çerezci, Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları), *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 28, 2019, p. 3; Today, there is a settlement named Sarkel (Саркел) near the city of 'Tsimlyansk' in the Rostov Oblast region of Russia. However, the historic city of Sarkel and some of its surrounding areas were flooded in 1952 during the opening of the Volga-Don Canal and the construction of the Tsimlyansk Dam.

²³⁸ Ebu'l-Fidâ, p. 310.

²³⁹ Shems Ed-Dîn Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 194; Kelebia is a lowland in southern Hungary. Although it is not certain, there are studies that describe the Kelabians as Lithuanians and the Bordjans as Proto Bulgarians: Veselin Beşevliyev, 'Proto-Bulgar Dini', *Bellefen IX*, (Trans. T. Acaroğlu), Sayı:34, Ankara 1945, p. 241; Arnolds Spekke, "Arabian Geographers and the Early Baltic People", *Baltic and Scandinavian Countries*, Vol:4, No:2 (9), Riga 1928, p. 157.

²⁴⁰ Özcan, p. 141-142; The place referred to as the 'City of Sicie' by Johannes should be the 'Circassian country', which was mentioned under different names in various sources. The region referred to as '*The Land of Zic*' by Johann de Plano Carpin, '*Zik Island (Zichia)*' by Fazlullah el-Ömerî, '*Starbas*' by the obligatory German traveler Schiltberger, and '*Arkeşsiye*' by Ebu'l-Fida this is it.

talking about is the region where the city of Azov is located. Men wear kaftans made of felt, which have no seams. These felt garments are as beautiful as the dress. The weapons of these people are machetes, arrows and sticks.²⁴¹

While describing the city of Tanais, Giosafat Barbaro; He says that in the north and west of the city is the Azov Sea (called the Tabachi-Tabacche Sea), and in the east is Mengleria (Megrelia-Mingrelia-Samegrelo).²⁴² It is observed that Barbaro places the city of Tanais in a central position in his narratives and tries to describe the surrounding geography from this point of view. It conveys some information about the Phaso (Phasis-Rioni) River and the city of Vathi (Batumi-Vathy Limen-Bathus Limen) to the south of this river in this region, which is reached by passing through the Caucasus Mountains in the east of Tanais.²⁴³

After mentioning the cities of Sarai and Bolgar on the Volga River, Schiltberger deals with the city of Azov (Tanais) located on the banks of the Don River. As it is known, this city is located at the point where the Don River joins the sea. Schiltberger reports that a large number of animals were raised in the city of Azov. According to him, large quantities of fish are brought to Venice and Genoa from here.²⁴⁴

According to Giosafat Barbaro, a part of the Sea of Azov reaches the Black Sea, while another part reaches the river known as 'Elice', which is 40 miles from Kaffa (Feodosia). He states that this river flows towards Akkerman (Moncastro).²⁴⁵ However, the distance between Kaffa and Akkerman are both by sea and by road is over 300 miles. Although there is no river named Elice 40 miles or close to Kaffa, the city that flows in the

²⁴¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 159.

²⁴² Josaphat Barbaro, p. 26; Barbaro-Contarini, p. 25.

²⁴³ Barbaro-Contarini, p. 26; Josaphat Barbaro, p. 27; Phaso: Historical Phasis or Rioni River as it is known today. It flows into the Black Sea from the city of Poti in the Mingrelia-Upper Svaneti region of Georgia.

²⁴⁴ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 118.

²⁴⁵ Barbaro-Contarini, p. 4-5.

direction of Akkerman and joins the Black Sea from there is Dniester (Turla). The river he refers to with the name Elice must also be the Dniester.

On the other hand, Ibn Battuta, on his journey by horse-drawn carriage, proceeded to the city of Azov from the northwest direction of the Sea of Azov, and after crossing a river, some of which is almost swampy, in one day and another in half a day, he arrived by advancing for three more days.²⁴⁶

In the letter written by Priest Pascal of Vittoria to his priest friend during his journey to the city of Sarai (Saray) in 1338, it is stated that he reached Tana by crossing the Black Sea, which he said was "bottomless", starting from Istanbul.²⁴⁷

According to Abū al-Fidā 's explanation, the city of Azov, located on the northern coast of the Sea of Azov, is a port city frequented by traders.²⁴⁸ The city's port was well known among merchants. The buildings in the city were wooden.²⁴⁹ The city is built on a flat land. Battuta describes the city as an orderly and perfect city. There is intense trade. It is flooded by traders from many nations, especially the Genoese. Especially horse trade is very common. Battuta stated that there are many horses in this geography and their prices are very reasonable. He wrote that the herds of horses could be even more than the herds of sheep in his country. Horse trade is mostly done with India. Caravans are made up of around six thousand horses and there are between one hundred and two hundred horses per trader. From the city of Azov, he will continue his journey to Sarai, the capital of the Golden Horde State, by passing some cities in order to visit the Ozbeg Khan.²⁵⁰

²⁴⁶ Koçyiğit, p. 68, İbn Battûta, p. 468; It is possible that the rivers it passes through are the Obyrichna, Berda or Kalmius rivers.

²⁴⁷ Pascal of Vittoria, *A Missionary Franciscan In Tartary, To His Brethren of The Convent of Vittoria, 1338, Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London 1914, p. 81.

²⁴⁸ Ebu'l-Fidâ, p. 43-44,71.

²⁴⁹ Ebu'l-Fidâ, p. 192.

²⁵⁰ İbn Battûta, p. 468-474.

Giosafat Barbaro witnessed the struggles between Ulugh Muhammad Khan (d.1445) and his rival Kichi (Küçük/Younger) Muhammad Khan in the Golden Horde State.²⁵¹ During this period, he had a meeting with Kichi Muhammad Khan, who came near the city of Tanais (Azov), and shared information about what this army saw while passing by Tanais.²⁵² As a matter of fact, chaos prevails in the region at this time. Johannes de Galonifontibus mentions that Azov was not a place to live because of the wars at this time.²⁵³

The reason behind the confusion mentioned by Johannes de Galonifontibus must be the struggles between Emir Timur and Tokhtamysh. In 1395, the army of the Golden Horde under the rule of Tokhtamysh was defeated by Emir Timur in the battle near the Terek River. Emir Timur first determined Timur Qutluq as Khan. However, in this period, Edige Mirza (Edigu) came to the fore in the Golden Horde state administration and played a role in the appointment of the state ruler on behalf of Timur. Edige Mirza, after Timur Kutluk's death in 1400, ensured that different khans were appointed in his place. Thus, he remained the absolute ruler of the Golden Horde until 1419.²⁵⁴ In his work, Johannes de Galonifontibus explained that emissaries were sent to Edige Mirza by Emir Timur in 1401. She states that the capital of Edige Mirza is Sorcate (Sudak) and that there is a distance of 18 miles between this city and the city of Capha (Kaffa).²⁵⁵ During this time, the city of Azov was almost evacuated. He reports that the city of Azov was destroyed by Timur and many prisoners were taken. It also informs that the well-to-do people of the city have their sons, women and animals taken from them and sold to merchants.²⁵⁶

However, the city of Azov (Tanais) under the rule of the Golden Horde was a very important city especially for Latin merchants. Because grain production was being made in the Golden Horde lands in a quantity

²⁵¹ İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, p. 117.

²⁵² Josaphat Barbaro, p. 6.

²⁵³ Özcan, p. 141-142.

²⁵⁴ Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, p. 65-66.

²⁵⁵ Sultaniyeli Johannes, p. 81.

²⁵⁶ Özcan, p. 142.

exceeding the consumption many times over, and Azov was the most important port city in the export of this production, especially to the Mediterranean market.²⁵⁷ The Azov city of this time was a preferred city for transition to cities in the Mongolian territory further north, such as Sarai. We see this in letters written by the Christian monks of the time. One of these monks, the French Priest Giovanni de Montecorvino, who is known as the founder of the Catholic Missions in Rome together with India, in a letter dated 1305 sent to the Pope, points out the route passing through Tanais as the shortest and most reliable way to get to the geography in question. It states that it can be taken monthly. This route was traversed in eight months by the Florentine merchant Francesco Balducci Pegolotti (1290-1347), who traded in the Black Sea on behalf of the "Bardi Company" (Compagnia dei Bardi) of Florence origin.²⁵⁸ Likewise, in the work named "Pratica della Mercatura", which was prepared by Pegolotti to write a guide for those who will travel to the Far East for commercial purposes, we come across commercial information about Tanais.²⁵⁹ He states that it is possible to reach Gintarchan (Astrakhan) from Tanais in 25 days by ox-cart and 12 days by horse-drawn carriage.²⁶⁰ Pegolotti, who does not provide information about the city, recommends that the merchants who will come to the city first find an interpreter for themselves, as well as two more people who speak the Cuman language. He also stated that the trip from Tanais to the Far East is safe.²⁶¹ It also provides information about some weight and length

²⁵⁷ Serdar Çavuşdere, 14. *Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Kahramanmaraş 2007, p. 45.

²⁵⁸ Montecorvino, *Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China (Letters and Reports of Missionary Friars From Cathay and India)*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London 1914, p. 150-154.

²⁵⁹ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. Allan Evans, The Medieval Academy of America 24, Cambridge, Massachusetts 1936, p. 23-25.

²⁶⁰ Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, p. 21-22; Pegolotti, *Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China (Notices of the Land Route to Cathay and Asiatic Trade in the First Half of Fourteenth Century)*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London, 1914, p. 150-154.

²⁶¹ Pegolotti, *Cathay And The Way Thither*, p. 146.

measurements used in Tanais and the products traded. Moreover, it indicates some products entering Tanais with or without customs duty.²⁶²

From what Giosafat Barbaro told in the 15th century, we learn that there were Venetians residing in Tanais (Azov).²⁶³ On the other hand, we mentioned that Barbaro informed us that there was a Genoese consul in the city of Kaffa as well.²⁶⁴ It is known that the people living here are generally merchants, and the element that forms the basis for the establishment of consulates and representations is commerce. Although the port cities in the region seem to be shared by Venice and Genoa, commercial competition continues. Different actors, such as the Ottoman Empire, are also in an effort to play a role, which will result in success before the 15th century is completed.

In the 15th century, Pero Tafur of Castile wrote that there were Genoese fortresses in the Sea of Azov and in Turkey (Anatolia).²⁶⁵ He reports that there are two castles on the coast of the Don River, one belonging to the Venetians and the other to the Genoese. Trade goods are stored in these forts.²⁶⁶ These castles are located in the city of Azov, and by the 16th century it is known that the number of castles in the city was three.²⁶⁷

Ruy González de Clavijo states that in the 15th century, due to the struggles between the Genoese and the Venetians, which sometimes caused great conflicts, the Genoese were organizing cruises for observation purposes in order to seize the Venetian ships coming from the Sea of Azov. Clavijo

²⁶² Some of the products that Pegolotti noted were traded in Tana were: Beeswax, iron, tin, copper, spices (blackpepper, ginger, saffron and other spices), cotton, cheese, linen and oil, honey, caviar, amber rosaries, furs and skins (ermine, foxes, sable, skunks, martens, wolves, deers), silk or gold pieces, pearls, tails, ox, horse and pony, wheat, corn and legumes, Greek wine and all Latin wines are sold as they come in casks; Pegolotti, *Cathay And The Way Thither*, p. 157-158.

²⁶³ Josaphat Barbaro, p. 6.

²⁶⁴ Josaphat Barbaro, p. 29.

²⁶⁵ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 64-65.

²⁶⁶ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158.

²⁶⁷ Mustafa L. Bilge, "Azak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1991, p. 300; Venetian, Genoese and Toprak Castles.

mentions that there was a Venetian ship captured by the Genoese in the port of Finogonia (Finogia, Kefken), located on the southern coast of the Black Sea, that the Genoese were taking the crew captive by confiscating the goods on this ship.²⁶⁸

As it is known, the Don River flows into the Azov Sea from the west of the Azov (Tanais) city.²⁶⁹ Giosafat Barbaro states that he was fishing around the city of Azov. Especially for its caviar, moroni (codfish) fish were hunted, this fish and its caviar were salted.²⁷⁰ Pero Tafur of Castile, who went to the city of Kaffa at the same time and made a trip to the vicinity of the Don River while he was here, also mentions the fishing on the banks of the Don River and cod fish. According to Pero Tafur's account, the most caught fish is '*sturgeon*' and is transported by ships. He saw that this fish, which he stated could be consumed fresh or in brine, was exported to Castile and Flemish Region.²⁷¹ In addition, Pero Tafur mentions that the peoples living in the Don River are fishing for a big fish called "*cod*". The eggs (caviar-havyar) of this fish are sent to the whole world, especially Byzantium and Turkey (Anatolia), after being filled in barrels after some processes.²⁷²

Abū al-Fidā records that the water of the Azov Sea, which freezes in winter, is drinkable because it is less salty.²⁷³ Proceeding from here, one reaches the strait again from the west coast of the Sea of Azov, and the city of Kerch, located on the opposite shore of Taman city. Abū al-Fidā wrote that the city of Kerch is opposite Taman. This city is a small city located between the cities of Azov and Kaffa, at the entrance of the Sea of Azov. Its people are non-Muslim Kipchaks. From here, again, following the sea and

²⁶⁸ Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, p. 33,60.

²⁶⁹ Ebu'l-Fidā, p. 71.

²⁷⁰ Josaphat Barbaro, p. 14; Codfish is a larger sized species of sturgeon.

²⁷¹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158; Flemish Region: The region located in the north of Belgium.

²⁷² Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, p. 158-159.

²⁷³ Ebu'l-Fidā, p. 192.

proceeding in the southwest direction, you first reach the port city of Kaffa (Feodosya), which is opposite Trabzon, and then Sudak.²⁷⁴

Taman Peninsula - Matrakha (Tmutarakan or Hermonassa)

When crossing the Kerch Strait to the opposite coast, you also pass from the Crimean Peninsula to the Taman Peninsula. The most important place in this region towards the end of the Middle Ages is Matrakha (Tmutorakan or Hermonassa). Idrisi states that Matrakha is a very old city. The name of its founder is unknown. It is a productive place. It is surrounded by crops and vineyards. The city is under the control of Abkhaz forces. These forces are warlike and zealous. Thanks to its administrators, it has a strong city position compared to the surrounding region.²⁷⁵

William of Rubruck states that Matrakha is to the east of the city of Sudak.²⁷⁶ He states that the Tanais River (Don) flows into the Black Sea with a 12-mile-wide estuary from here²⁷⁷, which he indicates is the Kerch Strait, the width of this strait varying between 9.5 miles and 20 miles in places, although it is 12 miles at some points.

The name Matrakha may be used to refer to a city or the western regions of the Taman peninsula bordering the Kerch Strait. If it is used for the city, it must be a domiciled city where the present city of Taman is located.

Matrakha is a place where many people from surrounding countries and distant countries of the world come and trade. It is crowded and continues to flourish in the 12th century. Bazaar and fairs are established for commercial purposes in Matrakha.²⁷⁸ It is one of the ports where traders come from Istanbul. The traders who came here with their boats then cross the Azov Sea and proceed to the Don River (Tanais-Tana) in order to get the

²⁷⁴ Ebu'l-Fidâ, p. 44-45,191-192.

²⁷⁵ Al-Idrisi, p. 394-395.

²⁷⁶ Ruysbroeckli Willem, p. 78.

²⁷⁷ Ruysbroeckli Willem, p. 80.

²⁷⁸ Al-Idrisi, p. 395.

necessary commercial goods.²⁷⁹ This is one of the journey stops of the Hungarian Julian, who was a priest like Pian del Carpine and was traveling east at the same time. But Reverend Julian's purpose is different from Carpine's. Within the framework of his missionary activities, he seeks 'Greater Hungary', where his Hungarian ancestors lived.²⁸⁰ Despite this, he went north from the Black Sea and when he came to Volga, he learned that the Mongols came from the east and put pressure on the surrounding geography, and he wrote a report to explain the issue in his country. Julian's report was probably the first to report of Mongol invasions.²⁸¹ Information about his journey can be obtained from Ricardus, who is a Priest like himself. Although Priest Ricardus is not involved in Priest Julian's journey, he provides information about his itinerary and adventure.²⁸² According to this, Julian, who came to Istanbul in about thirty days by road from Hungary, passed from here to Matrakha by sea in 1235-1236. From here on, the priest, who went to more northern regions by means of the Volga River in the hope of finding Greater Hungary, is limited to this short route information about the Black Sea cities²⁸³, and his work includes some information about the activities of the Mongols and the Hungarians, Bulgarians and Russians.²⁸⁴

Dimashqi states that the Caucasus Mountains extend to the west towards Trabzon in the direction of the Black Sea and as far as Matrakha, which is located in the north-east of the Black Sea, and also to the south in the west of the Caspian Sea.²⁸⁵

After the part of Abū al-Fidā 's work, in which Sukhumi is located in the east of the Black Sea, he deals with the Kerch Strait. After stating that this place is like the Bosphorus, the first city he mentioned was Taman

²⁷⁹ Ruysbroeckli Willem, p. 80.

²⁸⁰ Sinor Denis, "Le Rapport Du Dominicain Julien Ecrit En 1238 Sur Le Peril Mongol", *Comptes rendus des seances l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 146. annee, N.4, 2002, p. 1156.

²⁸¹ Özcan, p. 89-90.

²⁸² Sinor Denis, p. 1158;

²⁸³ Sinor Denis, p. 1159.

²⁸⁴ Özcan, p. 89-99.

²⁸⁵ Shems Ed-Din Abou-'Abdallah Moh'ammed de Damas, p. 20-21, 166, 192.

(Matrakha). He states that this city is located in the east of the place he refers to as "the country of boxwood" (Şa'ra'l-buks) and has a separate administrator.²⁸⁶

This place is at the beginning of the borders of the Golden Horde, the country of Berke Khan, and was under the rule of Özbek Khan during the time of Abū al-Fidā.²⁸⁷ Taman is a large city located on a flat land to the east of the strait. The people here are not Muslims.²⁸⁸ To the east of Matrakha is the Avar Land.²⁸⁹

Stating that there is a Circassian country (Starchas) in the Black Sea²⁹⁰, the place mentioned by Schiltberger should be the regions that have a coast to the Black Sea in the eastern direction starting from the Taman Peninsula, in which case he probably means the land that he called Abkhazia in the southeast direction starting from the city of Anapa.

Conclusion

The information about the Black Sea geography and cities related to the period, which is our subject, should be handled from different aspects. Because in the 10th and 15th centuries, it is seen that other European powers are in an effort to establish effectiveness in the Black Sea geography together with the Byzantine, Seljuk, Golden Horde, Ottoman, Genoese, Venetian and Crusader campaigns. The political structure changes frequently and this situation causes changes in social structures and the course of trade. In this period, when the Crusades, whose influence was felt in geographies such as the Mediterranean and the Middle East along with the Black Sea, had intense effects on the political structure, the effect of the raids carried out by the Mongols in large areas in the north of the Black Sea is also known. It is seen that different elements such as Russians, Alans, Goths and Circassians from time to time made their presence felt in the Black Sea. As a matter of fact,

²⁸⁶ Ebu'l-Fidâ. p. 183.

²⁸⁷ Ebu'l-Fidâ, p. 44,310.

²⁸⁸ Ebu'l-Fidâ, p. 310.

²⁸⁹ Ebu'l-Fidâ. p. 183.

²⁹⁰ Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, p. 119; Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels*, p. 50; Okay, p. 63; Schiltbergers, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, p. 63.

among the information given about the Black Sea and its cities in the works of travelers and geographers, there are records of different countries and communities. Some sources are the records that the travelers kept during their embassy activities between these countries. With this aspect, we can have information about the political conjuncture of the region in different periods.

It is seen that the underlying element of the existence of the Black Sea port cities is trade. The importance of these port cities emerges in the transfer of commercial goods coming from the northern regions of the Black Sea, especially river routes such as Danube, Dniester, Dnieper, Don and Volga, to other Black Sea cities, Istanbul and other port cities of Europe. Over time, the changes in the political structure caused different port cities to come to the fore.

The authors benefited from the works written before them in the information they conveyed on geographical issues. As a result of the accumulated knowledge, a clearer definition of the Black Sea has begun to be made geographically over time. In particular, progress has been made in portolan maps showing port cities. When it comes to the 15th century, it is understood that there is more information about the geography of the Black Sea than in the past. Due to the political conjuncture of the period, the increase in embassy activities and travels with them is important in terms of seeing the ties between the Black Sea cities and other cities and countries in their hinterland.

References

ABBASOĞLU, Gülşen, “*Bizans Dönemi’nde Kherson*”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erken Hıristiyanlık ve Bizans Sanatları Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Çanakkale 2015.

ACAR, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

AHMED B. YAHYA EL-BELAZURİ, *Futübu'l-Buldan (Ülkelerin Fetihleri)*, Siyer Yayınları, (Trans. Mustafa Fayda), İstanbul 2013.

AHMED IBN ARABSHAH, Tamerlane or Timur The Great Amir, (Trans. J. H. Sanders), Luzac Co., London 1936.

AL-IDRİSİ, *Nuḫḫat al-Mushtaḫ fi İkbtırıaq al-Afaq*, Traduite de L'Arabe en Français P.A. Jaubertas Geographie d'Edrisi, 2. Cilt, Paris 1836-40.

AK, Mâhmut, “Osmanlı Coğrafyasında İki Yer Adı (Bahr-İ Kulzüm/Kurzüm) Üzerine”, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 2, İstanbul 1996, s. 7-12.

AKSOY, Fatih, *Osmanlı Öncesi Dönemde Trabzon Şehri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Elazığ 2009.

ANNA KOMNENA, Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Aleksias Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1996.

ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, *Haşar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar)*, (Trans. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Arrianus'un Karadeniz Seyahati, (Trans. Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

ASCHERSON, Neal, *Karadeniz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

BARBARO, Josafa-Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, (Translated from the Italian by William Thomas and by S. A. Roy), Edited by Lord Stanley of Alderley, Hakluyt Society, New York 1873.

BARBARO, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

BERTRANDON DE LA BROQUIRE, *Bertrandon de la Broquire'nin Deniz aşırı Seyahati*, Ed. Ch. Schefer, Sunuş: Semavi Eyice, (Trans. İlhan Arda), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

BEŞEVLİYEV, Veselin, 'Proto-Bulgar Dini', *Belleten IX*, (Trans. T. Acaroğlu), Sayı:34, Ankara 1945, s. 213-261.

BİLGE, Mustafa L., "Azak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1991, s. 300-301.

BRONEVSKIY, Martin, *Kırım*, (Trans. Kemal Ortaylı), Ege Matbaası, Ankara 1970.

BROSSET, Marie F., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)*, (Trans. Hrand D. Andreasyan), Note/Publ: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

CARPINI, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (Trans. Ergin Ayan), Trabzon 2000.

CLAVIJO, *Embassy to Tamerlane (1403-1406)*, (Translated from the Spanish by Guy le Strange), Broadway House, Carter Lane, London 1928.

....., Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Embaja a Tamor Lan)*, (Trans. Ö. Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993.

....., Ruy Gonzalez de, *Narrative of The Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to The Court of Timour at Samarcand (A.D. 1403-6)*, (Trans. Clemens R. Markham), Hakluyt Society, London 1859.

ÇAVUŞDERE, Serdar, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Kahramanmaraş 2007.

....., Serdar, *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler 1243-1353*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

ÇEREZCİ, J. Özlem Oktay, *Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)*, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 28, 2019, s. 1-22.

ÇOLAK, İsmail, “İdrisi”, *Somuncubaba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Yıl:23, Sayı: 191, Eylül, 2016, s. 54-56.

DE DAMAS, Shems Ed-Dîn Abou-‘Abdallah Moh’ammed, *Manuel De La Cosmographie Du Moyen Âge, Traduit de l’Arabe “Nokbbet ed-Dahr Fi ‘Adjaib-il-Berr Wal-Bah’r”*, Ed. M. A. P. Mehren, Copenhague-Paris-Leipzig 1974

DENIS, Sinor, “Le Rapport Du Dominicain Julien Ecrit En 1238 Sur Le Peril Mongol”, *Comptes rendus des seances l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 146. annee, N.4, 2002, s. 1154-1168.

EBU’L-FIDÂ, *Takvîmu’l-Büldân: Ebu’l-Fidâ Coğrafyası*, (Trans. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

ED-DIMICHQUI, Chems-Ed-Din Abou Abdallah Mohammed, *Cosmographie, Texte Arabe*, Publié d’après l’Edition Commencée par M. Fraehn, Ed. M. A. P. Mehren, St. Pétersbourg 1866, p. 23,127.

EL-GIRNÂTÎ, Ebû Hâmit Muhammet, *Girnâtî Seyahatnâmesi (Tercüme-i Tuhfetü’l-Elbâb ve Nuhbetü’l-A’cab)*, Haz. Doç. Dr. Sadık Yazar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

EL-HAMEVÎ ER-RÛMÎ EL-BAĞDÂDÎ, Şeyh el-İmam Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu’cemü’l-Büldân*, Cilt: 1, Beyrut 1977.

EL-MAS’UDI, *El-Mas’udi’s Meadows of Gold And Mines of Gems*, (Trans. Aloys Sprenger), Volume I, The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1841.

EL-ÖMERÎ, Şihabeddin Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü’l-Ebsâr)*, (Trans. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

FISHER, Alan, *Kırım Tatarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

FROLOV, Aleksei-Irina Konovalova, "Reconstruction of the Black Sea Map in the Geographical Work of Abū al-Fidā", *e-Perimetron*, Vol. 13, No. 1, 2018, s. 50-62.

GALLOTTA, Aldo, "Ceneviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul 1993, s. 363-365.

GÜLLÜ, H.A., *İbnü'l-Fakih ve Eseri 'Kitabü'l-Buldan'*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Van 2007.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:12, İstanbul 1995, s. 412.

HAMD-ALLAH MUSTAWFİ, *Nuzhat al-qulüb*, Ed. G. Le Strange, The Geographical Part of al-qulüb Composed by Hamd-Allah Mustawfi, Leiden 1919.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, (Trans. Müntekim Ökmen), Remzi Kitapevi, İstanbul 1991.

HEYD, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Trans. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik'ile'l-Magrib, Yay. Haz. Viladimir Minorsky, (Trans. Abdullah Duman), Murat Ağarı, İstanbul 2008.

IBN AL-VARDI, Fragmentum Libri Margatira Mirabilium (Kharidat al-aja'ib wa-faridat al-ghara'ib), (Translation of fragments by Corolus Johannes Tornberg), Excudebant Regiæ Acedemicæ Typographi, Uppsala 1835.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (Trans. A.S. Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İBNÜ'L ESİR, *İslam Tarihi (İbnü'l-Esir el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, (Trans. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyaydın), Bahar Yayınları, c.XII, İstanbul 1987.

İBN FADLAN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

İBN RÜSTEH, *el-Alâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2017,

İBNİ ARABŞAH, *Acâib'ul Makdûr Fî Nevâib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Trans. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İBNİ BİBİ, *Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Trans. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

KALLEK, Cengiz, “Pazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:34, İstanbul 2007. s. 194-203.

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

KARATAY, Osman, “Ratisbonlu Petahya’da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, Sayı 1, İzmir 2009, s. 75-86.

KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

KELEŞ, Bahattin, *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticari Hayat (1250-1382)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.

KING, Charles, *Karadeniz*, (Trans. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

KILINÇ, Mustafa Enes Kaan, “X. Yüzyıl Müslüman Seyyahların Gözünden Mısır (Tarih, Ekonomi, Kültür, Toplum ve Din)”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Unpublished MA Thesis, Karaman, 2019

KOÇYİĞİT, Tahsin, “İbn Battuta’nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX., sayı 4, 2009, s. 53-73.

KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Trans. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖSE, Bayram Arif, “Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal Ve Ekonomik Sonuçları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (22), 2017, s. 9-42.

KSENOFON, *Anabasis*, (Trans. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

LELEWEL, Joachim, *Géographie Du Moyen Age*, Tomes III et IV., Bruxelles 1852.

MAGOSCI, Paul Robert, *Şu Mübarek Topraklar (Kırım ve Kırım Tatarları)*, (Trans. Ferit Burak Aydar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Mappae Arabicae, Arabische Welt-Und Länderkarten, II. Band, Die Länder Europas und Afrikas Im Bilde Der Araber, Mit Beiheft: Islamatlas Nr III Magreb und Nr IV Ägypten, Herausgegeben von Konrad Miller, Stuttgart 1927.

MARKO POLO, Marko Polo Seyahatnamesi I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1976.

....., *Marko Polo Seyahatnamesi II*, Tercüman 1001 Temel Eser, 1976.

MESUDÎ, *Murûc-Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MONTECORVINO, *Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China (Letters and Reports of Missionary Friars From Cathay and India)*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London 1914.

MUTLU, Ahmet, “Hacı Giray I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:14, İstanbul 1996, s. 474-475.

NICOL, Donald M., *Bizans ve Venedik (Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine)*, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2000.

NIKİTİN, Afanasiy, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

OKAY, Fadime, *Schiltberger'in Hatıratı*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Afyonkarahisar 2009.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve Libellus de Notitia Orbis Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:33, Sayı:55, s. 121-162.

ÖZCAN, Kemal, Kırım Hanlığı’nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:5 (Bahar 2005), s. 26-36.

ÖZTÜRK, Hüseyin Sami, “Karadeniz Tarihi: Konuk Sevmeyen Deniz”, *Aktüel Arkeoloji*, Cilt:18, 2010, s. 92-99.

ÖZTÜRK, Özhan, *Pontus (Antikçağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi)*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.

ÖZTÜRK, Yücel, “Altınordu İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Bir Doğu Avrupa Başkenti Kefe”, *Crimean Historical Review* (Крымское Историческое Обозрение), No:1, Kazan-Bahçesaray 2019, s. 45-70.

PASCAL OF VITTORIA, *A Missionary Franciscan In Tartary, To His Brethren of The Convent of Vittoria, 1338, Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London 1914.

PEGOLOTTI, Francesco Balducci, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. Allan Evans, The Medieval Academy of America 24, Cambridge, Massachusetts 1936.

Pegolotti, *Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China (Notices of the Land Route to Cathay and Asiatic Trade in the First Half of Fourteen Century)*, Volumes III, (Translated and Edited: Colonel Sir Henry Yule and Henry Cordier), Hakluyt Society, London, 1914.

PERO TAFUR, *Pero Tafur Seyahatnamesi*, Çev: Hakan Kılınc, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

PERO TAFUR, *Travels and Adventures 1435-1439*, (Trans. and Ed. Malcolm Letts), George Routledge and Son Ltd, London, 1926.

RUYSBROECKLI WILLEM, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255, ed. P. Jackson, D. Morgan, (Trans. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

SCHILTBERGER, Johann, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger (A Native Bavaria, In Europe, Asia and Africa 1396-1427)*, (Trans. Commander J. Buchan Telfer), R.N., Hakluyt Society, London 1879.

....., Hans, *Hans Schiltbergers Reisebuch (Nach Der Nürnberger Handschrift Herausgegeben)*, Des Literarischen Vereins in Stuttgart, Tübingen 1855.

SCHILTBERGERS, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Trans. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

SEVİM, Ali-Yaşar Yücel, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı (Fatih-Kanuni-Yavuz)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

SPEKKE, Arnolds, “Arabian Geographers and the Early Baltic People”, *Baltic and Scandinavian Countries*, Vol:4, No:2 (9), Riga 1928, s. 155-159.

STRABON, *Coğrafya (Anadolu–Kitap: XII, XIII, XIV)*, (Trans. Prof. Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, XII. II. 11, İstanbul.

SULTANİYELİ JOHANNES, *Timur’un Sarayında (Fransa’ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emir Timur’un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, (Trans. Ahmet Deniz Altunbaş), Knonik Kitap, İstanbul 2020.

TIESENHAUSEN, W. De, , *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Trans. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TUDELA’LI BENJAMIN ve RÁTISBON’LU PETACHIA, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Trans. Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Ambrogio Contari’nin Seyahatnâmeleri, (Trans. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

ÜNAL, Kerami, “15. Yüzyılda Rus Tüccar Afanasıy Nikitin’in "Üç Deniz Ötesine Seyahat" Notları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, *International Journal of Social Science*, Volume 5, Issue 6, 2012, December, s. 535-549.

VASILIEV, Aleksandr Aleksandroviç, *The Gots In The Crimea*, The Medieval Academy of America, Massachusetts 1936.

....., Aleksandr Aleksandroviç, “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu (1204-1222)”, (Trans. Murat Keçiş-Murat Hanar), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt:13, Sayı:47, Bahar 2018, s. 263-296.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8 (Kış 2005), s. 12-30.

YAKUBOVSKIY, Aleksandr Yuryevich, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Trans. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

YÖRÜKHAN, Y.Z., *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler-İbn Hurdâzbeh, Ya’kûbi, İbn Rısteb, İbn Fâkib el-Hemedâni, Kudame b. Ca’fer, İstabri, İbn Havkal)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar’a Göre Anadolu Beylikleri, I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Pictures

Pic 1: Some Crimean Cities Mentioned by Travelers and Geographers

Pic 2: Sudak Castle

Pic 3: Ruins of the Ancient City of Chersonese (Sevastopol)

Pic 4: Kaffa Genoese Castle

Pic 5: Balaklava Port

Dede Korkut'taki Salur Kazan Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Salur Kazan in Dede Korkut

Dursun Can EYÜBOĞLU*

Öz

Türk tarihinde ve Türk halk edebiyatında binlerce yıllık göçrevli Türk yaşamını ve sahip olduğu zenginlikleri yansıtan destanlar önemli bir yere sahiptir. Dede Korkut Destanları; Türk destanları içerisinde önemli bir yere sahiptir; eski Türk yaşamının bir yansımasıdır; Türk tarihi, coğrafyası, dili, edebiyatı, kültürü, sanatı ve daha birçok konular hakkında önemli bilgiler içermektedir. Dede Korkut Destanları'nda birçok kişi adı geçmektedir. Bu adlardan biri de Salur Kazan'dır. Salur Kazan'ın adı Dede Korkut Kitabı'nda sekiz boyda geçmektedir. Dede Korkut Destanları'nda önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakası Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgilidir. Dede Korkut Destanları'nda Salur Kazan, birçok bakımdan olumlu, insancıl bir tip ve iyi bir yönetici olarak işlenmiştir. Dede Korkut Destanları'nın başkahramanı Salur Kazan/Kazan ile ilgili anlatılar tarihin derinliklerinden günümüze kadar gelmiştir. Bu durum Salur Kazan'ın önemini yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Dede Korkut Destanları'ndaki Salur Kazan karakterinin; adı, şahsiyeti, ailesi ve destanlardaki yeri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Salur Kazan, Burla Hatun, Uruz, Bayındır Han.

Abstract

Epics have an important place in Turkish history and Turkish folk literature, reflecting the thousands of years old Turkic nomadic life and its richness. Dede Korkut Epics; it has an important place in Turkic epics; it is a

* Araştırmacı Yazar, Şair. Türkiye-İstanbul; dursuncaneyuboglu@gmail.com. Orcid: 0000-0003-4163-0976.

reflection of ancient Turkic life; it contains important information about Turkic history, geography, language, literature, culture, art and many more. Many people are mentioned in Dede Korkut. One of them is Salur Kazan. The name of Salur Kazan is mentioned in eight epics in The Book of Dede Korkut. An important historical layer of the Salur Kazan/Kazan type, the main hero of the epic which has an important place in Dede Korkut, is related to the founding ruler of the Black Turgesh State, Su-lu Kagan (716-738). In Dede Korkut, Salur Kazan is treated as a positive, humane type and a good manager in many ways. The narratives about Salur Kazan/Kazan, the main hero of Dede Korkut Epics, have come from the depths of history to the present day. This situation reflects the importance of Salur Kazan. In this article, Salur Kazan in Dede Korkut; his name, family, place in history, Dede Korkut and epics were examined.

Keywords: Dede Korkut, Salur Kazan, Burla Hatun, Uruz, Bayindir Han.

Giriş

Türk tarihinde ve Türk halk edebiyatında eski Türk yaşamını ve bu yaşama özgü zenginlikleri yansıtan destanlar önemli bir yere sahiptir.

“Destan, tarihin derinliklerinde, milletlerin yaşamındaki önemli olay veya dönemlerin hafızalarda yer edecek ve dilden dile, kuşaktan kuşağa anlatılacak bir şekilde milletin fertleri arasında genişleyerek yayılan ve kendine has bir üslubu olan anlatılardır. Destanlar, uzun tarihi süreç içerisinde ortaya çıktığı milletin yaşantısına ve gelişimine paralel bir şekilde gelişen, içerisinde toplumun dil, kültür, edebiyat, mitoloji, inanış, gelenek ve görenek, örf ve adet, sosyal ve siyasi kurumlar, askeri faaliyetler, yiyecek-içecek, giyim-kuşam ve gündelik yaşam gibi çok geniş bir alanı kapsayan bilgiler içeren, başlangıçta sözlü olarak ve bir müzik aleti eşliğinde söylenen, tarihi süreç içerisinde çeşitli şekillerde yazıya geçirilen milli anlatılardır. Destanlar, bir milletin kendini ifade şeklini gösterir, o milleti tanımamızı ve anlamamızı sağlar. Destanlar, milletin gerçekten yaşamış olduğuna inandığı, süslü bir dil kullanarak dile getirdiği, atalarına dair hatıralarını içeren sözlü, destani tarihlidir” (Eyüboğlu, 2019: 50).

Türk destanları deyince akla ilk Dede Korkut Destanları gelir. Bugüne kadar Dede Korkut Destanları'nın önemi konusunda çok şey söylenmiştir. *Korkut* (Eyüboğlu, 2019: 16-28) eserimizde bunların önemli bir kısmına yer vermiştik. Dede Korkut'un önemini ortaya koyan sözlerden birkaçı şöyledir:

Ali Şir Nevai, Korkut Ata'nın Türkler arasındaki büyük ünü hakkında şöyle demiştir:

(Korkut Ata) "Türk ulusu arasında şöhreti öyle fazladır ki başka şöhrete ihtiyacı yoktur. Kendisinden yıllarca öncekini ve (yine) kendisinden yıllarca sonraki geleceği haber vermiştir. Çok öğüdü içine alan özülü sözleri ortadadır" (Kocasavaş, 2014: 143).

Fuad Köprülü, Dede Korkut'un Türk edebiyatındaki büyük önemini ünlü sözlerle şöyle dile getirmiştir:

"Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar" (Ergin, 2017: 7).

Abdulkadir Emeksiz, Dede Korkut hakkında şöyle demektedir:

"Dünya edebiyatı içinde destan ve hikâye söz konusu olunca Türk edebiyatı ve Türk edebiyatı sahasında da Dede Korkut Kitabı'nın tarihi derinlik, yayılma sahasındaki genişlik ve edebi verimin çeşitlenmesi bakımından "zirve eser" denilebilecek müstesna bir yeri vardır. Oğuzları anlamada ve anlatmada "Oğuzname" olarak Dede Korkut boyları kıymetli bir anahtar hüviyetindedir" (Emeksiz, 2016: 7).

Fuzuli Bayat, Dede Korkut'un önemini vurgulamıştır:

"Türk etnik medeniyetinde önemli yer tutan Dede Korkut Destanları (Ehyaşmada adı "Kitab-ı Dedem Korkud Ala Lisan-i Taife-i Oğuzan" şeklindedir) eski Oğuzların tarih ve söz varlıkları ile dünyaya etik ve estetik bakışlarının bafıza kitabıdır. Devlet kurmak, onu idare etmek, toprak, yurt, millet sevgisi toplu halde bu kitapta görülmektedir" (Bayat, 2003: 1).

Pertev Naili Boratav, Dede Korkut hakkında şöyle demektedir:

(Dede Korkut Kitabı) "Eski türkçenin en güzel dil anıtlarından biri ve Oğuz destanlarından bize kalan en eski büyük metin ..." (Boratav, 1958: 31).

Dede Korkut Kitabı'nda hikâyelere *boy* denilmektedir. *Boy* sözcüğü *destan* sözünün Türkçe karşılığıdır. Hikâyelere içindekiler bakımından verilen ad ise *Oğuzname*'dir. *"Dede Korkut hikâyeleri boy şeklinde Oğuzname'lerdir"* (Ergin, 1989: 30). Dede Korkut Kitabı'nın bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri Almanyanın Dresden şehrinde, diğeri ise Vatikan'da bulunmuştur. Dresden nüshası 19. yüzyılın başında, Vatikan nüshası ise daha yakın bir dönemde bulunmuştur. Dede Korkut Destanları üzerine yapılan çalışmalar genel olarak Dresden nüshasına dayanmaktadır (Ergin, 1989: 56). Dede Korkut Kitabı'nın, Dresden nüshası on

iki, Vatikan nüshası altı hikâyeyi içermektedir (Ergin, 1964). 2019 yılında Dede Korkut Destanları ile ilgili yeni bir el yazması (Türkmen Sahra el yazması) bulunmuştur (Ekici, 2019: 9-14). Biz bu çalışmamızda diğer Dede Korkut araştırmacıları gibi Dresden nüshasını esas alacağız ancak yeri geldikçe diğer nüsha ve yazmalara da yer vereceğiz.

Dede Korkut'ta birçok kişi adı geçmektedir. Bu kişilerden biri Salur Kazan'dır. Bu çalışmamızda Dede Korkut'taki Salur Kazan karakterini; adını, ailesini, destanlardaki ve sözlü kültürdeki yerini inceleyeceğiz.

1. Salur Kazan'ın Adı

Salur Kazan, Dede Korkut Kitabı'nda *Han Kazan, Kazan, Kazan Beg, Kazan Han, Salur Han Kazan, Salur Kazan, Salur Kazan Beg, Salur-oğlu Kazan, Ulaş-oğlu Salur Kazan* olarak geçmektedir. Türkmen varyantında *Gazan, Gazan Baba, Gazan Beğ, Han Gazan, Salar Baba, Salar, Salar Gazan, Salar Han* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 8 boyda geçer: *Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy*. Destanın Türkmen varyantında Salur Kazan adı 5 boyda; *Bamsım Birek, Imra, Oğuzların Melallaşması, İğdir, Gorkutın Gabrı Kazılığ-İI*'de geçmektedir (Gökay, 1973: 324-330; Erdem, 1998: 797-803; Ercilasun, 2004: 61-62). Türkmen Sahra el yazmasında, soylamalarda ve *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*'da Kazan'ın adı geçmektedir (Ekici, 2019: 175-176, 190-191, 200-204).

Dede Korkut Kitabı'nda çok önemli rolleri olan Salur Kazan'ın adı 8 hikâyede (2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12) toplam 348 defa geçmektedir. Salur Kazan'ın adının en çok geçtiği boy, Salur Kazanun İvi Yağmalandığı Boy olup, bu boyda adı 88 defa geçmektedir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da ise adı 83 defa geçmektedir (Sakaoğlu, 1998b: 20-22).

Salur Kazan'ın adının ilk sözcüğü *Salur*'dur: *Camiu't-Tevarih*'e göre, *Salur*, Oğuzların Üçoklar kolundan olup, Oğuz Han'ın beşinci oğlu Tag (Dağ) Han'ın birinci oğludur. *Camiu't-Tevarih*'de, *Salur*'un anlamı "*vardığı yerde kılıç çalıp çomakla harbeden*" olarak açıklanmış, damgasının şekli verilmiştir (Togan, 1982: 51). *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'a göre, *Salur*, Üçoklar'dan olup, Oğuz Han'ın beşinci oğlu Tak (Dağ) Han'ın birinci oğludur. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'da, *Salur*'un anlamı "*Sal, ur!*" kanda *ke irsesin kılıç ve çomakun revan olsun*" olarak açıklanmış, damgasının şekli verilmiş, ülüşü

uçayla adlu süniük ve kuşu *uç kuş* olarak belirtilmiştir (Bakır, 2008: 189). *Şecere-i Terakime*'ye göre, *Salur*, Oğuz Han'ın beşinci oğlu Tağ (Dağ) Han'ın birinci oğludur. *Şecere-i Terakime*'de, *Salur*'un anlamı “*kılıçlı*” olarak açıklanmış, damgasının şekli verilmiş, ülüşü *sol aşıklı iligü* ve kuşu *kartal (bürgüt)* olarak belirtilmiştir (Ebülgazi Bahadır Han, 1974: 45-51).

Faruk Sümer'e göre, *Salur* boyunun adı, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'ünde *Salgur*, 12. ve 13. yüzyıl kaynaklarında aynı şekilde, bazen de *Salgur* şeklinde belirtilmiş, 14. yüzyıldan sonra ise günümüzdeki *Salur* biçimini almıştır. Oğuzların İslamiyet'ten önceki tarihlerinde, Oğuz hükümdarlarından Dib Yabkuy (*Camiu't-Tevarih*'de Dib Yavkuy, *Şecere-i Terakime*'de Dip Bakuy)'un büyük beylerinden Ulaş ve oğlu Ulat, İnal Han'ın veziri ve naibi *Salur* boyundandı. Dede Korkut Destanları'nda da Oğuzeli'nde hakim boy *Salurlar*'dır. *Salurlar*'ın beyi olan Kazan Bey aynı zamanda Oğuzeli'nin güçlü ve saygın bir başbuğudur ve sadece Üçok (İç Oğuz) beylerinin değil, aynı zamanda Bozoklar (Taş-Dış Oğuz)'ın beylerinin de başındadır. Başka bir destani hatıradaki Karmış Bay'ın kızı, Mamaş Bey'in karısı *Salur Barçın* beylik sürmüş yedi kadından biriydi (Sümer, 2009: 57).

Faruk Sümer, 16. yüzyılda İçel'de, Ulaş adlı bir boyun *Salur* ve *Bayındır* adlı iki kolu bulunduğunu tespit etmiştir (Sümer, 1951'den Boratav, 1958: 58). Boratav'a göre, demek ki bu yüzyılda bile dar bir sahada da olsa, bir *Bayındır-Salur* işbirliği meydana gelmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda Hanlar Hanı *Bayındır*, İç-Oğuzla Taş-Oğuz konfederasyonunun başı, aynı zamanda İç-Oğuz topluluğunun beylerbeyi olan Ulaş oğlu *Salur Kazan*'ın kaynatasıdır (Boratav, 1958: 58). Bu durum Dede Korkut Destanları'nın ortaya çıktığı dönemdeki *Bayındır Han-Salur Kazan* ve dolayısıyla *Bayındır* ve *Salur* boylarının yakınlaşmasının sonraki dönemlere uzanmış bir izi olsa gerektir. Böylece tarihin eski dönemlerinde inşa edilen *Bayındır-Salur* işbirliğinin sonraki dönemlerde de gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunda halk arasında dilden dile anlatılan Dede Korkut Destanları ve ondaki *Bayındır Han-Salur Kazan* işbirliği de etkili olmuştur. Destanlar her ne kadar mitolojik unsurlar içerseler de ortaya çıkışlarından sonraki dönemlerin tarihi gelişmelerinden de etkilenerek bünyesine yeni şeyler katmaktadırlar.

Ali Duymaz'a göre, *Salur* kabile adının ilk şekli *Salgur*'dur. Gyula Nemeth, *Salgur* adının *sal-* fiilinden geldiğini ileri sürerken, Fuad Köprülü, Nemeth'ten yola çıkarak, *Salgur* sözcüğünün *sal-* fiiline isim yapma eki *-gur*'un gelmesiyle oluştuğunu ve Reşideddin'in açıkladığı gibi “*hücuma hazır*” anlamında olduğunu belirtmiştir (Köprülü, 1993: 136-138'den Duymaz, 1997: 40-41). Mireli Seyidov ise bu sözcüğü

Salor şeklinde okumuş, *Salı* “*ocak, ateş yakılan yer; çılgın, kızgın adam*” olarak, *Or*’u ise “*istihkam, muhkem yer*” olarak açıklamış, *Salor*’un anlamını da “*yücede muhkemleşmiş yer; yücede olan ocak, ateş yakılan yer; yüksekteki çılgın, kızgın adam*” olarak belirterek, bu şekilde *Salor* sözcüğünü Türk mitolojisindeki gök kültürle ilişkilendirmiştir (Seyidov, 1989: 110-114’ten Duymaz, 1997: 41).

Atif İslamzade’ye göre, *Salur Kazan* ad tamlamasında, iki antroponim veya bir etnonim, bir antroponim vardır; burada *Salur* tayfa adı, *Kazan* ise şahıs adıdır. Ancak *Salur*’un da, Oğuz Han’ın torununun adı olarak, bir şahıs adı olduğunu göz önünde bulundurursak, antroponimin etnonime dönüşüm mantığı anlaşılmış olur. Genelde her tayfa bir babadan türer, sonra da tayfalar birlikte etnos oluşturur ki, böylece ad, tayfa ve mekan birleşir. Antroponimden etnonim, etnonimden toponim türeyerek antro-etno-toponim oluşuyor, Oğuz ata olarak, Oğuz tayfa olarak, Oğuz mekan olarak karşımıza çıkıyor. Böylece, *Salur Kazan* tamlaması kendince ata, tayfa ve *Salur Kazan eli* anlayışı mekan düzeyinde ortaya çıkar (İslamzade, 2011: 112).

Salur Kazan’ın adının ilk sözcüğünü oluşturan *Salur*’un Oğuz boylarından *Salur* ile ilgili olduğu açıktır. *Salur* boyunun *Salur Kazan*’ı çok sahiplenmesi tesadüfi olmayıp, bunun tarihi bağları da olmalıdır. *Salur Kazan* tipinin şekillenmesinde önemli bir yeri olan tarihi tabakasının *Salur* boyuyla ilgili olduğu, bu boyun ve hükümdarının/hükümdarlarının hatıralarını taşıdığı söylenebilir. *Salur* boyunun yöneticileri, ya soy itibarıyla bu boydan gelmiş kişilerdir, ya da devrin hakim hanedanının (örneğin; Göktürk-Türgiş) başına yönetici olarak atadığı, bu hanedandan olan kişilerdir.

Salur Kazan’ın adının ikinci sözcüğü *Kazan*’dır: Pertev Naili Boratav’a göre, *Kazan*, “*büyük tencere*” anlamındadır, hem Altın Ordu’nun, hem de aynı sözcükten türeyen Moğol hükümdarı *Gazan*’ın adıdır. *Kazan* efsanesinin Ebülğazi Bahadır Han tarafından anlatılan bir halk yorumunda, muhtemel bir sözcük oyunuyla, bayrama katılan konuklara yemek dağıtmak için bir eliyle yemek kazanını kaldırarak gücünü kanıtlayan kahramandan bahsedilmiştir (Boratav, 2012: 86). Yine Boratav’a göre, *Kazan* ile İlhanlı hükümdarı *Gazan* Han’ın birbirine karıştırılması Doğu Anadolu ve Azerbaycan’da, *Salur Kazan*’ın ön plana alınarak Oğuz destanının yeniden gelişmesinde etkili olmuş olabilir. *Gazan*, Türkçe *Kazan* adının Latin harfleriyle yazılışında oluşan farklılıktan ibarettir (Boratav, 1958: 59-60)

Pertev Naili Boratav’ın bu tespiti oldukça değerlidir. Nitekim Muharrem Ergin buna dikkat çekmişti. Muharrem Ergin’e göre, Bayburtlu Osman’ın 3. Murad (1574-1595) devrinde yazdığı *Tevarih-i Cedid-i Mir’at-i Cihan* adlı eserinin *Bayundur*

Han adlı bölümünde verdiği Dede Korkut Kitabı ile yakından ilgili bilgilerin esas olarak geniş bir Dede Korkut nüshasına veya rivayetine dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak Uzun Hasan'ı ve İlhanlı Gazan Han ile ilgili Şenb-i Gazan'ı bunlarla karıştırmıştır (Ergin, 1989: 41). Yani bazı tarihi kaynaklarda Dede Korkut Destanları'ndaki Kazan Han ile İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın hatıralarının karıştığı anlaşılmaktadır. Zaten aslında bu türlü karışımlarda destanların birçok tarihi tabakaya sahip olmasında önemli etkenlerden biridir.

Oğuz-Selçuklu tarihiyle ilgili önemli eserleri ve çalışmaları bulunan Sergey Grigoreviç Agacanov'a göre, Salır Kazan hakkındaki rivayetler, günümüzde de Serahs Salır Türkmenleri arasında anlatılmaktadır. Türkmen efsanelerine göre Salır, çok büyük bir kazanı olduğu ve ordusunu daima onunla beslediği için Kazan adını almıştır (Agacanov, 2015: 195). Fahrettin Kırzıoğlu'na göre, *Kazan* sözü, bir lakap olup "*muzaffer, galip, büyük kahraman*" anlamında *kazanmak* kökünden gelmektedir (Kırzıoğlu, 1952: 53'ten Duymaz, 1997: 39). Ali Duymaz'a göre, Oğuz Türkmen grubunun üç aşiretinden Seyinhan iline bağlı İğdir uruğunun *Gazayaklı* koluna bağlı bir aşiretin adı da *Salargazan*'dır ki, damgası da kaz ayağı olduğundan, Kazan ile kaz ongunu arasında bir ilgi kurulabilir (Duymaz, 1997: 28). Seyidov'a göre, Kazak, Kazılık, Kazgurt, Kafkas gibi yer ve şahıs adları Türk mitolojisindeki Gök Tanrı inancıyla ilgili olup, bu sözcüklerinin hepsi *Kaz* sözcüğüyle ilgilidir; *Kaz* sözcüğü ise "*yücelik, yükseklik, dağ, zirve*" anlamlarını taşımakta olup, buradan hareketle de bir kuşa ad olmuştur; *-an* ise bir ektir, bu durumda *Kazan*, "*yücelen, yükselen*" anlamına gelmektedir (Seyidov, 1989: 110-114'ten Duymaz, 1997: 39).

İtil Bulgarları birçok kent ve kasabalar kurmuştu ki, bunlardan biri de *Kazan* adını taşıyordu. 1974-1975 yıllarında yapılan kazılara göre, Kazan şehir-kalesinin 1177'de kurulduğu tespit edilmiştir. Kazan adının Türkçe "*sınır bölgesi*" veya "*sınır battı*" anlamına geldiği düşünülmektedir (Halikov, 1977: 44-54'ten Kafesoğlu, 2012: 200). Kara Koyunlular'dan Mısır Hoca'nın oğlu Gazan Sultan idi ki, adını Moğol hükümdarı Gazan Han'dan almıştır (Sümer, 1972: 385). 1330'larda, Kuman-Kıpçak unsurların kurduğu Romen Devleti'nde, 15.-16. yüzyıllardaki devlet büyüklerinin Türkçe adları arasında Kazan adı da bulunmaktaydı (Rasonyi, 1935'ten Kafesoğlu, 2012: 188-189).

Kagan, Eski ve Orta Çağ'daki Kırgız, Türk ve Uygur kağanlıklarında ülkenin yüksek yöneticisinin ve asker başının rütbesi/unvanı idi. Bu unvanın M.Ö. 3. yüzyılda Kırgızlarda kullanıldığı, Hun, Sabir, Hazar, Bulgar ve Avarlarda da mevcut olduğu bilinmektedir. Çin kaynaklarında 312'li yıllardan itibaren *kagan* terimi, Juan-

Juanların (Avarlar) asker başının namı olarak geçmektedir. 6. yüzyıldan itibaren Türk (Gök-Türk), Uygur ve Karluk yöneticileri de bu unvanı kullanmıştır. 8. yüzyılın sonu, 9. yüzyılın başından 13. yüzyıla kadar Kiyev Kinyazları da (Kiyev Rusları) *kağan* unvanını kullanarak, siyasi açıdan kendilerini Türk soylu Hazar Kağanlarına eşit olduğunu gösterme gayreti içerisinde olmuşlardır (Karatayev, 2011: 89).

Salur Kazan adının/unvanının aslı *Salur Kağan* demektir. Burada iki olasılık söz konusudur: Ya kahramanın hakimiyetindeki merkezi boy, sonraki dönemlerde onun adından dolayı *Salur* adını almış, böylece *Salurlar* ortaya çıkmıştır; ya da *Salur* adı baştan beri boyun adı olarak mevcuttu ve kahraman zamanla *Salurlar'ın Kağanı* anlamında *Salur Kağan* adı/unvanıyla tanınmıştır. Ancak Türklerde eskiden gelen bir *Kaz* (*Kaz*, *Kazılık*, *Kazar*, *Kazak*, *Kazan*) unsuru da bulunmaktadır ki, Kağan adı/unvanı bunun da etkisiyle *Kazan'a* dönüşmüştür. Nitekim *Kazan* adında birçok tarihi tabaka bulunmakta olup, *Salur Kazan'dan* çok daha öncesine, Milattan Önceki dönemlere uzanan bir alt tabakası da vardır. *Şan Kızı Destanı*'nda *Kazan*, önemli bir rol oynadığı gibi, günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Tataristan'ın başkentinin adı da *Kazan'dır* ki, *Kazan* adının Ogur Türklerinden Bulgar-Tatar Türklerinde önemli bir tarihi-destani hatırasının olduğu bilinmektedir. Yani Oğuz ve Ogur Türk topluluklarında görülen *Kazan* adı, Oğuz-Ogur (z-r) ayrımının ortaya çıkmasından çok daha önceki bir döneme, Milattan Önceki dönemlere aittir. Dede Korkut'un çağdaşı *Salur Kazan* (*Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy*, *Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy*) ile *Kazan* (*Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy*), her birinde birçok tarihi tabaka bulunan iki ayrı kişidir. Büyük olasılıkla 11. boydaki *Kazan* ve oğlu *Uruz*, *Afrasyab* (Alp Er Tonga) ve oğlu *Arız* ile ilgilidir. Hikâyenin *Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu* ile olan benzerliği de aynı destanın farklı varyantları olmaları ve *Kazan-Kazılık-Kazılık Koca* arasındaki yakın ilişki ile de ilgili olabilir. *Kazan* adı, *Salur Kazan* adından çok daha eskidir. Milattan Önceki dönemlerde *Kazan* adı ortaya çıkmış, Göktürk-Türgiş döneminde *Salur Kağan* adı ortaya çıkmış, bu ad zamanla *Kazan* adının da etkisiyle *Salur Kazan* ve *Kazan* adlarına evrilmiştir. Böylece *Kazan'ın* hatıraları ile *Salur Kazan'ın* hatıraları birbiriyle karışmış ve kaynaşmıştır. Bu nedenle *Kazan* ve *Salur Kazan* adlarında en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi tabaka bulunmaktadır (Eyüboğlu, 2019: 396-397).

2. Salur Kazan'ın Ailesi

Salur Kazan'ın babası *Ulaş'tır*: *Ulaş*, *Dede Korkut Kitabı'nda Ulaş* olarak geçmektedir. *Dede Korkut Kitabı'nda* adı 3 boyda geçer: *Salur Kazan'ın Evi*

Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruş Bey'in Tutsak Olduğu Boy (Gökyay, 1973: 330). Dede Korkut'ta, Kazan Beğ'in babasının adı *Ulaş* olarak geçmektedir, Şecere-i Terakime'de ise *Enkeş* olarak belirtilmiştir. Her iki ad arasında az da olsa bir benzerlik görülmektedir. Tarihi kaynaklarda *Enkeş* şahıs adı görülmemektedir (Sümer, 1959: 393, 398). Dede Korkut'ta Salur Kazan'ın babası olarak geçen *Ulaş, Şecere-i Terakime'de, Oğuz Han'ın zamanına yetişmiş biri olarak gösterilmiştir. Oğuz'un oğullarından Gün Han'ın torunu Dip Yavkuy, Han oturtulunca, bir gün, bu zamanda Oğuz Han'ı görenlerden kimse var mı, diye halkına sormuş, onlar da, Salur ilinden Ulaş adlı bir kişi kalmıştır, demiştir. Han, birini gönderip Ulaş'ı getirtmiş, Oğuz Han'ın yurtta bulunduğu zamanda ne iş yaptığını, dostlarına nasıl mürüvvet kılıp düşmanlarıyla da ne yolda müdarada bulunduğunu tek tek sormuş, Ulaş da bütün bildiklerini söylemişti. Dip Yavkuy, ondan sonra Ulaş'a pek çok ihsanlarda bulunup evine göndermişti* (Gökyay, 1973: CLXXV). Dede Korkut Kitabı'nda Salur Kazan'ın annesi vardır ancak adı bilinmemektedir. Şecere-i Terakime'de ise Salur Kazan'ın annesinin adı *Çaçaklı* olarak geçmektedir (Ebülğazi Bahadır Han, 1974: 88).

Salur Kazan'ın karısı *Burla Hatun'dur: Burla Hatun, Dede Korkut Kitabı'nda Burla Hatun* olarak geçmektedir. Türkmen varyantında *Burla Kelin* olarak geçmektedir. *Burla Hatun'un adı Dede Korkut Kitabı'nda 3 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruş Bey'in Tutsak Olduğu Boy.* Türkmen varyantında ise *Bamsın Birek* olmak üzere bir boyda geçmektedir (Gökyay, 1973: 321; Erdem, 1998: 795; Ercilasun, 2004: 63). *Burla Hatun, Dede Korkut Kitabı'nda, "ağca-yüzlü, Kazan beyin han kızıl halali, boyun-uzun Burla Hatun"* diye nitelenmiştir. Yanında hep kırk ince belli kız vardır. Kazılık kara aygıra binmektedir. Bozkır destanlarındaki öteki kahraman hatunlar gibi, *Burla Hatun da savaş kahramanlıklarıyla tanınmıştır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Şöklü Melik'in tutsaklığında, namusunu korumak için oğlunun öldürülmesine razı olmak zorunda kalması büyük bir kahramanlık örneğidir. Kazan Bey Oğlu Uruş Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, kırk kızın başında, eri Kazan Bey'in arkasından o da, oğlunu düşmanın elinden kurtarmaya gitmiş, Oğuz beylerinin savaşlarına katılmış ve düşmanın kara tuğunu kılıçlayıp yere çalmıştı* (Gökyay, 1973: CLXXXIII-CLXXXIV).

Salur Kazan, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın güveyisidir (damadı) (Duymaz, 1996: 55). Salur Kazan'ın karısının adı *Burla Hatun'dur. Burla Hatun, Bayındır Han'ın kızıdır. Burla Hatun, Dede Korkut Kitabı'nda olduğu gibi, Şecere-i Terakime'de de "boyu uzun"* olarak vasıflanmıştır. Fakat *Şecere-i Terakime'de Burla Hatun, Sündün*

Bay'ın kızı olarak gösterilmiştir (Sümer, 1959: 426). *Şecere-i Terakime*'de Burla Hatun, Dede Korkut'ta olduğu gibi, “*boyu uzun*” ve “*altın közgülü*” (aynalı) olarak nitelendirilmiş, Burla Hatun'un, Oğuz Eli'nde beğlik yapan yedi kızdan biri olduğu söylenmiştir. Memlükler döneminde Mısır'da yazılmış Türk dili hakkındaki eserlerin bazılarında *Burla*'nın “üzüm” anlamında olduğu söylenmektedir. Bu sözcüğün Kıpçak Türkçesi olduğu anlaşılmaktadır. Ortada iki ihtimal vardır: ya Burla Hatun bir Kıpçak beğinin kızıydı, ya da bu adı taşıyan bir Kıpçak prensesinin adını almıştır (Sümer, 1972: 398-399).

Salur Kazan'ın kardeşi Kara Güne'dir: Kara Güne, Dede Korkut Kitabı'nda *Kara Güne* olarak geçmektedir. Bu ad Dede Korkut Kitabı'nda *Salur Kazan'ın Evi Yağmaladığı Boy, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Beğil Oğlu Emren'in Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy* olmak üzere toplam 6 boyda geçmektedir (Gökyay, 1973: 326; Ercilasun, 2004: 62). Kara Güne, Salur Kazan'ın kardeşidir. Beğlerin toplantısında daima ağabeyinin sağında otururdu. Kara Güne'nin Kara Budak adında bir oğlu olduğu söylenmektedir. Şah Abbas dönemindeki Çuhr-ı Sa'd (Sa'd Çukuru=Erivan bölgesi) Beğlerbeğinin de adı Emir-Güne'ydı. Günümüzde İstanbul'da, Boğaz-İçi'ndeki Emirgan semti bu beğın adından gelmektedir. Şah Abbas'ın hükümdarlığının ilk yıllarında, bir emir, Budak, babası da Kara Güne adını taşıyordu ki, bu isimlerin hikâyelerin tesiri ile konduğu açıktır (Sümer, 1972: 399).

Salur Kazan'ın bir oğlu ve bir kızı vardır. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'dur: Uruz, Dede Korkut Kitabı'nda *Han Uruz, Kazan-oğlu Uruz, Uruz* olarak geçmektedir. Türkmen varyantında *Oraz* olarak geçmektedir. Onun adı Dede Korkut Kitabı'nda *Salur Kazan'ın Evi Yağmaladığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Beğil Oğlu Emren'in Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy* olmak üzere 5 boyda geçmektedir. Türkmen varyantında adı sadece *Bamsım Birek* boyunda geçer (Gökyay, 1973: 327, 330; Erdem, 1998: 802; Ercilasun, 2004: 62). Uruz (Kazan-oğlu), genç kahramanlar kuşağındandır. Hikâyelerin tümünde neredeyse aynı şekilde geçmektedir. Onun için kullanılan sıfatlar, genel olarak kabule ermiş olmaktan çok, anası ya da babası tarafından söylenmiş, ana-baba sevgisinin ve şevkatinin ifadesidir: “*Çiğerin paresi, ömrün hasılı, Kazanın gönlü yemişi, beyzadeler içinde görklü*” gibi. Yalnız, babası Salur Kazan'ın alkışları arasında, “*Uruzun ağası, Han Uruzun babası*” denmektedir ki, bundan Salur Kazan gibi bir kahramana gurur veren bir yiğit olduğu anlaşılmaktadır. Salur Kazan, oğlu Uruz'a, “*alpum Uruz, arslanum Uruz*” diye hitap etmektedir. Uruz'un yeri, babasının

sağında olup, burası şerefli, itibarlı bir yerdir. Han, savaşıp babasını tutsaklıktan kurtaran Yegenek Bey'e de, Kazan-oğlu Uruz'un sağ yanında yer göstermişti. Uruz Bey, Dede Korkut Destanları'nın başkahramanı olan Salur Kazan'a ayrılan üç hikâyede de görülmektedir. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, hakim rol genç Uruz'un üzerindedir (Gökay, 1973: CLXXVIII).

Salur Kazan'ın adı kaynaklarda belirtilmeyen bir kızının olduğu bilinmektedir: Kara-Budak, Kara Güne'nin oğlu olması durumunda, Kazan'ın, yani amcasının kızı ile evli olmuş olmaktadır (Sümer, 1972: 404). Eski Türklerde, amca kızı ile evlilik gibi yakın evlilikler görülmezdi (Karatay, 2017: 46). Dede Korkut'ta, evlilikler genellikle akrabalık (kan) bağları dışında oluşmaktadır. Evlilikler genellikle akraba evliliği biçiminde değildir (Kırman, 2004: 169) Kara Budak'ın hem Salur Kazan'ın kardeşi Kara Güne'nin oğlu olması, hem de Salur Kazan'ın damadı olarak kızı ile evli olması bir çelişki ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun ana nedeni de, Kara Budak'ın yanlış bir yorumla zamanla Kara Güne'nin oğlu gibi algılanmasından kaynaklanmaktadır. Kara Budak, aslında Bayındır Han'ın oğludur (Eyüboğlu, 2019: 364). Dolayısıyla Salur Kazan'ın kızı, Bayındır Han'ın oğlu Kara Budak ile evlidir.

Türkmen rivayetlerinde ayrıca Salur Kazan'ın çok sayıda oğulları ve kızları vardır. Türkmen boylarına ad veren *Teke Muhammet*, *Ersarı*, *Yomut*, *İğdir* adlarındaki oğullarının yanı sıra, *Gülsüm*, *Suray* ve *Gülşire* gibi kızları vardır. Kazak destanı *Koblandı*'da ise Kazan'ın oğlunun adı Karavul'dur ve destandaki fonksiyonu Koblandı ile savaşırken babasına mızrağını vermesi şeklindedir (Duymaz, 1996: 55).

Dede Korkut Destanları'nda, Salur Kazan'ın ailesi, idealleştirilmiş Türk ailesidir; bu ailede baba, ana ve çocuklar vardır. Yakın çevresindeki akrabaları ile birlikte bu topluluk idealize edilmiş Türk sülalesidir.

3. Tarihte Salur Kazan

Cami'ü't-Tevarih'de, Salurlardan bahsedilirken Kazan Beğ'in adı anılmakta, tarihte Salguri de denilen Fars Atabeklerinin Salurların neslinden olduğu, adı bilinmeyen bir beyin önderliğinde Balkan ve Harezmi sınırlarına gittikleri, bu beyin oğullarından birinin adının da *Kazan Bek* olduğu belirtilmektedir (Togan, 1982: 77; Duymaz, 1997: 21-22).

Topkapı Sarayı Oğuznamesi'nde, Dede Korkut Kitabı'nda adları geçen Oğuz beğleri ile hikâyelerdeki bazı olaylardan ve sıkça Salur Kazan'dan da bahsedilmektedir. Burada Salur Kazan, Ulaş'ın oğlu ve Kara Güne'nin kardeşi, Kıyan

Selçik oğlu Deli Dunder'ın gariplikte yoldaşı olarak nitelendikten sonra Dede Korkut'taki gibi bazı övgülerle nitelenmiştir (Duymaz, 1996: 50-51).

Yazıcıoğlu Oğuznamesi'nde Salur Kazan hakkında çok sayıda övgü vardır: “*Ulaş Salur Kazan beylerbeyliü Oğuz*”, “*Salur Kazan saadetliü yedi saadetin versün*”, “*Sarþ hisar duma donlu don giyen, konur atını oynadan, yağı görse yardımcımlu, duşman görse durumlu, Türkistanın direği, tülli keşun yavrısı, kanlu kafir ellerinden adlu Horasana ad çağırardan Akçabhisardan iklik salup alan, görkliü yüzliü güzel kızların oğlanların belün süren, kanlu kafir ellerine kan kaşandıran, kara başların bunlu eden, oğlancıkların ağlaşdıran, itlerin uluşturan, tavukların kağıldaşdıran, Ulaş-oğlu Salur Kazan Bey*” (Gökyay, 1973: CLXIX).

Hazibi Er-Risaleti Min Kelimati Oğuzname El-Meşhur Bi-Atalar Sözü’nde Dede Korkut, Salur Kazan, Okçu Kozan ve Oğuz Ata adları geçmektedir (Ergin, 1989: 38). Aynı eserde şöyle demektedir: “*Oğuz üç yüz altmış altı alp kopdı, yigirmi dört has boy, otuz iki sekecik (Selçik, Salcuk) sultan serveri Kazan, okçısı Kozan, yeglisi (beglerbeyisi) Karmış oğlu Dede Korkut...*” (Gökyay, 1973: CXXXII; Duymaz, 1997: 24).

Kitab-ı Diyarbekriyye’de, Akkoyunluların Bayındır boyunun soyağacında, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey (1423-1478)’in otuz üçüncü kuşak atası Salur Han’dan bahsedilmiş, Türkistan’da kaldığı, 150 yıl padişahlık yaptığı, Süleyman Peygamber ve Kavuş’un çağdaşı olduğu belirtilmiştir (Gültepe, 2013: 614).

Babri’l-Ensab’da, Oğuzların İslamiyet’i kabulüne dair Dede Korkut’la ilgili bir kayıt vardır. Bu metne göre Bayındır Han, İslam Peygamberini rüyasında görüp iman etmiş, Kazan Han’ı, Dunder Bey’i, Emen Bey’i Kabe’ye Peygamberin yanına gönderip ümmet olduğunu bildirmiş, Kazan Han, bu beylerle Kabe’ye gelip Peygamberle buluşmuştu. Peygamber, mescitte otururken bunların saçları kesilmemiş, bıyıkları alınmamış, tırnakları kesilmemiş hallerini görünce duvarı zorlamış ki, mihrap yeri ondan kalmış. Peygamber, onlara iman ettirmiş, Selman Farsi’yi onların yanında görevlendirmiş, Demürkapu’ya gelip onlara İslam’ı öğretmiş, Dede Korkut’u içlerinde şeyh dikmiş. Sonra Bayındır Han’ın evladından Uzun Hasan Acem memleketine padişah olduğunda İslam dini Acem’de üstün olmuş. Tebriz’deki Şam Kazanı denilen, Kazan Han’ın oğlu Hudabende’nin mezarıymış ki, Tebriz’de camisi varmış, ünlü kavim imiş (Gökyay, 1973: CXIX).

Tevarih-i Cedid-i Mir’at-i Cihan’a göre, Kazan Han, Bayındır Han’ın veziri olup, İç Oğuz’dan ve beylerin ulusuydu. Bayındır Han, rüyasında Hz. Muhammed’i görüp iman etmiş ve Kazan Han’ı ve Dunder Beg’i Kabe’ye Hz. Muhammed’in yanına göndermiş, onlar da iman etmişti. Ayrıca Tebriz’de Şam Kazanı denilen,

Kazan Han'ın oğlu Hudabendenün mezarı olduğundan bahsedilmiştir (Ergin, 1989: 39-41).

Şecere-i Terakime'ye göre, Türkmenlerin tarih bilen kişileri, Salur Kazan'ın uzak torunlarından olan Ögürçik Alp'in atalarının adını şöyle anıyordu: Ögürçik Alp, babası Kara Gazi Bey, onun babası Karaç, onun babası Benam Gazi, onun babası Burıcı Gazi, onun babası Kılal Gazi, onun babası İnal Gazi, onun babası Süleyman Gazi, onun babası Haydar Gazi, onun babası Ötküzli Urus, onun babası Kazan Alp, onun babası Enkeş, onun babası Ender, onun babası Ata, onun babası Timür, onun babası Salur, onun babası Dağ Han, onun babası Oğuz Han (Ebülğazi Bahadır Han, 1974: 83). Aynı eserde, Oğuz Han ile Ögürçik'in arasında dört bin dört yüz yıl geçtiği, Salur Kazan'ı altı göbek geçip yedinci göbekte Oğuz Han'a vardırımlarının yanlış olduğu, Oğuz Han'ın peygamberden dört bin yıl önce, Kazan Alp'in ise peygamberden üç yüz yıl sonra yaşadığı, ihtiyarlık çağında Mekke'ye gidip hacı olup geldiği, Salur Kazan'ın Korkut Ata ile bir zamanda yaşadığı belirtilmiştir. *Şecere-i Terakime*'de, Korkut Ata'nın Salur Kazan'ı övüp söylediği bir manzume yer almaktadır (Ebülğazi Bahadır Han, 1974: 83-85).

Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesi'nde Salur Kazan, Oğuz Padişahı Bayındır Han'ın "*beylerbeyisi Salur Kazan Han*" olarak geçmektedir (Gökay, 1973: LXXII).

Adam Olearius, 1638 yılında Korkut Ata'nın Derbend civarındaki mezarını ziyaret etmiş ve orada gördüğü diğer mezarlarla ilgili çeşitli rivayetler aktarmıştır. Bu rivayetlere göre; Demirkapı Derbend kentindeki bazı mezarları gösteren yerli halk, Hz. Muhammed'den sonraki bir zamanda Hindistan'da Okus (Oğuz) milletine mensup Kassan (Kazan) adlı bir padişahın yaşadığını, bu mezarların da onun Lezgilerle yaptığı savaştan kaldığını anlatmışlardır. Burada Kazan'a ve karısı Burla'ya atfedilen mezarlar da vardır. Özellikle Burla'nın Urmiye Kalesi'nde bulunduğu rivayet edilen mezarının 40 ayak uzunluğunda oluşu "*Boyu Uzun*" sıfatını hatırlatmaktadır. Yerliler kendi eceliyle ölen Kazan'ın mezarının Tebriz yakınında Acı Çay kıyısında bulunduğunu söylemişlerdir. Bu rivayete göre İmam Kurchud (Dede Korkut) Kazan'a çok bağlı biriymiş ve onun önünde kopuz çalıp söyleyerek onu müslüman olmayan Lezgiler aleyhine savaşa teşvik edermiş, sonunda İslam propagandası yapmak üzere aralarına girdiği putperest Lezgiler tarafından öldürülmüş. 1647'de Evliya Çelebi'nin de gördüğü Dede Korkut mezarı daha sonra

Barthold tarafından aranmış, fakat bulunamamıştır (Ergin, 1989: 46; Duymaz, 1997: 25).

Tuhfetü's-Sürür'de Salur Kazan'ın ve Yetim Guzan'ın adı geçmektedir (Gökyay, 1973: CLIV-CLV).

17. yüzyıl Türkmen şairi Mağripî'nin *Yusuf-Ahmet Destanı*'nda Salur Kazan'ın adı birkaç yerde geçmektedir: “Bir birinden nüsha alan, / Yezid'e yavuz gün salan, / Kılıcından kanlar akan, / Külli Salur Kazan gelsin.”, “Gözlerin çok görür aşadeleri, / Alarlar kolundan gülzadeleri, / Salur ili tamam beyzadeleri, / Görür olsan Salur Kazan gelmiştir.” (Aşırov, 2000: 51). Ayrıca Salur Kazan'dan bahseden bir cümle de şöyledir: “Yusup beg Salur Gazan sıpathı alıp gurardı. Aştı-nanı köp berenden son yanında yigit köpeldi” (Guzıçıyeva, 2000: 180).

17. yüzyılda yazılmış bir sözlük olan Mirza Mehdi Han'ın *Sengülalı*'na göre, Türkmenlerden Salur boyu, ordu bir yerde konaklayacağı zaman “Kazan” (*Gazan*) kelimesiyle oranlar, birbirlerine bununla seslenirlerdi, yani parolaları Kazan (*Gazan*)'dı (Gökyay, 1973: CLXXV).

Leningrad (St. Petersburg) Bilimler Akademisi Oriental Enstitü Kütüphanesi'nde B.725.2 numarada kayıtlı “*Sarık Halkının Tarihi*” adlı, 1303/1885-86 tarihli bir yazmada “*Salur Kazan Baba*” adlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu yazmada Ersarı, Yomut, Salur, Teke, Toktamış, Otamış, Yalkamış gibi Türkmen aşiretlerinin menşei Salur Kazan'a dayandırılmaktadır (Başgöz, 1985: 65-77'den Duymaz, 1997: 26).

Bulgar-Tatar destan geleneğine ait olan *Şan Kızı Destanı*'nda, Kazan Han, Hun halkının kurtarıcısı, soyun yeniden oluşumunda katkısı olan bahadır (alp) olarak tasvir edilmektedir. Destanın “*Hon halkı nasıl yenilendi*” bölümünde, Kazan'ın annesi tarafından bir kazana koyularak çaya atılması ve bununla onun soyunu tüketen düşmandan korunması, soyuna uygun olarak ona *Kazan* adı verilmesi, sonunda düşmanla savaşarak Hon (Hun) halkını kurtarması yüksek şiiresel bir dille tasvir edilmiştir (Hacıyev, 2005: 163-166'dan İslamzade, 2011: 116).

Bilindiği gibi, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da ölümünden sonra, onun küçük kardeşi İrnek idaresinde Orta Avrupa'yı terk eden Hun kütelleri Karadeniz kıyılarında buluştukları başka Türk toplulukları ile karışmışlar, bu karışmadan doğan yeni topluluk *Bulgar* adı ile anılmaya başlamıştı. Bu ad, *bulamak* < *bulgamak* ? (*karışmak*)'dan gelmektedir: *Bulga+r* (Kafesoğlu, 2012: 190). Bulgarların, doğuya doğru geri çekilen bir Avrupa Hun grubu ile Asya'dan onların peşinden gelen çeşitli ögelerden oluştuğu düşünülmektedir. *Bulgar* adı, “*karıştırmak*,

karlamak" anlamına gelen sözcüğe "-ar" son eki alarak oluşmuştur ve "*karışıklar*" anlamına gelmektedir. O zamanlar Orta Volga civarında, günümüzdeyse Rusya'da yaşamakta olan varisleri Çuvaşlarla birlikte "r"li bir Türk dilinin temsilciliğini yapmışlardır (Roux, 2013: 107-108). Dolayısıyla, Avrupa Hunları bakiyeleri ile çeşitli Türk topluluklarının karışmasıyla oluşan Bulgar-Tatar Türklerinin destan geleneğine ait Şan Kızı Destanı'nda Kazan Han'ın Hun halkının kurtarıcısı olarak görülmesi dikkat çekicidir. Türk dilinde Milattan Önceki dönemlerde oluşmaya başlayan "r-z" ayrımının bir yansıması olarak, Oguz-Ogur ayrımı gerçekleşmiş, Ogurlar'dan tarihi süreç içerisinde Bulgar-Tatar toplulukları ortaya çıkmıştı ki, Doğu Avrupa'daki, Karadeniz'in ve Kafkasya'nın kuzeyindeki birçok Türk topluluğu da bu gruba dahil edilebilir. Bu durum Kazan Han'ın tarihi alt tabakasının destani bir yansımasıdır. Destanda Hun halkı ile Kazan arasında ilişki kurulmasının da tarihi temelleri olmalıdır. Dikkat edilirse burada Salur Kazan'dan değil, sadece Kazan'dan bahsedilmektedir. Çünkü Milattan Önceki alt tabakadan gelen Kazan adı, daha sonra Göktürk-Türgiş döneminde Salur Kağan/Kazan adı ile kaynaşmış, böylece Dede Korkut Destanları'ndaki Kazan ve Salur Kazan adları ortaya çıkmıştır.

Türkoloji biliminde önemli bir yere sahip olan, Türk tarihi ve Oğuzname konularında önemli çalışmaları bulunan Zeki Velidi Togan, Salur Kazan'ın 10. yüzyılın sonlarında, Samanilerle Karahanlılar arasındaki mücadeleye karışan bir Oğuz beyi olduğunu ileri sürmüştür. Zeki Velidi Togan'a göre, Oğuz destanını ilk önce Asya'ya bunlar ve bir de Derbend yoluyla Hazar Denizi'nin kuzeyinden Bayandırlar getirmişlerdir. Salur Kazan, Selçukluların Horasan'a gelmelerinden önce bu kabilenin Samani, sonra da Karahanlılar hareketlerine katılarak Horasan'a geçme olaylarının merkezini teşkil eden bir kişidir. Oğuzların, İslam'ı ilk kabul edenlerinden biri olmuştur. *Nikbi Tarih*'nde bu Oğuz kumandanının açık adı *Hasan bin Tak* olarak geçmektedir ki, Türkçe Kazan adı İslam kaynaklarında Hasan'a çevrilmiş olsa gerektir (Gökyay, 1973: CVII-CXIII).

Burada Zeki Velidi Togan'ın Türkçe Kazan adının İslam kaynaklarında Hasan'a çevrilmiş olduğu görüşü oldukça önemlidir. Dede Korkut'taki Kazan'ın bazı hatıraları Hasan adına çevrilerek yaşatılmış olabilir. Nitekim Köroğlu Destanı'nda, Köroğlu'nun oğlu Hasan'ın ve Hüseyin'in işlevleri Dede Korkut'taki bazı kahramanları ve Kazan'ı çağrıştırmaktadır. Dede Korkut'taki Kazan ile Köroğlu'ndaki Hasan arasında alt tabakada bir ortaklık olabilir. Ozanlık geleneği aşıklık geleneğine evrilirken, kopuz saza dönüşürken, belki de bazı Dede Korkut Boyları Köroğlu Kolları'na dönüşmüş olabilir ve Dede Korkut'taki Kazan, Köroğlu'ndaki Hasan'a dönüşmüş olabilir.

Boratav'a göre, Kazan, herhalde, 9.-10. yüzyıllar içinde, kesinlikle belirlenemeyen bir tarihte kafir Peçeneklere karşı Müslüman Oğuzları savaşa götürmüş, bu düşmanları yenilgilere uğratmış, bazen de onların baskınlarına uğramış, tarihi bir Oğuz hanının adı olmalıdır. Oğuzların komşularına karşı bütün savaşları tarihte onun zamanında ve başbuğluğu altında geçmemiş olsa bile, yeni İslam'a girmiş Oğuz kavminin bu ünlü beyi zamanla bu çağın destan kahramanı olmuştur (Boratav, 1958: 40-41).

Türk halkbilimi ve inanışları konusunda önde gelen kişilerden biri olan Abdülkadir İnan, bir çalışmasında, Salur Kazan'ın evinin yağmalanması ve Oğuz-Peçenek mücadelesiyle ilgili olayları tarihi olarak nitelerken, Salur Kazan'ın Hz. Muhammed'den 300 yıl sonra yaşamış olduğu şeklindeki rivayeti tarihi gerçek olarak kabul etmiştir (İnan, 1987, 220-237'den Duymaz, 1997: 37).

Ebulgazi'nin verdiği bilgilerden yola çıkan Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Kazan'ın yurduna saldırıların Peçenekler olduğu ihtimali üzerinde durmuştur; Salurlar ve Peçenekler, 9.-11. yüzyıllardan başlayarak birbirlerine düşmandılar ve Burla Hatun, Bayındır kızı değil, Sündünbay (Samanlı) kızı olup, Peçenekler'in hanı ise Toymaduk'tur (Konıratbayev, 2000: 154).

Faruk Sümer'e göre, Salur-Peçene savaşlarına yer veren Ebulgazi, *Şecere-i Terakime*'deki rivayetlerde geçen Becene elini Oğuz-Peçenek boyu sanmıştı. Buradaki *Becene* sözü ünlü Türk Peçenek elini ifade etmektedir. Bu rivayetleri Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki tarihi mücadelelerin destani hatıraları olarak kabul etmek gerekir. Ebulgazi Oğuznamesi'nde, Salur-Peçenek savaşlarına dair rivayetlerde ilk önce Peçenekler'in bir galibiyetinden bahsedilmekle birlikte, Korkut Ata'ya atfedilen manzume, Enkiş'in oğlu Salur Kazan'ın Peçenekler'e karşı kazandığı parlak bir zaferi haber vermektedir. Yani Kazan Beg, Peçenekler'in çoğunu kırmış ve onlardan bir nicesi de çok yalvararak canlarını kurtarmışlardı. Bu olaylar en güçlü ihtimal ile 10. yüzyılda meydana gelmişti. 925 yılında da Oğuzlar'ın batı komşuları olarak Emba-Yayık arasında Peçenekler'den bir küme yaşıyordu (Sümer, 1959: 392-393).

M. Fahrettin Kırzioğlu'na göre, Salur Kazan, Küçük Arsaklılar sülalesinin sonuncu kolunun timsali ve Sasanlılar ile Kuzeyliler'e/Kıpçaklar'a karşı bütün Azerbaycan-Gürcistan ve Doğu Anadolu'daki topraklarını koruyabilen, bu yüzden *Büyük* unvanıyla anılan Valarş oğlu I. Khosrov olup, 217-252 yıllarının hakimiydi (Kırzioğlu, 1963: 366). Burada M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Dede Korkut'taki Salur Kazan'ı, diğer görüşlere nazaran, 3. yüzyıl gibi daha eski bir tarihe götürmesi dikkat çekicidir.

Ali Duymaz'a göre, Salur Kazan, Abdülkadir İnan'ın da dediği gibi bir “cedd-i âlâ”dır ve daha sonraki devirlerde tarihi bir şahsiyet haline gelmiştir (Duymaz, 1997: 38). Ali Duymaz'a göre, *Şecere-i Terakime*, Salur Kazan'ı ve etrafındaki olayları Orta Asya coğrafyasına bağlamaktadır. Eserde olaylar, Sır Derya'nın kuzeyinde cereyan etmekte ve mücadele Oğuzlar ile Peçenekler arasında görünmektedir (Duymaz, 1997: 21). Ali Duymaz'a göre, *Şecere-i Terakime*'de Becene başbuğu Toymaduk'un Kazan'ın babası Enkeş'in ordasını basıp karısı Çaçaklı'yı esir alması ve Dede Korkut Kitabı'nda Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un benzeri bir olay da *Salur Gazan ve İtemcek* adını taşıyan bir sözlü Türkmen rivayetinde yer almaktadır. Burada da Salur Gazan hac yolundayken obası ve evi, İtemcek tarafından basılmış ve talan edilmiştir. Kazan da, öç almak için bir ihtiyarın tavsiyesiyle İtemcek'in üzerine gitmiştir. Bu savaş, Koblandı ve Ak Köbek gibi Kıpçak destanlarında, Nogay-Kazaklarla Oğuz-Kıpçaklar, Karamanlarla Kalmaklar veya Kazaklarla Kızılbaşlar arasında meydana gelmektedir ki, bu nedenle bu savaşın Oğuzlarla Kıpçaklar arasında meydana geldiği söylenebilir (Duymaz, 1996: 56-57).

Dede Korkut'la ilgili değerli çalışmaları bulunan Şamil Cemşidov, Uruz ile Ayvaz arasındaki ses benzerliği, geç doğan tek oğula sahip olma ve tutsak düştükten sonra oğullarının kurtarması gibi bazı benzerlikleri dikkate alarak Salur Kazan'la Köroğlu'nu aynı kişi olarak yorumlamıştır (Cemşidov, 1990: 129-134'ten Duymaz, 1997: 38-39). Ş. Cemşidov, Kazan Han'ı 9. yüzyıla tarihlendirerek, Babek'le karşılaştırmış ve onun Babek'e benzediğini belirtmiştir (Cemşidov, 1995: 10'dan İslamzade, 2011: 118).

Mireli Seyidov, 5.-6. yüzyıllara ait Ermenice bir kaynakta Gor ve Gazan adlı iki devletli ve büyük ordulu kardeşin adının geçtiğini ileri sürmüştü, Gor ile Kazan'ın ulu babası Bulca Han'ın oğlu Dib Bakuy'un oğlu Gor/Gur Han arasında benzerlik kurmuş, bu bilgileri ise efsanevi-mitolojik bir şahsiyetin tarihileşmesi olarak yorumlamıştır (Seyidov, 1989: 124'ten Duymaz, 1997: 35).

Seyidov'un bu tespitleri oldukça değerlidir. Çünkü buradaki Gazan, Dede Korkut'taki Kazan tipinin tarihi alt tabakası ile ilgilidir. Dikkat edilirse daha erken tarihli kaynaklara doğru gidildikçe *Salur Kazan* adının yerini *Kazan* adı almaktadır. Bu durum, önce *Kazan* adının, sonra da *Salur Kazan* adının ortaya çıkmış olmasının bir yansımasıdır. Buradaki *Gor* adı da aynı zamanda *Köroğlu Destanı*'nın tarihi alt yapısı ile ilgilidir. *Gor* ve *Gazan* iki kardeşdir ki, *Köroğlu* ve *Kazan* karakterlerinin tarihi alt katmanları arasındaki bu yakınlık, iki büyük Türk destanı olan *Dede Korkut Boyları* ile *Köroğlu Kolları*'nın kardeşliğine ve ortak tarihi köklerine de işaret etmektedir. Büyük

olasılıkla bu bölgede *Kor* ve *Kazan* adlarının tarihi alt yapısı, tarihin derinliklerinden gelen en alt tabakadan sonra, İskitler/Sakalar ve sonrasında Avrupa Hunları, Ogurlar/Bulgarlar, Hazarlar, Batı Gök-Türkleri ile ilgilidir. 5.-6. yüzyıla ait Ermenice bir kaynakta Gazan adının geçmesi akla uygundur. Avrupa Hunları kalıntıları ile çeşitli Türk topluluklarının karışmasıyla oluşan Bulgar-Tatar Türklerinin destan geleneğine ait *Şan Kızı Destanı*'nda da Kazan Han, Hun halkının kurtarıcısı olarak geçmektedir. Böylece Kazan adının Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkasya'nın kuzeyinde, Hazar Denizi çevresinde, Orta Asya'da eski dönemlere uzanan hatıralara sahip olduğu daha iyi anlaşılmalıdır. Tarihi süreç içerisinde Hazar-Baykal arasındaki tarihi Türk anayurdundan çıkan, Orta Asya'dan batıya doğru akan Türk kavimleri; bu bölgede yaşayan, devlet kuran, bu bölgede yayılan Türk kavimleri; Kimmer, İskit/Saka, Hun, Avrupa Hun, Ogur, Bulgar, Avar, Batı Göktürk, Hazar, Oğuz, Peçenek, Kıpçak gibi Türk toplulukları bir taraftan Karadeniz'in kuzeyinden batıya ilerlerken, bir taraftan da Kafkasya üzerinden Anadolu ve Ön Asya'ya akınlar düzenliyorlardı. Bu nedenle bu hatıraların bu bölgeye komşu olan Ermeni kaynaklarında ve bu bölgede yaşayan Bulgar-Tatarların destanlarında yer alması son derece doğaldır.

G. Geybullayev, Dede Korkut'taki Kazan Han'ın 5. yüzyılda Albanya'ya gelen Kazan adlı bir el beyinin olabileceğini ileri sürmüştür (Geybullayev, 1994: 181'den İslamzade, 2011: 118).

Avelbek Konıratbayev'e göre, Kazan'ın Kazakça adı *Asan* olup, Kızılorda ilinin Şiyeli ilçesinde Okşı Ata, Kılış Ata, Asan Ata ve Abız Ata mezarları bulunmaktadır. Aksak Oğuz (Ters Uzamış) oğlu Okşı (Okçu) ise, Kazan'ın askerlerine silah hazırlayan bir yardımcısıdır. Kazan (Asan) ile Kiysık Oğuz oğlu Okşı, 1043'teki savaşta ölmüştür, Bestam'da gömülmüş olabilir. Halk ikisini, Bestam yakınlarına defnetmiştir ki, buraya *Okşı Ata Korumu (Okçu Ata Mezarlığı)* denmektedir. Asan (Kazan)'ın mezarı yıkılmıştır (Konıratbayev, 2000: 155, 180).

Avelbek Konıratbayev, Kazan'ın adının Kazak destanlarında da geçtiğini, onu Kobılandı'nın öldürdüğünü, Dede Korkut Kitabı'nda Kobılandı'ya Aruz denildiğini, 1043'teki savaşı Aruz oğlu Bisat (Basat)'ın bitirdiğini ileri sürmüştür. Avelbek Konıratbayev'e göre, İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, batı Oğuzları ile doğu Oğuzları'nın arasında meydana gelen 1043 yılındaki iç savaş ve Oğuz-Kıpçak ulusunun parçalanışı anlatılmaktadır. Kıpçaklar, Don ve Kafkasya bölgelerine kadar gitmişlerdi. Oğuz-Kıpçak Birliği'nin parçalanmasına sebep olan bu çatışmayı, doğu Oğuzları'nın beyi Aruz, dolayısıyla Dış Oğuz başlatmıştı. Bu doğu

kavimlerinin başlıcaları ise Bayat ve Kıpçak boylarıydı. 1043'ten sonra Janakent (Yengi Kent) ulusu parçalanmış, Türkmenler Kafkasya'ya, Sayın Hanlar da Merke'ye doğru gitmişlerdi. Şecere-i Terakime'de Salur Kazan'la ilgili rivayetlerde geçen Toymaduk'un adı Kazak Türkçesinde "Köbikti (Şekti/Şökli)"dir. Kazan, Şökli'ye esir giden annesi Cicaklu'yu, on yıl sonra mal-mülk ödeyerek geri almıştır. Destandaki Şökli (Kazaklar'da Şekti/Çöktü?) ise, Peçenekler'in hanı Elmüş'tür ve Kazaklar ona Köbikti derler (Konıratbayev, 2000: 154-155, 158, 167-168).

Türk destanları ve Dede Korkut konusunda önemli çalışmaları bulunan Naciye Yıldız, Türkmen varyantındaki *Salur Gazan ve İtemjek Hikâyesi*'nde, Salur Gazan'ın evini yağmalayan düşmanı *İtemjek*'in adının, İt Becene isminin Türkmen Türkçesinde değişikliğe uğramış şekli veya İt Becenelerin lideri olmasının mümkün olup olmadığını sorgulamış, bu durumda hikâyelerin 10. yüzyılda Türkistan civarında yaşanan olayları dile getirdiğinin düşünülebileceğini belirtmiştir (Yıldız, 2000: 364-365).

Atif İslamzade'ye göre, Salur Kazan karakteri farklı tarihi dönemlerde gösterilen Kazanların her birinin herhangi tarihi çizgilerini kendinde topluyor olabileceği gibi, yeni tarihi Kazan'lar da ortaya çıkarılabilir. Atif İslamzade, Oğuznameler'deki Dağ Han'ın oğlu Salur ile Dede Korkut'taki Salur Kazan'ın aynı kişi olduğunu ileri sürmüştür. Atif İslamzade'ye göre, çoğu destan karakteri gibi, Salur Kazan karakteri de bir kaç tarihi tipe (prototip) dayanmaktadır. Çünkü, muhtelif şahıların ferdi özelliklerinden alınan çizgiler, bir karakter üzerinde toplanmaktadır (İslamzade, 2011: 112-118). Atif İslamzade'nin bu görüşü değerli olup, Kazan/Salur Kazan karakterinde birçok tarihi tabaka olduğunu yansıtmaktadır.

Muammer Kemaloğlu'na göre, denilebilir ki, Oğuz Destanı ve *Şecere-i Terakime*'de adı geçen *Kazan Bek/Han*, Dede Korkut Destanları'nın başkahramanı *Kazan Han*'dır. Ama asıl adı *Kazak Han*'dir. Topkapı Oğuznamesi, Oğuz Destanı ve Dede Korkut'ta yer alan bu husustaki diğer bilgiler değerlendirildiğinde, Salur Kazan (Kazak) Han ve yanındaki destan kahramanlarının, bu anlatımlarda kaydedilen zaman diliminde (muhtemelen 1048-1055 yılları arasında) yerleşik buldukları *Gürgan-Kazaklı* yakınlarında olup, *Eski Horasan* diye adlandırılan tarihi bölge dahilindeki bazı yerlere akınlarda buldukları anlaşılmaktadır (Kemaloğlu, 2019: 56-64).

Dede Korkut'un tarihi konusunda önemli araştırmaları bulunan, Salur Kazan'ın tarihi kişiliğini Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olarak tespit eden Ahmet Bican Ercilasun, Dede Korkut'ta geçen olayların zamanı ve Salur Kazan'ın

tarihi kişiliği hakkında şöyle söylemiştir: “Ben bu bildiride şimdilik bazırluk olmak üzere, bir tahmin olmak üzere, araştırmaların biraz daha ilerletilmesini düşünerek (efendim) 8. yy’ın ilk yarısında Türgişlerle ilgili olduğunu düşünüyorum. 8. yüzyılın yani Salur Kazan ve arkadaşlarının başından geçen olayların 8. yüzyılın ilk yarısında Türgişlerle ilgili olduğunu düşünüyorum. Hatta biraz daha ileri giderek Salur Kazan’ın Türkîş Kağan’ı, Kara Türgîş Kağan’ı Sulu Kağan olduğunu düşünüyorum” (Ercilasun, 2000: 158). Ahmet Bican Ercilasun’a göre, Türgîş hükümdarı Su-lu Kağan’ın ganimeti paylaşmaması sonucu kendi adamlarınca öldürülmesi ve halkının da Sarı ve Kara olarak ikiye ayrılması, Dede Korkut Kitabı’ndaki İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy’a benzemektedir. “Dede Korkut Kitabı’nın asıl kabramanı olan Salur Kazan, büyük ihtimalle Sulu Kağandır” (Ercilasun, 2004b: 126). Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan’ın tarihi karşılığının Su-lu Kağan olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Sonuç olarak Kıpçakların ataları olan Doğu Göktürkleri ile Oğuzların ataları olan Türgîşler (Batı Göktürkleri) arasındaki savaşlar, Dede Korkut Kitabı ile Şecere-i Terakime’deki Salur Kazan rivayetlerinin ilk tabakasını oluşturmakta ve destanın ana kabramanı Salur Kazan’ın tarihteki karşılığı Su-lu Kağan olmaktadır” (Ercilasun, 2002: 33). Ahmet Bican Ercilasun, Dede Korkut Kitabı ile Uygurca Oğuzname, Camiu’t Tevarih ve Şecere-i Terakime’yi karşılaştırmış, bu eserlerde geçen Köl Erki’yi Bayındır Han, Tuman Han’ı da Salur Kazan olarak tespit etmiştir (Ercilasun, 1994: 69-89). Biz de Ahmet Bican Ercilasun’un bu tespitlerine katılmış ve bazı eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019: 426-445).

Dede Korkut Destanları’nda önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut’taki Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakası Kara Türgîş Devleti’nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgilidir.

Çin kaynağı Kiu T’ang-şu, Türgîş hükümdarı Sou-lou Kağan (716-738) hakkında şöyle demiştir: “Güneyde T’u-po’larla (Tibetlilerle) muhavere bulunmak ve T’u-küe’lerle müttefik olmak için elçiler gönderdi. T’u-küe’ler ve T’u-po’lar kendi kızlarını Su-lu’ya gelin olarak verdiler; böylece üç krallığın batun (prenses) kızlarına sahip oldu.” Su-lu Kağan’ın bu üç hatunu; A-şi-na Huai-tao’nun kızı Kiao-ho prensesi, Doğu Gök-Türk hükümdarı Bilge Kağan’ın kızı ve Tibet kralının kızıydı (Chavannes, 2013: 77). Bilge Kağan Yazıtı’nda, Bilge Kağan, Türgîş hükümdarı Su-lu Kağan için şöyle demektedir: “Men (T)ürgîş kağanın kızım (in ...) ertingü uluğ törün alı birtim. Tür(giş kağan) kızın ertingü uluğ törün oğluma alı birtim” (Ben Türgîş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alverdim. Türgîş hakanı(nın) kızını (da) pek büyük (bir) törenle oğluma alverdim) (Kül Tigin Yazıtı, K10-K11; Tekin, 1998: 60-61). Yani 2. (Doğu) Gök-Türk hükümdarı Bilge

Kağan (716-734), kızını Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile evlendirmiş, ayrıca kendi oğlu ile de Su-lu Kağan'ın kızını evlendirmişti. Bilge Kağan ile Su-lu Kağan arasındaki bu akrabalık ilişkisi, Dede Korkut'ta Bayındır Han ile Salur Kazan arasındaki ilişkinin birebir aynısıdır: Bayındır Han'ın kızı Burla Hatun ile Salur Kazan evlidir, Bayındır Han'ın oğlu Kara Budak ile de Salur Kazan'ın kızı evlidir. Bu tarihi-destani ilişki, adeta Dede Korkut'taki Bayındır Han ile Salur Kazan'ın, 2. (Doğu) Gök-Türk hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olduklarını açık bir şekilde onaylamaktadır (Eyüboğlu, 2019: 433).

1885-86 (H.1303) tarihli *Sarık Halkının Tarihi* adlı yazmada, *Salur Kazan*'ın babası *Büke Pehlivan*'ın babasının adı *Alpamış* olarak geçmektedir (Duymaz, 1997: 26). Yani, destani rivayetlere göre, *Alpamış*, *Büke Pehlivan* ve *Salur Kazan* farklı üç kuşaktır. Bu kişiler arasında, destan mantığı gereğince başka kişiler de olabilir; çünkü bu kahramanlar, yaşadıkları dönemde adları iyi bilinen ve hatırlanan kişilerdir. Bu nedenle, *Alpamış* bir kuşak, *Salur Kazan*'ın babası *Büke Pehlivan* ya da *Ulaş* bir kuşak, *Salur Kazan* ise bir kuşaktır. Her birinde birçok tarihi tabaka bulunmakla birlikte, *Alpamış*'ın/Bamsı Beyrek'in 6. yüzyıl sonlarında yaşamış Batı Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Tarduş Kağan (576-603) olduğunu söylemiştik; *Ulaş* ya da *Büke Pehlivan* ise, 7. yüzyıl sonlarında ve 8. yüzyılın başlarında yaşayan, Sarı Türgiş Devleti'nin kurucusu U-çe-le Kağan (690-706)'dır. Bilindiği gibi Sarı Türgiş Devleti hükümdarlarının unvanı Türgiş paralarında da görülen *Baga* idi ki, *Büke Pehlivan*'ın adı *Büke/Biğe>Böğü>Baga*'nın bir hatırasıdır; *Salur Kazan* ise, 8. yüzyıl başlarında yaşayan, Kara Türgiş Devleti'nin kurucusu Su-lu Kağan (716-738)'dir. Böylece Batı Türkleri, kendilerine en parlak devirlerini yaşatan, devlet kurucuları bu hükümdarları önce destanlaştırmış, ardından ise rivayetler olarak hafızalarında yaşatmışlar, bütün bunlar da Dede Korkut Hikâyeleri'ne yansımıştır (Eyüboğlu, 2019: 444).

Salur Kazan'ın adında bulunan *Kazan* adının, *Kaz* kökünü ve *Kazılık*'ı düşündüğümüzde, Milattan Önceki dönemlerden gelen bir tarihi alt tabakası olduğu açıktır. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ile Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu'nun benzerliği de dikkat çekicidir. Bu bakımdan Milattan Önceki dönemlerden gelen tarihi bir alt tabakası olan *Kazan* adının, 7.-8. yüzyıllarda yaşamış tarihi bir kişi olan Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738)'ın adı ve hatıraları ile karıştığı ve kaynaştığı, yüzyıllarca süren dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarım ve işleme sonucu tek bir kişi olarak algılanmaya başladığını ve bu şekilde destanlara ve rivayetlere yansıdığını söyleyebiliriz. Büyük ihtimalle en alt tabakadaki *Kazan*, İskit/Saka ve Kangar/Kanglılar ile ilgilidir. *Salur Kazan*, kaynağını bir tarihi şahsiyetten, Türgiş Devleti hükümdarı, Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı

Su-lu Kağan (716-738)'dan almakla birlikte, birçok destanda sadece *Kazan* veya *Kazan Beğ/Kazan Han* adlarıyla görülen Kazan ise ayrı ayrı birkaç Türk hükümdarının hatırasını taşımaktadır; çünkü *Kazan*, *Kağan* anlamındadır, yani eski Türk hükümdar unvanının bozulmuş şeklidir, ancak tarihi süreç içerisinde, kuşaklar boyu aktarımda, aynı kişi gibi algılandıklarından dolayı hatıraları birbirine karışmıştır. Zaten Korkut Ata'nın oldukça uzun bir ömür yaşadığı ve çok sayıda Türk hükümdarı dönemini gördüğü ve destanların halk hafızasında yüzlerce yıl boyunca işlendiği, destan mantığı gereği birçok yeni kahramanın hatıralarının eski kahramanların hatıralarına dahil olduğu bilinmektedir ki, Dede Korkut'taki birçok kahramanda, birçok Türk hükümdarının hatıraları bulunabilir. Salur Kazan (Su-lu Kağan)'ın hatırası daha baskın çıktığından, diğer hükümdarların hatıraları da onun adı etrafında toplanmıştır (Eyüboğlu, 2019: 444-445).

Salur Kazan adı aslında bir unvan olup “*Salurlar'ın Kağanı*” demektir. Tarihi süreç içerisinde bu unvan bir kişi adı haline gelmiş, birçok Türk hükümdarının hatırası bu ad etrafında daireleşmiştir. Bu nedenle Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'daki Kazan ile Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'daki Kazan, hikâyelerdeki birbiriyle zıt durum ve çelişkilerden de anlaşılacağı üzere, iki ayrı *Kazan (Kağan)*'dırlar. Bu Kazan'lardan en eskisi, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'daki Kazan olup, *Kaz* kökünden gelen adı da, tıpkı *Kazılık Koca* ve Afrasyab'ın kızı *Kaz* adları gibi, Milattan Önceki dönemlerin bir hatırası, bir kalıntısıdır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy ve İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'daki Kazan ise Türgiş Devleti hükümdarı, Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738)'in hatırasıdır. Ancak İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'daki Beyrek'in Batı Gök-Türk hükümdarı Tong Yabgu Kağan (618-630)'ın bir hatırası olduğunu belirtmiştik ki, bu nedenle bu boyda iki ayrı tarihi alt tabaka bulunmakta olup, bu boydaki Kazan adında da ihtimal iki ayrı tabaka bulunmaktadır (Eyüboğlu, 2019: 445).

2019 yılında keşfedilen Dede Korkut Destanları'nın Türkmen Sahra el yazmasında, *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*'da Kazan'ın adı geçmektedir. Burada Kazan, yedi başlı ejderha ile mücadele etmektedir (Ekici, 2019: 200-204). Bu varyantta Kazan, “*Adım Deli Dönmez iken / Ad kazanan Kazan idim*” demektir (Ekici, 2019: 191). Dede Korkut'un Türkmenistan varyantında, Gorkutun Gabrı Kazılığ-I Boyu'nda, Çakan Kembergal'in oğlu Ajdar (Ejder) da ejder öldürmüş, bunun üzerine Korkut Ata ona *Ajdar (Ejder)* adını koymuştu (Erdem, 1998: 501-502, 791). Dede Korkut Kitabı'nda geçen *evren*, büyük yılan, ejderha anlamındadır. Bu

sözcük, Türkiye Türkçesinde *ejderha*, Kırgız Türkçesinde *acıdar*, Tatar Türkçesinde *ajdaha*, Türkmen Türkçesinde *ajdar* olarak geçmektedir (Türktaş, 2013: 1101). Yılan Türk Şamanizminde yeraltı ilahı Erlik'le ilgili bir simgedir (İnan, 1972: 40'dan Çoruhlu, 2015: 201). Ejderha, bütün dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilmektedir ve Türk mitolojisi ve sanatında da büyük yer tutmuştur. Çin kaynaklarından Shih-Chi ve Hou-Han'da gök ve yer ibadetlerinden bahsedilirken Hunların bir ejder festivali düzenlediğinden söz edilmiştir. Hsiung-nuların (Hunlar) merkezlerinin Ejder Şehri olarak anılışı da belki eskiden bazı Türk toplulukları arasında ejder kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Hiung-nuların Kan-su'da kurdukları Gu-tzan kentine, yatan ejderin beldesi adı verilmiştir (Çoruhlu, 2015: 172, 213). Gök-Türk döneminden kalma Kül Tegin Yazıtı'nın tepesine bir ejderha motifi işlendiği gibi, Uygur Kağanlığı döneminden kalma Karabalasagun Yazıtı'nın başlığında da ejder motifi vardır (Taşağıl, 2017: 102, 108). Kimaklar, bazı kaynaklarda *yılan* halkı olarak geçmektedir (Ahincanov, 2009: 122). Böylece Çinlilerin sembolü olarak tanınan ejderha motifinin, tarihi kaynaklarda Türklerde Hunlar (Hiung-nular) tarafından benimsendiği ve eski Türklerde bir kült haline geldiği, Göktürk, Uygur dönemlerinde bu öneminin devam ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Türk mitolojisinde yılanın yeraltı ilahı Erlik'le ilgili olması da onun mitolojik köklerine işaret etmektedir.

Korkut, Türklerin adı bilinen en eski ve en büyük Kam'ı/Şaman'ı olduğundan, elindeki kutsal kopuzuyla anlattığı öykülerinin Şamanistik ve mitolojik köklerinin olması da son derece doğaldır. Çünkü bu öyküleri anlatan Korkut tipi ve sonraki Kamlar/Şamanlar/Bakşılar Kamlık/Şamanlık geleneğinden gelmektedir. Zaten ozanlık/aşıklık geleneğinin ve kopuzun/sazın en eski kökleri de Kamlık/Şamanlık geleneğinin kökleri ile kesişmektedir. Ozanlık/aşıklık geleneğinin köklerinde Şamanistik ve mitolojik unsurlar vardır. Efsanelerde müzik aletlerinin icadının Korkut'a atfedilmesi de bu en eski ortak köklerin bir yansımasıdır. Bu nedenle Dede Korkut'taki hemen hemen her karakterin, az veya çok, tarihin derinliklerine giden Şamanistik ve mitolojik kökleri vardır. Kazan tipi de bunlardan biridir.

Dede Korkut Destanları'nı anlatan Korkut, ozanlığının yanında Kam/Şaman olup, bunun da etkisiyle anlattığı destanlarda birçok kahramanın Şamanistik yönleri belirgindir. Örneğin; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, olacak gelişmeleri önceden rüyasında gören, bu rüyayı kendisi yorumlayarak önlem alan Karacuk Çoban'ın mistik yönü oldukça güçlüdür. Karacuk Çoban'ın bu mistik yönü, eski Türk kamlarını/şamanlarını anımsatmaktadır (Eyüboğlu, 2021: 152).

Türkmen Sahra el yazmasındaki, sonradan araştırmacılarca *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderbayı Öldürdüğü Boy*' olarak adlandırılan yeni keşfedilmiş metin, Kazan tipinin tarihi alt tabakası ile ilgili olup, Hunlar dönemine kadar uzanan tarihi ve daha eski mitolojik köklerinin de bir yansımasıdır. Kazan tipi, alt tabakadan gelerek İskit/Saka-Kanlıgı-Usun-Hun döneminde tarihi-mitolojik olarak şekillenmeye başlamış, Göktürk-Türgiş döneminde Salur Kağan (Salur Kazan) karakteri ile kaynaşmış, Oğuzların Kimek-Kıpçaklarla olan mücadelesi ve sonraki tarihi olayların hatıraları ile de gelişimine devam ederek mevcut görünümüne evrilmiştir. Bu nedenle Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, başkahraman Kazan/Salur Kazan tipinde birçok tarihi-destani-mitolojik-efsanevi tabaka bulunmaktadır.

Büyük olasılıkla, tarihin derinliklerinde Orta Asya bölgesinde, Hazar-Baykal arasında, Türk milletinin ve kültürünün şekillenmeye başladığı en eski Türk toplulukları, destani-efsanevi adıyla *Kaz- Kuz*, tarihi süreç içerisinde bir taraftan Asya'nın doğusuna Çin'in kuzeyine, diğer taraftan ise Hazar'ın batısına Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılmış, bu yüzlerce, binlerce yıllık yayılma sürecinde, etkileşim ve karışmalar da olmuş, Türk dilinde değişiklikler de ortaya çıkmış, Türk anlatıları ve destanları da şekillenmiş ve evrimleşmiş, Türk dilinde "r" ve "z"li ayrım belirginleşmiş, böylece bu topluluklardan *Kuz/Oguz*'lar ve *Kur/Ogur*'lar gibi büyük küteller ortaya çıkmıştır. Bu toplulukların nüfusunun ve bölünmelerin artmasıyla, *Kaz-Kuz* ve *Kar-Kur* olarak yeni gruplar ortaya çıkmış, bunlar Karadeniz'in kuzeyinden Çin'e kadar uzanan Türk topluluklarının temelini oluştururken, bunların anlatıları da sonraki Türk anlatılarının temelini oluşturmuştur. Bu en eski Türk kütlesinden gelen eski Türk destanları, anlatıları, türlü folklor ürünleri de Türk göçleriyle birlikte, Türk dilindeki değişime paralel bir şekilde, yeni tarihi olaylarla birlikte, yeni yurtlara uyum sağlayarak, varyantlaşmış ve mahallileşmiştir. Türk tarihinde, şecerelerinde, Oğuznamelerde, destanlarında ve anlatılarında görülen; *Oğuz, Ogur, Guz, Oğuz Han, Kara Han, Karl Han, Kür/Gür Han, Küz/Güz Han, Kün/Gün Han, Ögürük Alp, Korkut/Gorkut, Kazan, Köroğlu/Göroğlu, Gor Padışahı, Askuz, İskuz, Kun/Hun, Kanlı/Kanlıgı, Kangar/Kenger, Gur, Uygur, Karluk, Kara Türgiş, Kara Hanlı, Kırgız, Kerk Kız, Kaz, Kazar (Hazar) Denizi, Kazar (Hazar), Kazak, Kazgurt, Kazılık Dağı, Kazılık Koca* vb.nin tarihi en alt tabakaları, bu adların köklerinde yer alan *Kaz-Kız-Koz-Kuz-Kar-Kır-Kor-Kur/Gaz-Gız-Göz-Guz-Gar-Gır-Gor-Gur* sözcükleri, hep bu Milattan Önceki birkaç binli yıllara uzanan en eski Türk toplulukları ve onların oluşum, şekillenme ve gelişim süreçleriyle ilgilidir. Bu nedenle bu unsurların en eski alt tabakaları, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine uzanmaktadır.

Bu nedenle *Kazan* adının ve hatıralarının en eski alt tabakası da binlerce yıl öncesine uzanmaktadır. Tarihi süreç içerisinde bu ad ve hatıralar, Göktürk dönemindeki *Kağan* ve Türgiş dönemindeki *Salur Kağan* adları/unvanları ve hatıraları ile karşılıklı etkileşimde bulunarak, kaynaşarak şekillenmiş, böylece Dede Korkut Kitabı'na yansıyan *Kazan* ve *Salur Kazan* adları ve tiplerine evrilmiştir. Bu adın tarihi üst tabakasında, İlhanlılar dönemindeki *Gazan Han*'ın adı ve hatıraları da etkili olmuştur. Nasıl ki, Safevi hükümdarı Şah İsmail (1487-1524)'in adı ve hatıraları, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ile ve diğer bazı Dede Korkut boylarından öğelerle kaynaşarak, üst tabakada *Şah İsmail Hikâyesî*'ne hayat vermiş ise, Gazan Han (1272-1304)'ın adı ve hatıraları, Dede Korkut'taki Kazan ve Salur Kazan tiplerinin adı ve hatıralarıyla kaynaşarak, *Kazan* ve *Salur Kazan* tiplerinin mevcut görünümlerine evrilmesinde etkili olmuştur. *Babri'l-Ensab*'da ve Bayburtlu Osman'ın 3. Murad (1574-1595) devrinde yazdığı *Tevarih-i Cedid-i Mir'at-i Cihan* adlı eserinde, yaklaşık üç asır önce yaşamış İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1272-1304)'ın hatıralarının Dede Korkut'taki Kazan/Salur Kazan ile karıştırılması da bunun bir yansımasıdır.

4. Dede Korkut'ta Salur Kazan

Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un başkahramanı Salur Kazan'dır. Bu boyda kendisine önemli bir yer verilmiştir. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 50-67), Salur Kazan, bir toy verir, Oğuz beylerine ava çıkmak istediğini söyler, Oğuz beylerinin de uygun görmesiyle, ava çıkarlar. Bu sırada Salur Kazan, oğlu Uruz ile üç yüz yiğidi, evini beklemesi için görevlendirir. Oğuz beyleri avdayken, düşman casusu bunu haber verir. Ardından düşmanlar, Salur Kazan'ın evini, yurdunu yağmalar, ailesini tutsak alır, servetine el koyar, ancak bundan Kazan'ın haberi yoktur. Düşman, bu sefer de Salur Kazan'ın Kapulu Derbendindeki on bin koyununu ele geçirmek için, altı yüz kişilik orduyu gönderir. Salur Kazan'ın koyunlarına bakan Karacuk Çoban, gelen düşman ile kahramanca savaşıyor, bu sırada iki kardeşi de öldürülür, ancak sonunda düşmanlar kaçarlar. Salur Kazan, o gece kara kaygılı düş görür, bunu yormasını istediği kardeşi Kara Göne'nin olumsuz yorumu üzerine de, yurduna döner ve yurdunun yağmalandığını görür. Kazan, sırasıyla yurt, su, kurt, köpek ile haberleşir, yurdunun haberini sorar, köpeği takip ederek Karaca Çoban'a ulaşır ve ondan olanları öğrenir. Kazan, yola koyulur, bu sırada Çoban da peşinden gelir. Birlikte yemek yerler, ancak Kazan, Oğuz beylerinin, Çoban'la birlikte olmasa düşmanı yenemezdi demesinden çekinerek, Çoban'ı ağaca bağlar. Kazan tekrar yola düşer, Çoban ise ağacı kökünden koparır, arkasına alır ve Kazan'ın peşine takılır. Anlaşırlar, Kazan, Çoban'ın ellerini çözer, birlikte yola devam ederler. Bu sırada düşman başı Şökli Melik, Kazan'a zarar

vermek için hanımı Burla Hatun'a kadeh sundurmak ister. Bunu işiten Burla Hatun, kırk ince belli kızın içine girerek saklanır. Düşman ise kırk kızdan hangisinin Burla Hatun olduğunu anlamak için, oğlu Uruz'un etinden kavurma yapıp yedirmek suretiyle Burla Hatun'un kimliğini ortaya çıkarmak ister. Bunu işiten Burla Hatun, oğlu Uruz'a ne yapması gerektiğini sorunca, Uruz, anasına, gerekirse kendi etinden yemesini, yeter ki babası Kazan'ın namusunu lekelememesini söyler. Uruz'u alıp kesim çengeline getirdiklerinde, Uruz, ağaç ile söyleşir. Bu sırada Salur Kazan ile Karaca Çoban dört nala yetişir, ardından Oğuz beyleri de yetişir, yapılan savaşı Oğuzlar kazanır, böylece Salur Kazan, ailesini, evini, yurdunu, servetini kurtarır, yurduna geri dönerler. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder (Eyüboğlu, 2019: 58)

Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da Salur Kazan'ın çadırı ve verdiği ziyafet şöyle anlatılır: *"Bir gün Ulaş oğlu,*

Tülü kuşun yavrısı,

Beze miskin umudu,

Amit sayının aslanı,

Karacunun kaplanı,

Konur atun eyesi,

Han Uruzun agası,

Bayındır Hanun güyegüsi,

Kalın Oğuzun devleti,

Kalmış yigit arbası

Salur Kazan yerinden turmuşıdı, toksan başlu ban evlerin kara yerün üzerine dikdiürmişıdi, toksan yerde ala ipek kalı döşenmişıdi. Tokuz kara gözülü hüüb yüzülü, saçı ardına örülü, gögsi kızıl dügmeli, elleri bileginden kınalı, barmakları niğarlı mahbub kafır kızları kalın Oğuz beğlerine sagrak süürüb iççerlerıdi (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 50).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Bayburt Hisarı'nda on altı yıl tutsak kaldıktan sonra ozan kılığında yurduna dönen Bamsı Beyrek, Kazan Bey'e hitap etmiş, Salur Kazan, Beyrek'in kendisini övmesinden sonra, kendisine o günkü beyliğini vermişti. Bayburt Hisarı'nın önünde yapılan savaşta Kazan Bey, Şöklî Melik'i böğürderek atından yere düşürmüş ve diğer beylerle birlikte kaleye

yürümüştü. Bayburt Hisarı'nda on altı yıl tutsak kaldıktan sonra ozan kılığında yurduna dönen Bamsı Beyrek, Kazan Bey'e şöyle hitap etmiştir:

“Alar sabah sapa yerde dikilende agban evli,

Atlasla yapılında gök sayıvanlı,

Tavla tavla çekilende şebbaz atlı,

Çagıruban dad verende yol çavuşlu,

Yaykandugında, yağ dökilende bol ni'metli,

Kalmış yigit arbası,

Beze miskin umudu,

Bayındur Hanun güyegüsi,

Tülü kuşun yavrısı,

Türkistanun direği,

Amıt suyunun aslanı,

Karaçugun kaplanı,

Konur atun eyesi,

Han Uruzun babası,

Hanum Kazan!” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 68-95, 88).

Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'un başkahramanı Salur Kazan'dır. Bu boyda kendisine önemli bir yer verilmiştir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 96-114), Kazan Bey, bir toy verir, sağına bakar güler, soluna bakar sevinir, karşısına bakıp da oğlu Uruz'u görünce elini eline çalar ağlar. Uruz, babası Kazan'a bunun nedenini sorunca, Kazan, oğlunun tecrübesizliğinden yakınlık ve yarın bir gün ölürse tahtı oğluna vermezler diye sonunu anıp ağladığını söyler. Uruz ise bunun sorumlusu olarak babasını gösterir, kendisini alıp düşman sınırına götürmediğini, kendisine birşey göstermediği için öğrenemediğini söyler. Bunun üzerine Kazan, oğlu Uruz'u alır, ava çıkar, ok attığı, kılıç çaldığı yerleri göstermek ister. Bu sırada Baş Açık Tatyay Kalesi'nden, Ak Saka Kalesi'nden düşman casusu onları casuslar, on altı bin kişilik orduyla Kazan'ın üzerine saldırırlar. Bu sırada Kazan, oğlu Uruz'a savaş ve düşman konusunda bilgiler öğretir. Kazan, oğlu Uruz'a kenara çekilip izlemesini söyler, Uruz, babasının sözünü

dinler. Kazan Bey, düşmanla savaşıır. Bu sırada Uruz, aşka gelir, yiğitleriyle düşmana saldırır, ancak düşman, Uruz'u tutsak alır, yiğitlerini öldürür. Uruz'un tutsak düştüğünden haberi olmayan Kazan, oğlunun yaban yerde arkadaş koyup kaçtığını sanarak onu cezalandırmayı düşünür, evine gelir. Bu sırada Burla Hatun, oğlunun ilk avıdır diye hazırlık yapmıştır, ancak kocası Kazan'ın yanında oğlu Uruz'u göremeyince feryat eder. Kazan, oğlunu aramaya geri döner, oğlunun tutsak düştüğünü anlar. Kazan, oğlu Uruz'u kurtarmaya gider, savaş olur, bu sırada Burla Hatun da kırk ince belli kız ile yetişir, Oğuz yiğitleri de bir bir yetişir, Oğuzlar zafer kazanır, Kazan, oğlu Uruz'u kurtarır. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder (Eyüboğlu, 2019: 60-61).

Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da, Tepegöz'ün Alplar başı Kazan'a darbe vurduğu, dünya başına dar olduğu belirtilmiştir (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 96-114).

Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda, Kazan Bey'in söylediği bir söz Begil'e hoş gelmemiştir. Emren'in düşmana söylediği sözlerde Salur Kazan'ın da adı geçmektedir. Destanın sonunda Bayındır Han, Emren'e, Kazan oğlu Uruz'un sağ yanında yer göstermiştir (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 157, 163, 165).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, Egrek, Kazan Bey'den akın dilemiş, Kazan Bey'in uygun görmesiyle de, akına çıkmıştır. Segrek, Alınca Kalesi'nde tutsak olan ağabeyi Egrek'i kurtarmaya gitmek isteyince, anası ve babası karşı çıkmış, Kazan'a adam gönderip fikrini sormuşlar, Kazan ise Segrek'i evlendirmelerini söylemiş, bunun üzerine Segrek'i evlendirmişlerdi. Ancak evlenen Segrek yine de ağabeyini kurtarmaya gitmişti. Ağabeyi Egrek'i kurtarmaya giden Segrek, kendisini tantırırken Salur Kazan'dan bahsetmiştir (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 167-176).

Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Salur Kazan önemli bir rol üstlenmiştir. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 177-187), Tırabuzan tekürü, Kazan Han'a bir şahin gönderir. Kazan, bu şahinle ava çıkar, şahin, Tomanın Kalesi'ne gidince, Kazan da peşine düşer. Kazan, burada uyur, düşmanın casusu bunu casuslar. Kazan, tutsak düşer, Kazan'ı Tomanın Kalesi'nde bir kuyuya bırakırlar. Bir gün Kazan'ı kuyudan çıkarıp, ant içip kendi memleketlerine düşmanlığa gelmemesini, kendilerini övmelerini, Oğuz'u yermelerini söyleseler de, Kazan, onları övmez, Oğuz'u yermez, bunun üzerine Kazan'ı domuz damına hapse atarlar. Kazan'ın bir oğlu vardır, büyür. Bir gün ata binip gelirken bir kişinin ona Han Kazan'ın oğlu olup olmadığını sorunca, babasını Bayındır Han olarak bilen Uruz, Bayındır Han'ın dedesi olduğunu,

Tomanın Kalesi'nde tutsak olan Kazan Han'ın babası olduğunu öğrenir. Uruz, eve gider, anasından durumu öğrenir. Oğuzlar asker toplar, Kara Göne asker başı olur, Uruz, babasını kurtarmaya gider. Oğuzlar, yol üzerinde düşmanları öldürürler, bunun üzerine bunu öğrenen Tomanın Kalesi'nin Tekürü, beylerini toplar, gelen Oğuzların üzerine Kazan'ı gönderirler. Bu sırada Kazan ile Oğuz beyleri arasında mücadeleler olur, en sonunda Kazan ile oğlu Uruz mücadele eder, bu sırada Uruz, karşısındakinin babası Kazan olduğunu öğrenir. Oğuzlar, hep birlikte düşmana saldırırlar, zafer kazanırlar, Uruz, babasını kurtarır, yurtlarına dönerler, toy düzenlerler. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder (Eyüboğlu, 2019: 65-66).

İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Salur Kazan önemli bir rol üstlenmiştir. İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 188-194), Üç Ok, Boz Ok bir araya gelse Kazan evnini yağmalatırdı. Kazan tekrar evini yağmalatır, ama Dış Oğuz beraber bulunmaz, sadece İç Oğuz yağmalar. Bunun üzerine Dış Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve diğer beyler Kazan'a gelmezler, düşmanlık eylerler. Kazan, Kılbaş'ın önerisiyle onu elçi olarak Dış Oğuz'a gönderir, dostluğunu düşmanlığını öğrenmek ister. Kılbaş, Aruz'un evine gelir, Kazan'a düşman saldırdığını ve Aruz'u yardıma çağırdığını söyler. Aruz ise ona, Kazan'a düşman olduklarını söyler. Bunun üzerine Kılbaş, bunu Kazan'a bildirir. Dış Oğuz beyleri toplanır, Aruz, Beyrek'in kendilerinden kız aldığını, güveyi olduğunu, Beyrek'in gelip onları Kazan'la barıştırmasını, eğer itaatkar olmazsa, onu ortadan kaldırmalarını söyler. Dış Oğuzlar, Beyrek'e mektup gönderirler, Beyrek, kırk yiğidi ile Aruz'un evine gelir. Aruz, Kazan'a asi olduklarını, Beyrek'i de yanında görmek istediklerini söylese de, Beyrek, Kazan'ın nimetini çok yediğini, onun çok faydasını gördüğünü, ondan dönmeyeceğini söyler. Bunun üzerine Aruz, Beyrek'i kılıçlar, ölmek üzere olan Beyrek, yiğitlerine vasiyetini söyler, Kazan'ın kanını bırakmamasını ister, Beyrek ölür. Beyrek'in evinde yas olur, Kazan çok üzülür, ağlar, yedi gün divana çıkmaz. Sonrasında Kazan ve İç Oğuz beyleri, Dış Oğuz'un üzerine yürür, İç Oğuz ile Dış Oğuz karşılaşır. Kazan, Aruz'u yere yıkar, Kara Göne'ye işaret eder, o da Aruz'u öldürür. Bunu gören Dış Oğuz beyleri Kazan'ın yanına gelir, suçlarının affını isterler, Kazan, onları bağışlar, Aruz'un evini yağmalatır, Kazan, çadırını diker. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder (Eyüboğlu, 2019: 66).

Türkistan/Türkmen Sahra el yazmasında, soylamalarda ve *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*'da Kazan'ın adı geçmektedir (Ekici, 2019: 175-176, 190-191, 200-204). Türkmen Sahra el yazmasında bir soylamada (Soylama-8) Kazan hakkında şöyle demektedir:

*“Sağlam kalelere dayanınca;
At mahmuzlayan yiğitlere hümet eden,
At sürmeyen kavatlara kan yutturup ceza veren,
Salur, Eymir beylerinin tek yüreği,
Salkım salkım mızraklı,
Konur At’ı perçemli,
Kaynayan deniz kursaklı,
Kara çelik kılıcın keskini, sürcidanın parlağı,
Katı yaylar kabzası, sahar oklar temreni,
Altı dilimli gürzün dövdüğü
Ala kaplan eniğinin çeviği,
Gür ormanın göllerinde kağan aslan eniğinin kükreyeni,
Kayış dilli kurt yavrusunun kapıp alanı,
Savalan Dağı yaylaklı, Sarıkamış kışlaklı,
Seksen bin er heybetli, Azerbaycan çapası,
İslam dini kuvveti, Konur atlı, çakmur gözlü,
Salur’un beyi, Eymür’ün görkü, Dulkadir’in delisi,
Padişahın vekili, Ulaş oğlu Kazan gibi saadetli gerek” (Ekici, 2019: 175-176).*

Türkolojinin öncülerinden biri olan Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Tutsak Olduğu Boy ile Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy arasındaki tutarsızlığa dikkat çekmiş, bunun destanların farklı anlatıcılar tarafından meydana getirilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir (Gökay, 1973: LXXX; Pehlivan, 2016: 1146). Daha sonra, bu iki Dede Korkut boyu arasındaki tutarsızlığa birçok araştırmacı gibi biz de dikkat çekmiştik (Eyüboğlu, 2019: 405, 445) Tarihi süreç içerisinde toplumda yaşanan değişimler destanları da etkilemiş, destanların alt tabakası ile üst tabakası arasında bazı çelişkiler ortaya çıkmış, bu değişimler tiplere de yansımıştır (Eyüboğlu, 2021b: 90).

A. Tumanskiy'e göre, Türkmenlerden Salur Kazan adıyla tanınan ve ilk ataları olarak saydıkları, Hazar Denizi'nin güneyinde oturan biri bilinmektedir. Salur Kazan, gökten inip insanları yutan korkunç yılanın başını kesmiştir (Tumanskiy, 1896: 269-271'den Jirmunskiy, 1961: 620) A. Tumanskiy'in burada belirttiği, Türkmenler arasındaki Kazan'ın gökten inip insanları yutan korkunç yılan ile olan mücadelesinin bir yansıması, 2019 yılında keşfedilen Dede Korkut'un Türkmen Sahra el yazmasında yer almaktadır. Burada Kazan, benzerleri Türk ve başka dünya edebiyatlarında da görülen, yedi başlı ejderha ile mücadele etmektedir. Bilindiği gibi, Türkmen Sahra el yazmasında (Ekici, 2019: 200-204), *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*'da Kazan'ın adı geçmektedir.

Türk halk edebiyatı ve hikâyeleri konusunda önemli çalışmaları olan Pertev Naili Boratav'a göre, Dede Korkut Kitabı'nda, Şöklü Melik'e bağlı kafirlerin Salur Kazan'ın evini yağmalayıp, oğlunu, ailesini tutsak alıp götürmeleri, *Şecere-i Terakime*'de Becene'lerin Salur boyuna baskın yapıp Kazan'ın anasını tutsak etmeleri hikâyesi ile benzerlik göstermektedir. *Şecere-i Terakime*'nin başka bir yerinde de Kazan'ın da Becene'lere tutsak gittiği kaydedilmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda da Kazan'ın kafirlerce esir edildiğini anlatan bir boy vardır. *Şecere-i Terakime*'de Korkut Ata ağzından söylenmiş manzum bir parçada, Becene'lere karşı Kazan'ın savaşları anlatılır. *Şecere-i Terakime*'nin bir yerinde kaydedilen, Kazan'ın anası Saçaklı'nın Becene'lere tutsak gitmesine dair başka bir fıkraya göre, Saçaklı'yı, Beceneler hanı Tuymaduk götürmüştü; Saçaklı düşman yurdunda üç ay veya üç yıl kaldıktan sonra dönüşünde bir oğlan doğurmuş, Kazan da "Bu oğlanı nereden aldın?" diye anasının başını yarmış. Bu vesile ile, Saçaklı'nın ağzından, onun Becene'lerin beyi ile macerası Oğuz destanları üslubunda manzum bir parçada anlatılmıştır. Dede Korkut Kitabı'nda, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Kazan'ın kafirlere, tutsak götürdükleri anasını geri vermelerini söylediği zaman onların "Senin ananı *Yayghan Keşişoğlu*'na vereceğiz, ondan bir oğlu olacak, o oğlanı sana karşı savaşa yollayacağız" şeklindeki cevapları *Şecere-i Terakime*'deki kısımla ilgili olabilir. Kazan ile İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın birbirine karıştırılması Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da, Salur Kazan'ın ön plana alınarak Oğuz destanının yeniden gelişmesinde etkili olmuş olabilir. Gazan, Türkçe Kazan adının değişik şekilden ibarettir (Boratav, 1958: 39, 59-60). Pertev Naili Boratav'a göre, Kazan'ın başkahraman olduğu destanların sayısı bir zamanlar mutlaka daha fazlaydı (Boratav, 2012: 86).

Dede Korkut'la ilgili önemli çalışmaları bulunan Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki esas kahramanlar grubunu oluşturan ve özellikle onlar arasında daha çok ün kazanan kahramanlar hakkında bize kadar

gelmeyen menkıbeler olmalıdır. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Kazan Bey, Tumanan Kalesi tekfuruna, Dede Korkut Kitabı'nda ayrı şiirler halinde bulunmayan yararlılıkları ile övünerek bunlardan bahsetmiştir. Bu hikâyedeki bilgilerin fazlalığı, bilinen fakat bize kadar gelmeyen, Kazan Bey'e ait iki hikâyenin varlığını tahmin ettirmektedir; biri yedi başlı ejderle yapılan savaş, diğeri ise Umman denizi sahilindeki kalenin ele geçirilmesi hakkındadır (Jirmunskiy, 1961: 619-620). Orta Asya kaynakları, Salur Kazan'ın ejderle yaptığı savaşa dair destanların mevcudiyetini teyid etmektedir. A. Tumanskiy'in kaydına göre, Türkmenlerin ilk ataları olarak saydıkları Salur Kazan, gökten inip insanları yutan korkunç yılanın başını kesmiştir (Tumanskiy, 1896: 269-271'den Jirmunskiy, 1961: 620). Bu destanın eskiliği Ebülğazi tarafından da teyid edilmiştir. *Şecere-i Terakime*'de, Korkut'a atfedilen, Salur Kazan'ın Peçenekleri yenmesi şerefine düzenlenen methiyede şöyle demektedir: “*Mavi gökten inip geldi canlı yılan, / İnsanı yutardı gördüğü zaman. / Salur-Kazan başın kesti vermedi aman, / Alplar, Begler, gören var mı Kazan gibi?*” (Kononov, 1958: 71'den Jirmunskiy, 1961: 620). A. Tumanskiy ve Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'in ve sonradan başka araştırmacıların da işaret ettiği, Salur Kazan'ın ejderle, gökten inen yılanla mücadelesinin bir varyantı, 2019 yılında keşfedilen Dede Korkut'un Türkmen Sahra el yazmasında, *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy*'da yer almaktadır. Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Topkapı Sarayı'ndaki Oğuzname'deki Salur Kazan için söylenen methiye, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'daki methiyeye çok benzemektedir. Hatta bazı yerlerde Dede Korkut Kitabı ile aynıdır. Büyük olasılıkla bu Oğuzname'nin müellifi ilgili yeri, yazılı veya sözlü aynı, müşterek kaynaklardan almıştır (Jirmunskiy, 1997: 80).

Dede Korkut'la ilgili öncü çalışmaları bulunan, Korkutbiliminin önemli isimlerinden biri olan Muharrem Ergin'e göre, Dede Korkut'ta, mevki bakımından Bayındır Han'dan sonra Kazan Bey gelmektedir. Bayındır Han'ın damadı olan Ulaş oğlu Salur Kazan aynı zamanda onun beylerbeyisidir ve bütün İç Oğuz ve Dış Oğuz beyleri kendisine bağlıdır. Birlikte yapılan savaşları o idare eder, en önde ve ortada bulunur. Bayındır Han gibi akın izni verir ve beyleri divanına toplar. Oğuz beylerinin en büyük savaşçısı ve düşmanların en korkulu hasmıdır. Hikâyelerin üçü onun üzerinde toplanmıştır. İç Oğuz-Dış Oğuz karşılaşmasıyla ilgili sonuncu hikâyedeki asıl rol yine Kazan Bey'indir. Diğer hikâyelerde de sık sık sahneye çıkar. Kazan Bey, Dede Korkut Hikâyeleri'nin baş kahramanıdır. Vatikan nüshasının “*Hikâyet-i Oğuzname-i Kazan Bey ve Gayri*” başlığını taşıması da bundandır. Bayburtlu Osman'ın *Tevarih-i Cedid-i Mir'at-i Cihan*'da Dede Korkut Hikâyeleri hakkında verdiği bilgilerin

esas olarak, geniş bir Dede Korkut nüshasına veya rivayetine dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak Uzun Hasan'ı ve İlhanlı Gazan Han ile ilgili Şenb-i Gazan'ı bunlarla karıştırmıştır (Ergin, 1989: 23-24, 41). Muharrem Ergin'in, bazı tarihi kaynaklarda Dede Korkut'taki Salur Kazan ile İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın karıştırılmış olduğu yönündeki tespiti oldukça değerlidir.

Dede Korkut araştırmacılığında önde gelen kişilerden biri olan ve bu alanda önemli eser ve çalışmalara imza atmış olan Orhan Şaik Gökyay'a göre, Kazan, Oğuzların Üç-Ok kolundan Salur boyundan Ulaş Bey'in oğludur. Kazan Bey'in anasının adı Çiçeklidir. Salur Kazan; yelesi-kara kazılık atına binip kırış gününde Oğuzun önden tepen alpydı; savaşırken onun yeri, kendi Oğuz beyleriyle birlikte ortadaydı; hatunu ona "*Salur beyi, Salur görkü*" diye seslenirdi; karanlık, siyah gözleri vardı; Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, artık ak sakallı bir ihtiyardı; savaşlarda altmış tutam alaca bir gönder taşırdı; Dede Korkut'un baş kahramanı olarak tanınmış ve övülmüştü; Delü Dünder, Alplar-başı Kazan'ı savaşta üç kez atından yıkmıştı; Begil'in oğlu Emren, biraz da gençliğinden gelen bir böbürlenme ile, "*Kazan kimdür, ben anun elin öpmegüm yok*" diyerek onu hiçe saymıştı. Bütün savaşlarda başa dövüşürdü; Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, Tekür Melik ile Şöklü Melik'e koyulmuş, böğürdüp atından yere salmış, alca kanını yeryüzüne dökmüştü; Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Şöklü Melik'i attan yıkıp başını kesmişti; İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, dayısı ona karşı başkaldıran Dış Oğuzların başı Aruz Koca'nın karımıydı, inağı ve emektarı ise Bamsı Beyrek'di. Salur Kazan'la ilgili hikâyelerde, onun birinci yardımcısı olarak Kara Güne önemli bir rol oynamıştır. Dede Korkut Kitabı'nda adı geçen Ense Koca-oğlu Okçu'nun, Salur Kazan'la, sanıldığından daha yakın ilgili olduğu düşünülebilir. Korkut Ata'ya atfedilen 15. yüzyıldan kalma bir Atasözleri mecmuasında, erkekliğin ideal timsali olarak Salur Kazan'la birlikte onun okçusu, yani okçusu ve ona ok yapan, Kuzan adlı birinden de söz edilmiştir (Gökyay, 1973: 326-327, CLXXI).

Orhan Şaik Gökyay'a göre, Salur Kazan, İç Oğuz beğlerindendi, hem İç Oğuz, hem Dış Oğuz onun buyruğundaydı. Dede Korkut Kitabı'nda, yalnız iki hikâyede, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ve Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda, öteki hikâyelerde adları geçen Bayındur Han ve Salur Kazan'ın ve başka destan kahramanlarının adı geçmez. Dede Korkut'ta, Salur Kazan'ın üzerinde bir tek Bayındur Han vardır. 2., 4., 9. ve 10. hikâyelerde, baş kahraman Kazan Bey'dir, Bayındur Han anılmaz. Bu hikâyelerden, 2. ve 4. hikâyeler, Salur Kazan'ın ordasındaki toy ile başlamaktadır. Burada Salur boyunun ön plana geçtiği görülür.

Yazıcıoğlu Selçuknamesi'ne göre, başlangıçta yirmi dört Oğuz boyunun başında Salurlar bulunuyordu. Ebülgazi'de, Oğuz Hanlarının kimi kez Salur boyundan seçildiğini söylemişti. Dede Korkut Kitabı'nda, Salur Kazan'a üç hikâye ayrılmıştır: Kökü bakımından tarihi olan Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, konusu bakımından buna yakın olan Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy ve baş rolün Uruz'un üzerinde bulunduğu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy (Gökay, 1973: CLXXI-CLXXII).

Türk tarihçiliği ve Dede Korkut araştırmacılığında değerli çalışmaları bulunan, alanında öncü kişilerden biri olan Faruk Sümer'e göre, Salur Kazan, Bayındır Han'ın beylerbeyisidir. Salur boyundan Ulaş'ın oğludur. Oğuz Eli'nde iktidar onun elindedir. Bütün beyler kendisine tabiidir (Sümer, 1959: 426). Faruk Sümer'e göre, Dede Korkut'ta, Salur Kazan Beğ, beğlerin başı ve onların metbuudur. Bu nedenle hikâyelerde bazen *beğlerbeği* unvanı ile de anılmıştır. Beğlerbeği deyimi, Osmanlılar'da olduğu gibi, daha önce Türkiye Selçukluları'nda da vardı. Salur Kazan Beğ, kendi kavmi üzerinde unutulmaz hatıralar bırakmıştır. Türkmenlerin her yerde ataları arasında hiç unutmadıkları iki şahsiyetten biri Dede Korkut, biri Salur Kazan'dır. Oğuz elinin başbuğu beğlerbeği Kazan Beğ, dirayetli, cesur, kendisinden emin, affedici, cömert, halka karşı şefkatli, beğlere karşı nezaketli, övünmekten hoşlanmayan bir kişi olarak görülmektedir (Sümer, 1972: 398). Faruk Sümer'e göre, Dede Korkut'ta Kazan ve arkadaşları Müslüman gaziler olarak gösterilse de, buna belki az ihtimal verilebilir. Ancak Kazan'ın soyundan gelen bir çok beğlerin gazi unvanını taşımaları da sebepsiz olmayıp, onların bu unvanları komşuları gayrimüslim Türkler (Kıpçak-Kanlı) ile savaşmaları sonucunda aldıkları ileri sürülebilir (Sümer, 1959: 392-393).

Faruk Sümer'e göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un olmuş bir olayı anlattığı düşünülmektedir. Yani düşman başbuğlarından Şöklü Melik'in, Kazan'ın ordasını basıp yağmalaması bir gerçek olacaktır. Fakat Kazan baskında ordasında mıydı yoksa değil miydi, bu hususta bir şey söylenemez. Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu'nda, Yigenek'in, kalın Oğuz beğlerini bir bir atından yıktığı, Kazan'a "*keşş*" dediği söylenmiştir ki, bu sözler, Yigenek ile Kazan arasında da bir mücadelenin yapılmış olduğunu göstermektedir (Sümer, 1972: 390-391, 396). Faruk Sümer'e göre, Uruz (Aruz) Koca'dan sonra Bozoklar'ın başında torunu Kıyan Selçuk oğlu Delü Dünder görülmektedir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, Delü Dünder için "*Kazan gibi pehlivanı bir savaşta üç kez atından yıkan*" denilmesi iki büyük feodal arasında bir çarpışmanın yapılmış olduğunu göstermektedir. İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da konunun gerçekliği o kadar belirlidir ki,

okuyucu kendisini bir tarihi eserin sayfaları karşısında sanar, konunun anlatılışı da pek güzel ve canlıdır. Faruk Sümer, İç Oğuzla Dış Oğuz Ası Olup Beyrek Öldüğü Boy'un belki de Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'dan daha önce konması gerektiğini söylemiştir. Çünkü, 2. destanda; Dış Oğuzlar'ın başı artık Uruz Koca değil, torunu Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder'dir; son destanda sağ olan Kazan'ın naibi Kılbaş da 2. destanda Şöklü Melik'in Kazan'ın ordasına yaptığı baskında ölmüştü (Sümer, 1959: 415-416, 424).

Faruk Sümer'e göre, *Şecere-i Terakime*'de, Korkut Ata'nın Salur Kazan'ın başarılarını ve cömertliğini anlatan, onu öven bir şiirinde, Kazan Bey'in gökten inen ve her gördüğünü yiyen azgın bir yılanı öldürdüğü belirtilmiştir: "*Kök asmandın inib keldi tinli yılan / Her ademni yutar irdi görgen zaman / Salur Kazan başın kesti birmedi aman / Alplar beğler gören bar mu Kazan kibi*" (*Şecere-i Terâkime*: 65-66'dan Sümer, 1972: 382-383). Dede Korkut'taki bir şiirde de bu yılan öldürme olayına işaret edilmiştir: "*Yidi başlu ejderbaya yetiip vardum / Heybetinden sol gözüm yaşardı / Hey gözüm namert gözüm mubannes gözüm / Bir yulandan ne var ki korbtun didim / Anda dahi erüm, beğim deyu öğrenmedim / Öğünenleri hoş görmedim.*" (Gökyay, 1938: 108 ve Ergin, 1958: 237'den Sümer, 1972: 384). Faruk Sümer'e göre, *Şecere-i Terakime*'de, Peçenek Eli başbuğu Doymaduk'un Salur Kazan'ın babası Enkiş'in ordasını bastığını, Enkiş ve Kazan'ın kaçtıklarını, Kazan'ın anasının tutsak alınıp götürüldüğünü, Enkiş'in naibi ile mal göndererek karısını kurtardığını anlatan bir rivayet vardır. Salur Kazan'ın, bu rivayette olduğu gibi, mal göndererek yakınlarını kurtarmış olması ve sonra da parlak bir zafer kazanarak bu baskının öcünü almış olması da olasıdır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy ile *Şecere-i Terakime*'deki Salur Kazan ile ilgili manzume, Salur Kazan Beğ'in bu şanlı galibiyetini aksettirmektedir (Sümer, 1972: 391).

Türk dili, Dede Korkut Oğuznameleri ve Salur Kazan'ın tarihi kişiliği konusunda önemli çalışmalarıyla bu alanda önde gelen kişilerden biri olan Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Dede Korkut Kitabı'nda yer alan 12 hikâyeden 9'unda Salur Kazan ve arkadaşlarının adı geçerken, 3 boyda ise Salur Kazan ve arkadaşlarından hiçbirinin adı geçmez. Salur Kazan'ın ve arkadaşlarının adının geçmediği hikâyeler; Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'dur. Salur Kazan ve arkadaşlarının adının geçtiği 9 boyun ana kahramanı Salur Kazan'dır. Vatikan yazmasının adının *Hikâyet-i Oğuzname-i Kazan Bey ve Gayrı* adını taşıması, bu nüshayı hazırlayan kişinin de eseri Kazan Bey ve arkadaşlarının hikâyesi olarak kabul ettiğini göstermektedir. Salur Kazan'ın çevresinde geçen dokuz boyun dördü doğrudan doğruya Salur Kazan ve oğlu Uruz'a

aittir. Diğer beş boyun kahramanları olan Bamsı Beğrek, Yigenek, Basat, Emren ve Seğrek de Salur Kazan'ın silah arkadaşlarıdır (Ercilasun, 2002: 24).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki 2. hikâye olan Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, *Şecere-i Terakime*'deki Beçenelerin Salur Kazan'ın annesini tutsak ettiği savaş ile Salur Kazan'ın bunun intikamını aldığı Beçene seferini birleştirmiştir. *Şecere-i Terakime*'de olduğu gibi, burada da düşman, Kazan'ın evini basmış ve annesini tutsak etmiştir. Ancak burada, annesinin adı söylenmemiş, oğlu ve karısı da tutsak edilmiştir. *Şecere-i Terakime*'de annesinin Beçeneler tarafından hamile bırakılması, bu hikâyede açıkça yer almaz, ancak bazı izleri görülür. Bu hikâyede, düşman, Salur Kazan'ın karısı Burla Hatun'a sakilik ettirmek ve onu döşegine getirmek ister, bunda başarılı olamaz. Bu arada Burla Hatun oğluna, “*seniün etiünden oğul yiyeğin mi, yoksa sası dinliü kafiriün döşegine gireyin mi*” diye sorunca, oğlu Uruz, “*... yakarı ile boğazından tutayidüm, kaba ökeçem altına sala-y-idüm, ağ yüzünü kara yire depe-y-idüm*” demiştir. Yani, *Şecere-i Terakime*'de olmuş gibi gösterilen hadiseler, Kazan'ın annesinin hamile kalması ve Kazan tarafından başının yarılması; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Salur Kazan'ın karısı Burla Hatun ile oğlu Uruz'a aktarılmış, fakat olmamış da neredeyse olacakmış gibi gösterilmiştir. Hikâyede Uruz, tam çengele asılacakken Salur Kazan yetişmiş ve hadiseler önlenmiştir. Aynı hadisenin hikâyede bir diğer izi daha vardır. Salur Kazan, annesini isteyince, kafirler “*Yayhan Keşiş oğluna virürüz, Yayhan Keşiş oğlundan oğlu toğar, biz anı sana garım koruz*” demişler, Karacuk Çoban da “*Kazan'un anası karıyupdur, oğul virmez*” demiştir. Bu konuşmada da hadise sadece sözde kalmıştır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy ile *Şecere-i Terakime*'deki bu hadiseler ile ilgili olarak yakın benzerlikler vardır. Hikâyede, Karacuk Çoban tarafından da tekrarlanan, “*Kazan Big'ün karıçık olmuş anası kara deve boynında asılı güdi*” ifadesi ile *Şecere-i Terakime*'deki “*Divege minip keyningdin / Bara irdim kabarıp / İt Beçene izimdin yetdi. / Tivemning başın tutdı*” mısraları arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir. *Şecere-i Terakime*'deki rivayetlerde düşman İt Beçene ve onun başbuğu Tuymaduk iken, Dede Korkut Kitabı'nda ise kafirler ve onların kralı Şükli Melik'tir. Ancak, Karacuk Çoban'ın düşmana “*itiüm kafir*” diye hitap etmesi İt Beçene'yi hatırlattığı gibi, Kaşgarlı'nın “*sus*” demek olarak açıkladığı “*şük*” kelimesi düşünüldüğünde, Beçenelerin başı Tuymaduk ile Şükli arasında da anlamca bir yakınlık olduğu görülmektedir. Şükli Melik, zaten gerçek bir şahıs değil, sadece düşman başbuğunu temsil eden bir isimdir, Çünkü Şükli Melik, Dede Korkut Kitabı'nda birkaç defa öldürülmektedir. *Şecere-i Terakime*'de Salur Kazan'a “*köp jalbarıp*” düşmanın “*bir niçesi*” kurtulurken, hikâyede de “*aman diyen*” öldürülmemiştir. Ancak hikâyede geçen Karacuk Çoban motifi, *Şecere-i Terakime*'de olmasa da,

Karaçuk Çoban'ın köpeği Kara Köpek'le ilgili bazı izler, Reşideddin'in eseri *Camiu't-Tevarih*'de vardır (Ercilasun, 1994: 76-78).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, Salur Kazan'a ait değildir, sonradan ona mal edilmiştir. Çünkü bu boyda Uruz çok küçük iken Salur Kazan'ı tutsak edip kuyuya atmışlar, o tutsak iken oğlu büyümüş ve annesinin babası olan Bayındır Han'ı kendi babası zannetmiş, yani Kazan'ın babası olduğunu bilmemişti. Oysaki, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da Uruz, Kazan'ın yanında büyümüş, on altı yaşına geldiği halde baş kesip kan dökmeye için babası üzülüp ağlamıştı. Salur Kazan'a sonradan mal edilen Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Kazan'ın kuyuya atılması, tekürün karısının, kuyudaki Kazan ile konuşması, Bamsı Beyrek'in Türkistan varyantı olan Alpamış Destanı'nı hatırlatmaktadır (Ercilasun, 1994: 78-80). Ahmet Bican Ercilasun, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu ile Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy arasındaki yakın ilişkiyi, tek bir olayın iki ayrı hikâyeye hayat verdiğini, hikâyelerde sadece şahısların farklı olduğunu, muhtemelen aynı hadisenin, bir hikâyedeki şahıslardan diğer hikâyedeki şahıslara mal edilmiş olduğunu, hatta aynı olayın üçüncü bir hikâyeye, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'na vücut verdiğini dile getirmiştir (Ercilasun, 1998: 14).

Bizce de Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'daki Kazan ve oğlu Uruz arasındaki ilişki diğer Dede Korkut Hikâyeleri ile çelişen türden olup, bu hikâyeye sonradan Salur Kazan'a uyarlanmıştır (Eyüboğlu, 2019: 405). Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, özellikle Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu ve/veya Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu'nun Kazan'a bir uyarlamasıdır. Büyük olasılıkla bu boylar, zaman içerisinde farklı Türk/Oğuz boyları ve ozanlar tarafından taşınmış, destanlar zamanla işlenerek oldukça değişmiş, bu nedenle de bir süre sonra farklı anlatılar haline gelerek aktarılmışlardır; tıpkı *Bamsı Beyrek-Alpamış-Kozu Körpeş Bayan Sulu* destanları gibi. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, destanın başında, birçok boyda görülen Bayındır Han veya Salur Kazan'ın çadırının tasviri de yer almamaktadır ki, bu durum da bunun bir yansımasıdır. *Hikâyet-i Oğuzname-i Kazan Beg ve gayri* adını taşıyan Vatikan nüshasında bu destanın yer almamasının nedeni de aynı olabilir.

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, bir şiir vardır ki, *Şecere-i Terakime*'de Dede Korkut'un Kazan için söylediği şiirin benzeridir. Kafır kalesinde tutsak olan Kazan, kuyudan çıkarılmış, eline kopuz verilmiş, kafirler kendisine bizi öv deyince, bunun üzerine Kazan soy soylamıştır.

Kazan, bu şiirlerden ikincisinde şöyle demiştir: “Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa / Kaba ökçem uyluğum karşı tutan Kazan er idüm / Fir’avun şişler yükleyip yirden çıksa / Kaba ökçem ile perçin kılan Kazan er idüm / Kaba Kaba bigler oğlı ganga kalsa / Kamçı salıp tindüren Kazan er idüm / Yüce tağları tuman tursa / Kara pusarık delü kopsa / Kara koçumun kulağı görünmez olsa / Kayrı eren kulağuzsuz yol yanlsa / Kulağuzsuz yol başaran Kazan er idüm. / Yidi başlu ejderhaya yetiip vardum / Heybetinden sol gözüm yaşardı / Hey gözüm namerd gözüm, muhannet gözüm / Bir yulandan ne var ki korhdum didüm / Anda dabı erem bigem diyü öginmedüm / Öginen erenleri boş görmedüm” (Ergin, 1986: 118’den Ercilasun, 1994: 78-79). Ahmet Bican Ercilasun’a göre, *Şecere-i Terakime*’deki şiirde Kazgurt Dağı’ndan yuvarlanan taşın Kazan’ın karşı durması, buradaki şiirde de vardır. *Şecere-i Terakime*’deki gökten inen ve insanları yutan olağanüstü yılan, burada yedi başlı ejderha olarak geçmektedir. Bu hikâyedeki şiirde Kazan’ın kavga eden beyleri dindirmesi, *Şecere-i Terakime*’deki şiirde geçen “Kazan kıldı müslümanğa terbiyetler” mısrasını hatırlatmaktadır. Ancak bu boyda, Kazan’ın yerden çıkan şişleri ökçesi ile perçin kılması ve siste, dumanda, koyunun koçun görünmez olduğu zamanda erlere yol göstermesi, *Şecere-i Terakime*’de yoktur. Fakat, sis, duman motifi ve Kazan’ın buradaki rolü ile ilgili bir iz, *Camiu’t-Tevarih*’de mevcuttur (Ercilasun, 1994: 79). Yazıcıoğlu Ali’nin *Tarih-i Al-i Selçuk*’unun baş tarafındaki Oğuzname’de de benzer motifler geçmektedir: “Karaçığun Çolpan (?) tağından kafır taş uçursa kaba uyluğın dutan ben Kazanıdum-karanı dünli karın (harın?) yağı (yağış?) irse kanlu suya kulağuzluk iden ben Kazanıdum” (Gökyay, 1973: CLXX; Ercilasun, 1994: 79). Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy’da, Karacuk Çoban’ın, dağdan, aşığıdaki düşmana sapanla taş atması motifinin, Kazan da dahil olmak üzere birçok destan kahramanına atfedilen, birçok destanda görülen *dağdan taş yuvarlama* motifiyle ilgili olduğunu belirtmiş ve bu konuyu bir çalışmamızda incelemiştik (Eyüboğlu, 2021: 170-172).

Ahmet Bican Ercilasun, Reşideddin ve Ebulgazi Bahadır Han Oğuznamelerinde geçen Tuman Han ile Dede Korkut’ta geçen Salur Kazan’ın aynı kişi olduğunu söylemiştir. Yani, *Tuman Han* = *Salur Kazan*’dır. Tuman Han, Köl Erki Han’ın güveyi iken, Salur Kazan da Bayındır Han’ın güveyidir. Ahmet Bican Ercilasun’a göre, *Şecere-i Terakime*’de, Salur Kazan’ın oldukça detaylı bir şekilde ayrıca belirtilmesi ve Tuman Han’ın da başka bir kişiymiş gibi anlatılmasına fazla bir önem atfetmek doğru olmaz. Çünkü destanlarda çeşitli olaylarla ilgili motif ve epizotlar daima birbirine karıştırılmıştır. Bu tür karıştırmaların pek çok örneği vardır. Yine de bu karışıklık içinde öyle bir motif vardır ki, ayrı görünen bu iki kişiyi kesin olarak birbirine bağlamakta olup, bu, Karacuk Çoban’ın köpeği Kara Köpek motifidir (Ercilasun, 1994: 72-73, 79-80). İsa Özkan, Ahmet Bican Ercilasun’un *Köl Erki-*

Tuman Han = Bayındır Han-Salur Kazan tespitine katılmaktadır. İsa Özkan'a göre, bu destan kahramanlarının Oğuz destanlarındaki yaşamları, maceraları ve akrabalık ilişkileri de bunu doğrulamaktadır (Özkan, 1997: 277). Biz de bu görüşe katılmıştık. *Camii't-Tevarih-Şecere-i Terakime* ile Dede Korkut Kitabı arasında aynı ilişki vardır: *Köl Erki-Tuman Han = Bayındır Han-Salur Kazan* (Eyüboğlu, 2019: 407).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, *Şecere-i Terakime*'deki rivayetlerden anlaşıldığına göre, muhtemelen Kazan'ın gençliğinde Beçenelerin başbuğu Tuymaduk büyük bir ordu ile Salurlara saldırmış, onları yenerek yağmalamış, Salurların başı olan Enkeş'in karısı olan Kazan'ın annesi Çaçaklı'yı tutsak alıp götürmüştü. Salurların büyük bir bozguna uğradığı bu savaşta Kazan'ın çok genç, belki de çocuk olması gerekir, çünkü, annesi Çaçaklı'nın ifadesine göre düşman gelince Salur kaçıp gitmiş, Çaçaklı da deve ile ona yetişmek isterken Beçene'ler yetişip onu yakalamıştı. Çaçaklı üç yıl tutsak kalmış, üç yıl sonra kocası Enkeş'i mal göndererek onu geri almıştı. Beçenelerden hamile kalan Çaçaklı döndükten 6 ay sonra bir oğlan doğurmuş, Kazan, bu çocuğu nereden aldın diyerek ağaç ile annesinin başını yarmış, İtin adını Eyrek ve Seyrek koymak Türklerde adet olduğu için İt Beçenelerden olan ve Kazan'ın üvey kardeşi olan çocuğa da Eyrek adını koymuşlardı. Kazan büyüyünce ünlü bir kahraman olmuş, gökten inen ve gördüğü insanı yutan olağan üstü bir yılanı, başını keserek öldürmüştü. Kazan, o kadar güçlüydü ki, kırk bir atın etinin kaydığı kocaman bir kazanı tek eli ile kaldırıp diğer eliyle halka pay ediyordu. Kazgurt Dağı'ndan yuvarlanan taşlara karşı durup eliyle tutmuş, bunu gören Beçenelerin aklı gitmişti (Ercilasun, 1994: 75-76).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre, Salur Kazan, nesillerdir süren ve devamlı olarak Beçenelerin galibiyeti ile sona eren savaşlardan sonra ilk defa olarak Beçeneleri yenmiş ve herhalde bundan dolayı büyük bir ün kazanarak adı efsaneleşmiştir. Altı nesildir devam eden ve devamlı yenilgiyle sonuçlanan savaşlardan sonra ilk galibiyeti sağlayan kahraman sıfatıyla halkın hafızasında silinmez izler bırakmış olmalıdır. Salur Kazan, annesi Çaçaklı'ya yapılan hareketin de intikamının alındığı bu savaşta 30-40 bin kişilik bir ordu ile Beçene iline sefer etmiş, onları kırmış, ancak yalvaranları affetmişti. Kafır üzerine daha pek çok sefer yaparak onları kıran Salur Kazan, Türk, Türkmen, Arap ve Acemlere hükmetmiş, Müslümanları bilgili bir şekilde idare etmiş, pek çok büyükler ondan hüner öğrenmişler, hükümdar olarak kendisinin sağında solunda oturacak olanların yerlerini tayin etmiş, böylece herkes yerini bilmiş ve Oğuz ili düzenli hale gelmişti. Salur Kazan'ın bütün bu kahramanlıkları ve bilgelikleri ozanlara konu olmuş, Dede Korkut onun için "*Alplar, beğler, gören var mı Kazan gibi*" nakaratıyla bir şiir yazmıştır.

Salur Kazan, yaşlandığı zaman Mekke'ye gidip hacı olmuştu. Bu bilgilerin bazıları, Dede Korkut Kitabı'nda vardır. Dede Korkut'ta da Salur Kazan, Dede Korkut'la çağdaştır. Karısının adı aynı şekilde Boyu Uzun Burla Hatun (*Şecere-i Terakime*'de Bular)'dur ve düşmanla savaştan yiğit kadındır, oğlunun adı da Uruz (*Şecere-i Terakime*'de Ot Közli Urus)'dur. Ancak baba adı farklı olup, *Şecere-i Terakime*'de Enkeş, Dede Korkut Kitabı'nda ise Ulaş'dır. Enkeş ile Ulaş'ın Arap harfleriyle yazılışı birbirine yakındır ki, Enkeş'te bir imla hatası olabilir (Ercilasun, 1994: 75-76).

Dede Korkut Oğuznameleri ve Salur Kazan'la ilgili değerli eser ve çalışmaları bulunan Ali Duymaz, "*Bir Destan Kabramanı Salur Kazan*" adlı eserinde ve "*Kıpçak Sahası Türk Destanlarında Bir Oğuz Alpr: Salur Kazan*" adlı çalışmasında Salur Kazan'ı özel olarak incelemiştir. Ali Duymaz'a göre, Salur Kazan, Oğuz Kağan'dan Manas'a uzanan çizgide bazı motif ve epizotları Oğuz ve Kıpçak sahası destan ve rivayetlerinde yaşamaya devam etmiş, Anadolu ve İslam dönemine Dede Korkut'la adapte edilmiş bir destan kahramanıdır. Salur Kazan, düşmanlarının destanlarında yer bulabilecek kadar güçlü bir Oğuz alpıdır. Bu yönüyle *Şehname*'deki Efrasyab (Alp Er Tunga)'a benzemektedir. Dede Korkut'ta Salur Kazan'ın karargahı, diğerleri gibi çok sayıda çadır ve otağdan meydana gelmekteydi. Salur Kazan'ın naibi, Eliğ Koca oğlu Sarı Kulbaş'dı ki, Şöklü Melik'in baskını sırasında ölmüştü. Salur Kazan'ın yoldaşının, yani yiğitlerinin sayısı 300 idi. Ordu, savaş sırasında, ortada Salur Kazan, sağda kardeşi Kara Güne, solda Bozokların başı Deli Dünder şeklinde düzenlenmişti. Beyrek'in, Salur Kazan'ın inakı olduğu da belirtilmiştir. Salur Kazan, yılda bir kez Üçok ve Bozoklara birlikte bir toy düzenler, hanımını alıp otağından çıkar ve davetliler de Kazan'ın evini yağmalardı. İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy, Salur Kazan'ın bu toya ve yağmaya Bozokları çağırması üzerine çıkan bir iç çatışmayı konu edinmiştir (Duymaz, 1996: 54-55, 58).

Ali Duymaz'a göre, Dede Korkut Kitabı'na göre Salur Kazan, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın güveyisi (damadı) ve Oğuzların beylerbeyidir. Kazan Han, Bayındır Han'ın buyruğunda olmasına rağmen daha ön planda ve aktiftir. Dede Korkut Kitabı'nda, Salur Kazan ayrıca, "*kalin Oğuz'un paşası, Kan Apkaz'ın karımı, Kara Güne'nin kardeşi, Kara Pudak emmisi, Han Uruş'un babası Salur Kazan Bey*" olarak geçmektedir. Oğuz'un baş alplarından olan Salur Kazan, İç Oğuz beylerinden olmasına rağmen, Dış Oğuz beyleri de, yani bütün Oğuz beyleri ona tabidir. Dede Korkut Kitabı'nda, Salur Kazan'ın adı sadece iki hikâyede geçmez: Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ve Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu (Duymaz, 1997: 11-13).

Ali Duymaz'a göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ve İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da Salur Kazan, asıl kahramandır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy ve Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Salur Kazan'ın verdiği toylarla başlamaktadır. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy ve Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'un adları Salur Kazan'ın adı ile anılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan nüshasının başlığı bile Salur Kazan'ın adını taşımaktadır: "*Hikâyet-i Oğuzname-i Kazan Bey ve Gayri*" (Duymaz, 1996: 49).

Dede Korkut'la ilgili önemli eserleri olan Kamal Abdulla, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Salur Kazan'ın çıktığı sıradan bir av için tüm beylerin ayrı ayrı tavsiyesini almasını garipsemiş, aslında bunun bir savaşla ilgili bir danışmayı çağrıştırdığını söylemiş; Salur Kazan'ın bu sırada beylerine hitap ederken kullandığı *sığın, geyik* ifadelerinin de aslında şifrelenmiş düşman boylarının adları olduğunu dile getirmiş; hatta Salur Kazan'ın bu şifrelenmiş konuşmasını da, Oğuz'da casus olmasıyla açıklamış, av kararı sonrası ordunun sayısız, hesapsız askerle ava gitmesini de şüpheli bulmuştur. Kamal Abdulla'ya göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Şöklı Melik, İç Oğuz'a saldırmış, Kazan'ın evini yağmalamış, ailesini, oğlunu, karısını, annesini tutsak almıştır ki, böylece Oğuz-Kıpçak savaşına neden olmuştur. Düşman, Salur Kazan'ın evini, yurdunu yağmaladığında, Salur Kazan, düşmanı Şöklı Melik'ten sadece anasını istemişti. Ancak Salur Kazan'ın Karaca Çoban'a söylediği "*Karaçuk Çoban anamı kafırdan dileyeyim, at ayağı altında kalmasun*" sözü, Kazan'ın aslında herşeyini geri almayı istediğini ve bunun için savaşmayı planladığını göstermektedir, anasını dilemesi, at ayağı altında kalmaması içindir. Çünkü, at ayağı altında kalmak tehlikesi, yalnız çarpışma ve savaş planlayan bir adam için gerçek olabilir. Demek ki Kazan, aslında sahip olduğu şeyleri düşmana bırakmak niyetinde değildir. İlini, obasını, karısını ve oğlunu tutsaklıktan kurtarmaya gelen Kazan Han'ın önce anasını geri almak istemesi, düşmana şart olarak da davasız-dövüşsüz geri döneceğini vaat etmesi bir savaş hilesi olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Salur Kazan, zaten oğlunu, karısını, malını, devletini, anasını kurtarmak için savaşacaktı (Abdulla, 2015: 94-95, 149, 288-289, 299, 312-313).

Kamal Abdulla'ya göre, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, Salur Kazan'ın oğlu Uruz düşmana tutsak düşmüştü. Bu durumdan habersiz olan beylerin onun savaştan kaçmış olabileceğini söylemesi üzerine, Salur Kazan, yigitlik ilkelerinin bir daha bozulmaması için oğlunu cezalandırmayı düşünmüştü. Salur Kazan, genelin, sosyal çevrenin, toplumun menfaati için çabalamıştı. İç Oğuz Dış

Oğuz Ası Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Kazan, gelenek olduğu üzere evini yağmalatırken, İç Oğuz beylerini yağmaya çağırılmış, Dış Oğuz beylerini ise yağmaya çağırmamıştı. Aslında bu bir adaletsizlik olup Kazan'ı olumlu bir yönde tanıtmamaktadır. Salur Kazan'ın, ayaklanan dayısı Aruz Koca'yı öldürtmesinde, başka bir ifadeyle, eskiye, eski tasavvurlara karşı bu şekilde estetikleştirilmiş bir mücadele söz konusudur. İlk bakışta, Aruz Koca, Beyrek'i öldürdüğü ve Kazan'a asi olduğu için öldürülmüş olsa da, Salur Kazan'ın, dayısı Aruz'u öldürmesinin hikâyenin daha derin katında yatan bir nedeni, Salur Kazan'ın, dayısına el kaldırmakla, kendi ilini anaerkilliğin somut ve gerçek tezahüründen uzaklaştırmaya çalışması, bir bakıma anaerkilliği unutturmasıdır. Salur Kazan ile Aruz Koca ilişkisi eski *kızkardeş oğlu ile dayı* ilişkisinin destana, yerel şartlara ve ahlak tarzına uydurulmuş bir yansımasıdır. Devrin hakimi olan dayı kültürü, her kadim toplumda belirli bir gelişim aşamasına gelindiğinde terk edilmiş, bu durum da birçok metine estetik bir biçimde serpilmiştir (Abdulla, 2015: 34, 157, 215-216, 288-289, 317).

Dede Korkut Oğuznameleri ve Korkut Ata hakkında önemli eserleri ve değerli çalışmaları olan Fuzuli Bayat'a göre, Dede Korkut'ta, hem ikinci hem de dördüncü boyda, Kazan Bey'in Tekür ile Şökli Melik'e havale olması, böğürdübeni attan yere salması, sağ tarafta Kara Tüken Melik'e Tundar'ın karşı gelip kılıçlaması, sol tarafta Buğaçuk Melik'e Kara Budak'ın karşı gelip sancubanı yere salması aynı şekilde, hiçbir değişiklik olmadan tekrarlanmıştır. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkarıldığı Boy'da, Salur Kazan'ın "*İt gibi güv güv iden Çerkez hırslı*" cümlesinden anlaşıldığına göre, o, yerleşik yaşam süren Çerkeslerin elinde tutsaktır. İç Oğuz Dış Oğuz Ası Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Dış Oğuzların Kazan Han'ın yağmasına iştirak etmemesi ve bu nedenle Kazan'a asi olmaları törenin bozulması, yağma geleneğinin, sofraya kültürünün askıya alınmasıyla ilgili olup, destanda bu olay ek semantik yorum kazansa da, metnin derin katlarında hükümdarın kendi halkının bir kısmına fark koymasının felaket getireceği düşüncesinin öne çekilmesidir. Kazan Bey'in yağmaya Dış Oğuzları davet etmemesi nedeniyle çıkan iç kavga, yağmanın çok büyük önem taşıdığını göstermekte olup, aslında suç Kazan'daydı, çünkü töreyi bozmuştu. Ancak Aruz'un cezalandırılması onun yaptığı namertlik sebebiyle olmuştur (Bayat, 2016: 73-74, 93, 135, 147).

Annagurban Aşırov'a göre, Türkmenlerin arasında Salur Kazan'la ilgili rivayetler çok yaygındır. Belki de Korkut Ata, Oğuznamesini bu ünlü pehlivan ve cesur savaşıya ithaf etmek istemiştir. Çünkü, Oğuzname'de, Türkmenlerin ortaya çıkışı hakkında bilgilerle birlikte cesur kişiler hakkında da bilgi verilmektedir. Bu

düşünceyi, destanın Vatikan nüshasındaki “*Hikâyeti Oğuzname’yi Kazan Beg ve Gayri*” adı da aşağı yukarı açıklamaktadır (Aşırov, 2000: 52).

Gurbangül Guziçiyeva’ya göre, Dede Korkut Kitabı’ndaki en önemli tiplerden biri Salur Gazan’dır. Salur Gazan; eserde cesur, akıllı, bilge komutan, yüce insanlık değerleri taşıyan insan olarak görülmektedir; bundan dolayı da boy ve aşiretlerin aslanı, cesur yiğitlerin komutanı olarak kendini açığa vurmaktadır; hiçbir zaman dokunmadığa dokunmaz, kaçanı kovmaz, iman dileyeni öldürmez. Bu durum Köroğlu Destanı’ndaki Köroğlu’yu akla getirmektedir (Guziçiyeva, 2000: 175-176).

Gurbangül Guziçiyeva’nın Salur Kazan’ın Köroğlu’nu akla getirmesi tespiti oldukça yerindedir. Gerçekten de Salur Kazan, tıpkı Köroğlu gibi, paylaşımcı, adaletli, doğruluğa önem veren, yiğit ve haksızlığa karşı başkaldıran bir tiptir. Dede Korkut’la birlikte Türk Dünyası’nın en büyük destanlarından biri olan Köroğlu Destanı’ndaki birçok olay, motif ve kişi Dede Korkut Destanları’nı anımsatmaktadır. Bu iki büyük Türk destanı arasındaki bağlar sanıldığından çok daha derin ve sıkıdır. Bu iki destan arasındaki benzerlik, aynı destan geleneği ve yaşam tarzının ürünü olmalarının yanında, birçok açıdan ortak kök birlikteliği, anlatı türlerinin birbirine dönüşümü ve bazı destanların tarihi süreç içerisinde başka destanlara/destan dairelerine dahil olması konusuyula da ilgilidir. Öyleki, özellikle Anadolu’daki birçok Dede Korkut Boyları’nın Köroğlu Kolları’na dönüşmüş olarak bu destan adı altında yaşıyor olması oldukça olasıdır. Her bakımdan bazı Köroğlu Kolları bazı Dede Korkut Boyları’nı çağrıştırmaktadır. *Kor-kut* ve *Kor-oğlu/Kör-oğlu* adlarının köklerinin, *Kor*’un bir oluşu da bunun bir yansıması olsa gerektir. Bu adlar gelişigüzel bir şekilde ortaya çıkmış veya verilmiş adlar olmayıp, her biri tarihi, destani, efsanevi, mitolojik birçok anlamlar ve ilişkiler barındırmaktadır.

Korkutbilimle ilgili önemli çalışmaları bulunan Şakir İbrayev’e göre, Salur Kazan ile ilgili hikâyelerde kompozisyon bakımından bir tutarsızlık vardır. Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy’da, Kazan’ın oğlu Uruz, Oğuz beyleri ava giderken ülkeye göz kulak olmak için tek başına obada kalmış, yani Uruz, yiğit olmuş, olgunlaşmış bir er’dir. Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Tutsak Olduğu Boy’da ise, Uruz, henüz olgunlaşmamış, genç bir çocuktur. Bu yüzden Kazan Bey, ona savaş ve avcılık sanatını öğretmek için onu ava götürmektedir. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy’da ise, Kazan Bey düşman eline tutsak düştüğünde, Uruz daha beşikteki çocuktur, daha sonra olgunlaşıp er olduğunda babasının durumunu öğrenip, onu kurtarmak için sefere çıkmaktadır. Aslında bu olayların yerleşimi tam tersine olmalıdır (İbrayev, 2000: 28).

Avelbek Konıratbayev'e göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da adı geçen *Yayhan Keşiş-oğlu*, yani *Ayban/Yayhan*, aslında *Jayulban* olup bir Kıpçak'tır, ancak Yayhan'ı keşiş olarak nitelendirmek, tartışma doğuran bir mesele olup, herhalde bu sözcük *Deşt-i Kıpçak* anlamında olsa gerektir. Çünkü o dönemde Hıristiyanlık dinini, Kıpçaklar da, Bulgar Peçenekleri de bilmiyordu. Bu destanda adı geçen Karaçuk Çoban da bir Kıpçak yiğididir. Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, başlangıçta Sirderya bölgesinde teşekkül etmiş olup, *Tırabuzan* ve *Tumanyan (Toman)* gibi kent adları destana sonraları eklenmiştir. İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'daki asıl çatışmanın çekirdeği, Kazan Han'ın evinin yağmalanması olayı üzerine kurulmuştur. Eskiden Üç Ok ile Boz Ok bir araya toplanır, Kazan'ın evini yağmalarlardı. Akınlardan elde ettikleri ganimetleri *yağma* yoluyla dağıtan Kazan, yılda bir kere Oğuz beylerini toplar, kendisi de hanımını yanına alıp evinden çıkar gidermiş. Aslında düşman elinden alınıp Kazan Han'ın evinde toplanan bu mal-mülkte, boyların da hakkı vardı, çünkü yıl boyunca düzenlenen akınlara bütün boylar, asker, erzak, araç ve silah konusunda yardım ederlerdi. Han'ın evinde toplanan ganimetlerin paylaşılmasına *tonav (yağma)* veya *han talapay (han yaşması)* denirdi. *Yağma* geleneğinin Oğuz boyları arasında askeri teşkilat açısından da büyük bir önemi vardı. Oğuz beyleri, yiğitleri veya alplar, handan ganimetten pay olarak çok değerli eşya, hatta tutsak düşen kızları isterler, ganimetin en değerli parçasını istemekte çekinmezlerdi. Kazan Han'ın evinin yağmalanması, aslında boylar arası siyasi ve askeri birliğin bir sembolüydü ki, sembol haline gelen bu geleneği Kazan'ın bozması, ulus birliğine aykırı bir davranıştı. Bu boyda mitolojik unsurlar yoktur, vaka tarihi olay üzerine kurulmuştur (Konıratbayev, 2000: 154-155, 167-171).

Faruk Sümer gibi, Avelbek Konıratbey'in de İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'u tarihi olarak görmesi oldukça anlamlıdır. Biz de İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'un Dede Korkut Hikâyeleri içerisindeki, en tarihi hikâyelerden biri olduğunu, aynı zamanda tarihini en iyi tespit edebildiğimiz hikâyelerden biri olduğunu belirtmiştik (Eyüboğlu, 2019: 441). Çünkü İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy, Dede Korkut'ta, tarihi olarak en geç dönemde (7.-8. yüzyıllar) oluşmuş anlatı olup, dolayısıyla dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarımda da en az işleme maruz kalmış anlatıdır. Bu anlatının mitolojik yönleri az, ancak tarihi yönleri çoktur. Bu gibi nedenlerle de bu destandaki tarihilik sezilmektedir.

Dede Korkut'la ilgili, özellikle Dede Korkut Kitabı'nın nüshalarının karşılaştırılmasına yönelik değerli çalışmaları bulunan Gürol Pehlivan'a göre, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy'da, Uruz, on altı yaşına geldiği halde bir

kahramanlık göstermemiş, bu durum Kazan'ı üzümüştü. Uruz, bu durumun asıl sorumlusunun kendisi olduğunu söyleyince, Kazan da oğluna hak vererek onunla ava çıkmıştır. Oysaki, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Uruz, tutsak düşen Kazan'ın babası olduğunu bilmeden gençlik yaşına girmiş, bu durumu tesadüfen öğrenmiş ve babasını kurtarmaya gitmiştir. Açıkça görüldüğü üzere, iki boy arasında büyük bir tutarsızlık vardır (Pehlivan, 2016: 1146). Gürol Pehlivan'a göre, İç Oğuzla Dış Oğuz Ası Olup Beyrek Öldüğü Boy'da, Kazan, töreyi çiğnediği için başta suçludur. Bu nedenle metin Aruz ve Dış Oğuz'u cezalandırmamıştır. Ancak ne zaman ki Aruz, Bamsı Beyrek'i öldürmüş, bu noktadan itibaren Kazan'ın töreyi ihmal etmesi unutulmuş ve destan bir intikam seferinin anlatımına dönüşmüştür. Metinde Kazan, Aruz'u Beyrek'i öldürdüğü için cezalandırdığını "*Mere kavat muhannashıgula er öldürmek nece olur men sana göstereyim*" cümlesiyle açıkça ifade etmiştir (Pehlivan, 2016: 1150).

Mustafa S. Kaçalın'e göre, Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan nüshası, "*Hikâyet-i Oğuz-name-i Kazan Big ve Gayri*" olarak Kazan Bey'in adını taşıması ve Kazan Bey hakkındaki hikâyeler ağırlıkta olmasına rağmen, bu nüshada Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy yoktur (Kaçalın, 2000: 223). Belki de bu durumun nedeni, Vatikan nüshasının yazarının, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ile Salur Kazan'la ilgili diğer boylar arasındaki büyük çelişkiyi farkederek bu boyun Salur Kazan'a ait olamayacağını düşünmüş olmasıdır.

Ülkü Eliuz'a göre, Salur Kazan, neredeyse bütün hikâyelerde bahsedilen etkin bir kişi, bütün bireyleri yiğit olan Oğuz toplumunun direği olup, maddi ve manevi özellikleriyle üstün bir kişi olarak sunulmaktadır; o, doğanın çocuğu, zor günlerin umudu, yurdunun koruyucusu, bütün atların sahibi, Oğuz'un dayanağı, güvencesi, devamlılığı, ağır başlı, olaylar karşısında soğukkanlı, kitleleri peşinden sürükleyen, sorumluluk sahibi bir kişiliktir (Eliuz, 2001: 67-68).

Nuriye Gülmen, "*Axel Olric'in Epik Yasaları Işığında "Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Boyu Beyan Eder" İsimli Hikâyenin Okunması*" adlı çalışmasında Salur Kazan'a da yer vermiştir. Nuriye Gülmen'e göre, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, entrikayı sağlayan merkezi olayın kahramanı Salur Kazan'dır. Hikâyede, çeşitli yön değiştirmelerle diğer kahramanların başından geçenler anlatılsa da, hikâyenin Kazan'la başlayıp, yine onunla bitmesi ve diğer kahramanların başlarından geçen olayların ana olaya bağlanması, Kazan'ın hikâyenin baş kahramanı olduğunu göstermektedir (Gülmen, 2008: 20).

Rezan Karakaş'a göre, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Kazan'ın tüm Oğuz beyleriyle savaşıp onları yendikten sonra oğlu Uruz'a yenilmesi, kurgu gereği, tutsak babanın kurtarılması görevinin oğula verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Karakaş, 2013: 1874).

Fırat Yıldız'a göre, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, Kazan, Tumanın Kalesi Tekürü tarafından tutsak edilmiştir. Düşmanlar Kazan'a, bir daha kendilerine düşmanlığa gelmeyeceğine yemin ederse ve kendilerini övüp Oğuz'u yererse onu serbest bırakacaklarını söylemiş, ama Kazan, tutsaklık halinde ve tutsaklıktan kurtulmak amacıyla dahi, Oğuz'u yermeyi ve kafiri övmeyi reddetmiştir. Bu, asimilasyon konusunda da önemli ve tarihsel bir anlam taşımaktadır (Yıldız, 2016: 1494).

Mehmet Ali Yolcu'ya göre, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'da, tutsak olup bir kuyuya atılan Kazan Bey'in kafir beyinin karısına söylediği sözlerdeki betimlemeler, Şamanizm'deki yer altı dünyasının sahibi Erlik'i andırmaktadır (Yolcu, 2016: 1551).

Giorgi Kakhniashvili-Haşim Özel'e göre, *Şecere-i Terakime*'de Salur Kazan'ın annesinin kaçırılması ve Salur-Peçenek savaşları ile Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da geçen Salur Kazan-Şöklı Melik mücadelelerinden çıkarılacak sonuç şudur ki, kavimler ve yer adları farklı olsa da, olay örgüsü temelde aynıdır ve bahsi geçen bu Salur-Peçenek savaşları, hem Dede Korkut Kitabı'na hem de *Şecere-i Terakime*'ye, Oğuzluğun etnik teşekkül aşamasının bir dönüm noktası ve önemli bir aşaması olarak yansıdığı söylenebilir (Kakhniashvili ve Özel, 2016: 1113-1114).

Kamran Aliyev'e göre, Kazan Han ile Aruz Koca arasındaki tarihi bir çelişki, bir mücadele mevcut olup, İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'dan çok önceleri, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da bu hissedilmektedir. Bu boyda Kazan Han, beylere ava çıkmayı teklif ettiğinde, Deli Dünder ve Kara Budak hiç tereddüt etmeden onun teklifini "*uygundur*" sözüyle onaylarken, Aruz Koca ise, Kazan Han'a yönelerek şöyle demiştir: "*Ağam Kazan, (...) sası dinlü Gürcistan ağzında oturarsun, ordun üstüne kimi korsun?*" Kazan aydur: "*Üç yüz yigüdülen oğlum Uruz menüm evim üstüne dursun*" (Gökay, 2007: 39'dan Aliyev, 2018: 137). Aruz Koca, Uruz'u yetişmiş bir yiğit, varis seviyesinde görürken, Aruz Koca'nın sorduğu sorunun cevabı Kazan Han'da net bir şekilde vardır. Böylece Kazan Han ile Aruz Koca arasında ilk sessiz çarpışma burada gerçekleşmiştir. Aruz Koca, Kazan Han'la ilgili boylardan; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, boyun öncesinde ve sonunda diğer Oğuz beyleriyle birlikte düşmana karşı savaşmış, tam portresi ile tasvir edilmiş, hatta diğer

beyler gibi “*Çal kılıcı, beyim Kazan, yetiştim*” demiş; Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Tutsak Olduğu Boy’da, boyun sonundaki savaşta, önceki boyda olduğu konumda yer almayıp, sadece tek bir cümle ile geldiği belirtilmiş; Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy’da ise hiç görülmemiş; İç Oğuz’a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy’da ise Kazan’a karşı ayaklanmış. Aruz Koca ile Kazan Han’a ait bu kronoloji, her iki karakter arasındaki tarihi mücadele meselesine açıklık getirmiş olup, Aruz Koca ile Kazan Han arasındaki mücadelenin ikinci boydan başlayarak adım adım devam ettiği görülmektedir ki, bu durum, son boyda en yüksek seviyeye, zirve noktasına ulaşmıştır. Kamran Aliyev, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu’nda Segrek ile Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy’daki Uruz arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir (Aliyev, 2018: 137-139).

Dede Korkut’ta Salur Kazan, birçok bakımdan olumlu, insancıl bir tip ve iyi bir yönetici olarak işlenmiştir. Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy’da, evi, yurdu yağmalanan Salur Kazan, kötü gününde yardımına koşan insanları iyi gününde unutmayıp hatırlayarak büyük bir insanlık ve vefa örneği göstermiş, kendisine yardıma koşan Karacuk Çoban ve Oğuz beylerini, Oğuzları ödüllendirmiştir. Aynı davranış başarıya ulaşmış birçok tarihi kişide, Cengiz Han’da da görülmektedir. Bozkır insanının insancıl ve vefalı bu sağlam karakteri, onun güçlenmesinde, yükselmesinde ve uzun yıllar boyunca hatırasının yaşamasında çok etkili olmuştur.

2019 yılında Dede Korkut ile ilgili yeni bir el yazması bulunmuştur (Ekici, 2019: 9-14). Bu el yazması ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır.

Metin Ekici’ye göre, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası’nda, soylamaların dışında, sadece bir boy veya anlatma bulunmaktadır. 48. sayfanın 7. satırından başlayan ve anlatmaya giriş niteliğinde olan kısımda ilk olarak Salur Kazan’ın sıfatlarıyla başlanmış ve sonrasında ise Aras Nehri çevresini ve Kars yöresini fethi anlatılmıştır ki, bu kısım ilk bakışta farklı bir anlatma gibi görünse de, Kazan’ın yedi başlı ejderha ile olan mücadelesine bir hazırlık niteliğindedir. Bir kahramanın asıl ulaşması gereken nihai hedef önemli olup, onun daha önceki başarıları sadece son harekete bir hazırlık niteliğindedir. Bu nedenle, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası’nda, Kazan’ın kendisine gelen haberle, ki bu kısım oldukça kısa ve tekrarlardan oluşur, bir mücadeleye girmiş ve kazanmıştır. Bundan sonra asıl büyük mücadele başlamış ve yedi başlı ejderhayı öldürüp, Oğuz’a dönmüş ve Bayındır Padişah’ın huzuruna çıkmıştır. Buradaki yapı, bütüncül olarak değerlendirildiğinde anlatmanın asıl bitmesi gereken yer olan Oğuz yurdunda ve Bayındır’ın huzurunda

yapılan toyla tamamlanması gerektiği görülmektedir. Bu nedenle bu nüshada iki anlatma değil, bir anlatma vardır. (Ekici, 2019: 23-24)

Bizce de yeni bulunan Türkmen Sahra el yazmasında, soylamalardan sonra gelen anlatma sadece “bir” Dede Korkut boyudur. Anlatmanın girişinde Kazan kendisini tanıtmaktadır ki, destanın asıl olayı ise sonraki bölümdeki Kazan’ın ejderha ile mücadelesidir. Bu nedenle ilk bölüm destanın giriş kısmıdır. Dede Korkut Hikâyeleri’nin *Dede Korkut*’un adıyla anılmasının ana nedeni, boyların sonunda Dede Korkut’un bizzat gelerek dua etmesidir ki, bu anlatmada da, sadece “bir” kez boyun en sonunda Dede Korkut gelmiştir, bu durum da bu anlatmanın sadece bir boy olduğunu göstermektedir.

Yeni bulunan Türkmen Sahra el yazmasında, orijinal nüshada destanın adı belirtilmemiş olmasına rağmen, destan günümüz araştırmacılarınca Salur Kazan’a bağlanmaktadır. Oysaki destanın hiçbir yerinde Salur Kazan adı geçmeyip, sadece *Kazan* adı geçmektedir. Bu bakımdan bu boy, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy gibi, tarihi süreç içerisinde Salur Kazan’ın hatıralarıyla karıştırılmış, alt tabakadaki bir *Kazan* (*Kaz’an, Kağan*)’a ait bir boydur. Boyda, Kazan’ın lalası olarak Kılbaş’ın adı geçmektedir ki, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy’daki Kılbaş ile ilgili olabilir. *Kazan* adında birçok tarihi tabaka bulunmakta olup, ejderha ile mücadele eden aslında Salur Kazan olmayıp, sadece Kazan’dır ki, tarihi süreç içerisinde hatıraların karışmasıyla Salur Kazan’a mal edilmiş, Kazan ile Salur Kazan’ın aynileşmesi sürecinde ise, anlatıya Salur Kazan’ın çevresindeki Kara Güne, Kara Budak gibi adlar da dahil olmuştur. Boyda, Salur Kazan’ın anası, karısı Burla Hatun, oğlu Uruz’un adının hiç anılmamış olması da bununla ilgili olsa gerektir.

5. Destanlarda/Sözlü Kültürde Salur Kazan

Ali Duymaz’a göre, Dede Korkut’ta Oğuzların beylerbeyi olan, statü bakımından da Bayındır Han’dan sonra gelen, aktif olarak en ön planda yer alan Salur Kazan, Dede Korkut Hikâyeleri dışında, gerek Oğuz, gerekse de Kıpçak sahası Türk destan ve rivayetlerinde adı çok geçen bir Oğuz alpidir. Salur Kazan, Türkmen boyları tarafından ata olarak sayılmaktadır. Salur Kazan; Tatar, Karakalpak, Kazak gibi Kıpçak Türk sahası destanlarında ise bir başka açıdan ele alınmıştır. Oğuz ve Türkmenlerle ilgili bilgi veren çok sayıda tarihi ve destani kaynakta bir Oğuz alpi olan Salur Kazan’ın adı geçmektedir (Duymaz, 1997: 11-13).

Ali Duymaz’a göre, Anadolu’da Salur Kazan’la ilgili olarak sözlü gelenekte yaşayan tek bir rivayet derlenmiştir. Ferruh Arsunar’ın *Gaziantep Folkloru 1* adlı

eserinde görülen bu Dede Korkut rivayeti, Cahit Öztelli tarafından bir inceleme ile aktarılmıştır. Bu metin, Gaziantep yöresinde yaşayan İlbeyli ve Barak Türkmenleri arasında derlenmiş olup, *Yurt Değiştirme* adını taşımaktadır ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un tespit edilen ilk sözlü varyantıdır (Arsunar, 1962: 153-155 ve Öztelli, 1970: 5006-5008'den Duymaz, 1997: 20). Ferruh Arsunar'a göre, bu hikâye, İlbeyli ve Barak aşiretleri arasında, Orta Asya'da iken büyük göçe ait ve o zamanlar olmuş vakalardan birinin hikâyesi olup, Türkmenlerin ilk devirlerine ait bir vakadır. Bu hikâyenin kahramanı Böyreğ Bey'dir ki, adının dışında, Dede Korkut Kitabı'nın üçüncü hikâyesinin kahramanı ile herhangi bir bağı yoktur (Arsunar, 1962: 153-155'den Sakaoğlu, 1998b: 27).

Tuncer Gülensoy'a göre, Salur Kazan destanı, varyantları az olmakla birlikte, günümüzde Anadolu'da anlatılmaya devam etmektedir. Bu destanın Karaz yöresinde Kürmanç ağızıyla anlatılan varyantının adı *Abçıkızı (Okçu Kozan)*'dir. Hikâyedeki *Abçı (Okçu) Kızı, Kozan* sözcüğünün yöresel söylenişi olup, Kozan adının Kazan ve dolayısıyla Salur Kazan adı ile ilgisi açıkça görülmektedir (Gülensoy, 2004: 82).

Ş. Cemşidov'un verdiği bilgilere göre, Azerbaycan'da Karaçuk dağının güney hudutlarına dayanan eski Mil ovasında yüzyıllarca mevcut olan suni tepeler hakkında söylenen yerli hikâye ve efsaneler, Dede Korkut'un bazı boylarını anımsatmaktadır (Cemşidov, 1960'tan Abbasov, 2009: 155). Hikâye, Kaletpe ve Üçtepe hakkındadır ve İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'a son derece yakındır. Hikâyedeki parçalanma kitaptakinin aynısıdır. Her ikisinde de aynı askeri birlikler, aynı kavim iki yere parçalanmaktadır. Kitapta *Boz Ok (İç Oğuz) Üç Ok (Daş Oğuz)*'a galip gelir ki, hikâyede de yenilen *Üç Tepə*'dir (Abbasov, 2009: 155).

Dede Korkut'un Türkmenistan varyantıyla ilgili önemli çalışmaları olan Melek Erdem, *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları* adlı tezinde Salur Kazan'a da yer vermiştir (Erdem, 1998). Türkmen varyantındaki Salur Kazan, Dede Korkut Kitabı'ndaki Salur Kazan'dır. Salur Kazan, Türkmen varyantında *Gazan, Gazan Baba, Gazan Beğ, Han Gazan, Salar Baba, Salar, Salar Gazan, Salar Han* olarak geçmekte olup, Türkmen varyantında adı 5 boyda geçer: *Bamsım Birek, Imra, Oğuzların Melallaşması, İğdir, Gorkutın Gabrı Kazılığ-II*. Türkmen varyantında adı rivayetlerde de geçer (Erdem, 1998: 797-803). Türkmen varyantında Salur Kazan hakkında çok sayıda rivayet de vardır. Bu rivayetlerin adları şunlardır: *Salar Gazan Baba, Salar Gazan Hakkında (Rövyat), Salar Gazan Hakkında, Salar Gazanın Öldürülmeği, Ersarının Döreyişi, Salar Gazanın Öldürülüşü, Sarının Döreyişi Hakkındaki Rövyat, Sarığın Döreyişinin Yene Bir Varyantı, Sarığın Döreyişinin Üçüncü Varyantı, Salar Gazanın Öylenişi, Salar Gazanın*

İtemçeği Öldürüşü, Ersarının Döreyişi Ya da Salırın Öldürüşü, Ersarının Döreyişinin Üçüncü Bir Varyantı, Salır Gazanın Ölüşi, Ersarının Döreyişi Ya da Salırın Öldürüşü (Erdem, 1998: 528-555).

Ahmet Bekmıradov'un A. Aliyev'in eserinden aktardığı bir rivayete göre, bir gün Salır Gazan ava çıkmış, avda karşısına çıkan başka boydan bir grup atlının kendisine kim olduklarını sorması üzerine, Salır Gazan, *Türk men* olduklarını söylemiştir ki, Türkmen adı bundan sonra türemiş, buna göre bütün Türkmenlerin atası Salır Gazan'dır (Aliyev, 1915 ve Bekmıradov'dan Erdem, 1998: 323). Türkmenlerin kavmi adlarını dahi Salur Kazan'a dayandırmaları, Salur Kazan'ın Türkmenlerin tarihinde ve yaşamındaki önemini ortaya koyar niteliktedir (Eyüboğlu, 2019: 418).

Ali Duymaz'a göre, Salur Kazan hakkında en çok sözlü rivayetin toplandığı Türk boyu Türkmenler'dir. Henüz destan devrinin birçok özelliğini koruyan Türkmenler, Salur Kazan'a ait pek çok rivayet ve efsaneyi yaşatmaktadırlar. Bu rivayetlerde, kimi zaman Dede Korkut Boyları ile paralel olaylar anlatılmaktadır. Türkmen varyantında, Salur Kazan hakkındaki pek çok rivayette, Türkmen aşiretlerinin menşeleri Salur Kazan'a dayandırılmaktadır. Bunlar genellikle Ersarı, Teke, Yomut, Sarık gibi Türkmen aşiretlerinin kökenlerini açıklamaktadır, bu yüzden de oldukça fazla benzerlik göstermektedirler (Duymaz, 1997: 26-29).

İsa Özkan, *Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları* adlı çalışmasında Salur Kazan'a da yer vermiştir. İsa Özkan'a göre, Kazan Han ile ilgili Türkmenistan'da sözlü gelenekten dört ayrı destan metni derlenmiştir ki, Türkmenistan sahasında Salır Kazan ile ilgili hatıraların diğer Türk yurtlarına göre daha canlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Salır Kazan hakkında, Türkmenistan dışında şimdiye kadar sözlü gelenekte hiç bir rivayete rastlanmamıştır. Türkmenistan'da sözlü gelenekten tespit edilen *Salır Boyu*, Dede Korkut Kitabı'ndaki Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'daki Salur Kazan'ın tutsak düşmesi, Uruz'un babasını tutsaklıktan kurtarması ile ilgili olup, ikinci bölüme kadar hemen hemen aynıdır. Ancak Uruz'un babasını tutsaklıktan kurtarmasıyla ilgili ikinci kısım, destana, Oğuzların Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a gelişleri ve yerleşmeleri sırasındaki maceralarıyla sonradan eklenmiş olmalıdır. Türkmenistan'da sözlü gelenekten tespit edilen, *Salır* adlı rivayetin dışında Salur Kazan ile ilgili sahadan derlenen üç destan olan *İğdir*, *Teke Muhammet*, *Salır Gazan ve İtemçek Hekayesi*'nin Dede Korkut Kitabı'nda paralelleri bulunmasa da, bu destanlar Dede Korkut Kitabı'ndan bütünüyle farklı olmayıp, adeta Korkut Ata etrafında anlatılan

Oğuznamelerden kopmuş ve sözlü geleneğe yaşayan şekiller gibi görünmektedir. Bu rivayetler Dede Korkut Destanları'nın yeni boyları olmasa bile, Dede Korkut Kitabı'ndaki Salur Kazan ile ilgili destanları tamamlayan hikâyelerdir. Bu sebeple *İğdir* ve *Teke Muhammet* hikâyeleri Dede Korkut Destanları'nın parçaları olarak düşünülebilir (Özkan, 1997: 276-278).

Fuzuli Bayat'a göre, Salur Kazan'la ilgili efsaneler bölge karakteri taşımaktadır ve yalnız Türkmenler arasında yayılmıştır. *Salur Baba Oğuznamesi*'nde ve *Şecere-i Terakime*'de bu efsanelerden başarıyla yararlanılmıştır. Bu efsanelerde Korkut Ata gibi Salur Kazan da el aksakalıdır. Türkmen efsanelerinde Salur Kazan, kahramandan daha çok tedbirli bir liderdir. Bu efsanelerde tarihilik dikkate değerdir. Salur Kazan'ın ejderha ile savaşı hakkındaki efsaneler 19. yüzyıl sonlarında Türkmenler arasında tespit edilmiştir. A. Tumanski'nin verdiği bilgi bunu onaylamaktadır (Bayat, 2003: 29-30). Sergey Grigoreviç Agacanov'a göre, Salur Kazan hakkındaki rivayetler, günümüzde de Serahs Salur Türkmenleri arasında anlatılmaktadır. (Agacanov, 2015: 195). Annagurban Aşırov'a göre, Salur Kazan, Türkmen halkının hayatına, folklor ve yazılı edebiyatına iyice yerleşmiştir. Türkmen folklor eserlerinde Salur Kazan, güçlü bahadır ve cesur bir kahraman olarak görülür (Aşırov, 2000: 51-52). Türkmen destanlarından *Göroğlı (Köroğlı)*'da ve *Yusup Beg-Ahmet Beg*'de Salur Kazan'dan bahsedilmektedir (Özkan, 1989: 11'den Duymaz, 1997: 29).

Zeki Velidi Togan'a göre, Kazak Türkleri'nin *Kublandı Destanı*'nda, Kıyatların reisi Karaman ile Karakıpçakların reisi Kublandı'nın düşmanları "*dört kulaklı Kazan Batır*"dır. Kazan Batır, kendi kabilesi başında olarak, Kızılbaş diyarında yani Horasan'da şehirleri ele geçirmiş ve büyük kuvvet kazanmış bir kahramandır (Gökyay, 1973: CVIII-CX).

Ali Duymaz'a göre, Dede Korkut dışında, gerek Oğuz, gerekse Kıpçak sahası Türk destan ve rivayetlerinde de Salur Kazan'ın adı çok geçmektedir. Kıpçak Destanı *Koblandı Batır* ile *Ak Köbek*'de Salur Kazan, bazen *Kalmak*/*Kalmuk*, bazen ise *Kızılbas (Kızılbaş)* olarak adlandırılan, Nogay-Kazakların düşmanı, halkın başındaki han olarak geçmektedir. Ancak bu isimlerin, Kazan'la ilgisinden ziyade, Kazakların çeşitli zamanlarda düşmanlarına verdikleri adlar olduğu ve Kazan'a uyarlandığı düşünülebilir. Bu destanlarda Salur Kazan'ın adının ilk sözcüğü, bazen *Salur*, bazen ise *Salur* olarak geçmektedir. *Koblandı Batır Destanı*'nda, kahramanın düşmanlarının halkı bazen Kalmak, bazen Kızılbas olarak adlandırılır, onların başında da Kazan vardır. *Koblandı Batır Destanı*'nda Kazan Han, çukur gözlerinden zehir saçan, alında kar, kirpiğinde buz donduran, ala öküz gibi bağırان, öfkeli, on iki günde birer

saat kestirse uykusu kanan, on üç günde bir yemek yese doyan bir tip olarak tasvir edilmiştir (Duyamaz, 1996: 49, 53-57). Koblandı Batır Destanı'nda Kazan Han'ın hayvanlardan öküze benzetilmesi, Kazan'ın Oğuzlarla ilgili olmasının bir yansıması olmalıdır.

Mehmet Aça'ya göre, Altay Türklerinin destanlarından *Kan Şentey*, Dede Korkut'taki Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ile büyük benzerlikler göstermektedir (Aça, 2003: 71).

Salahaddin Bekki'ye göre, savunmasız kalan yurdun düşman istilasına uğraması ve yağmalanması, *Maaday-Kara Destanı*'nda da görülür. Kendisi yiğitleriyle avda iken ili, obası yağmalanıp anası, karısı ve oğlu tutsak edilen Salur Kazan'ın yurduna döndüğünde karşılaştığı manzara, Maaday-Kara'nın yağmalanan yurdunun görüntüsüyle aynıdır (Bekki, 2016: 278).

Aynur Gezenfergızı, Sümerlerin *Gılgamış Destanı*'nda, Bilgamış (Gılgamış)'ın en yakın dostu Enkidu'nun öleceğini rüyasında görmesinin, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, Salur Kazan'ın rüyasında evinin yağmalandığını görmesi ile olan benzerliğine dikkat çekmiştir (Gezenfergızı, 2016: 656).

Kamal Abdulla'ya göre, Salur Kazan ile Menelaos ile Agamemnon arasında benzerlikler vardır. Yunan mitolojisinde iki kardeş olan, Agamemnon'un bir lider olarak veya Menelaos'un karısı kaçırılmış bir kişi olarak işlevlerini, Oğuz mitolojisinde tek başına Salur Kazan yerine getirmektedir (Abdulla, 2015: 28).

Dede Korkut Hikâyeleri'nin başkahramanı Salur Kazan ile ilgili anlatılar, aradan geçen bin yılı aşkın bir süreyi aşarak bugünlere kadar gelmiştir ve günümüzde Türk Dünyası'nın birçok yerinde anlatılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Salur Kazan adının/unvanının aslı *Salur Kağan* demektir. Türklerde eskiden gelen bir *Kaz* (*Kaz*, *Kazılık*, *Kazar*, *Kazak*, *Kazan*) unsuru da bulunmaktadır. Kağan adı/unvanı bunun da etkisiyle *Kazan*'a dönüşmüştür. Önce Milattan Önceki dönemlerde *Kazan* adı ortaya çıkmış, sonra Göktürk-Türgiş döneminde *Salur Kağan* adı ortaya çıkmış, bu ad zamanla *Kazan* adının da etkisiyle *Salur Kazan* ve *Kazan* haline gelmiştir. Böylece *Kazan*'ın hatıraları ile *Salur Kazan*'ın hatıraları da karışmış, kaynaşmıştır. Bu nedenle *Kazan/Salur Kazan* adı tarihin en eski çağlarına kadar uzanmakta ve çok katmanlı bir görünüm arz etmektedir.

Kazan adının Orta Asya'da, Hazar Denizi çevresinde, Karadeniz'in ve Kafkasya'nın kuzeyinde eski dönemlere uzanan hatıralara sahip olduğu görülmektedir. *Kazan* adının ve hatıralarının en eski alt tabakası binlerce yıl öncesine uzanmaktadır. Tarihi süreç içerisinde bu ad ve hatıralar, İskit/Saka-Kanglı-Usun-Hun döneminde tarihi-mitolojik olarak şekillenmeye başlamış, Göktürk-Türgiş dönemindeki *Kağan* ve *Salur Kağan* adları/unvanları ve hatıraları ile karşılıklı etkileşimde bulunarak, kaynaşarak şekillenmiş, Oğuzların Kimek-Kıpçaklarla olan mücadeleleri ve sonraki tarihi olayların hatıraları ile de gelişimine devam ederek Dede Korkut Kitabı'na yansıyan *Kazan* ve *Salur Kazan* adları ve tiplerine evrilmiştir. Bu adın tarihi üst tabakasında, İlhanlılar dönemindeki *Gazan Han*'ın adı ve hatıraları da etkili olmuştur. Bu nedenle Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, başkahraman Kazan/Salur Kazan tipinde birçok tarihi-destani-mitolojik-efsanevi tabaka bulunmaktadır.

Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakası Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgilidir.

Dede Korkut'ta Salur Kazan, birçok bakımdan olumlu, insancıl bir tip ve iyi bir yönetici olarak işlenmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri'nin başkahramanı Salur Kazan/Kazan ile ilgili anlatılar tarihin derinliklerinden günümüze kadar gelmiştir. Bu süreç Salur Kazan'ın önemini ortaya koymak bakımından dikkat çekicidir.

Kaynakça

Abbasov, Nizamioglu Nurlan (2009). "Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 22, s. 147-157.

Abdulla, Kamal (2015). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. Akt. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aça, Mehmet (2003). "Türk Kahramanlık Destanlarının Öksüz-Yetim Bahadırları", *Millî Folklor*, S. 58, s. 67-75.

Agacanov, Sergey Grigoreviç (2015). *Oğuzlar*. Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları.

Ahincanov, Sercan M. (2009). *Kıpçaklar - Türk Halklarının Katalizör Boyu*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Aliyev, Kamran (2018). *Açık Kitap: Dede Korkut*. Akt. Rabia Işık. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aşırov, Annagurban (2000). “Türkmen Nüshasının Değeri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 49-54.

Bakır, Abdullah (2008). “Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuz-nâme’si”, *Turkish Studies*, Volume 3/7 (Fall 2008), s. 163-199.

Bayat, Fuzuli (2003). *Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: KaraM.

Bayat, Fuzuli (2016). *Mitten Tarihe, Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bekki, Salahaddin (2016). “Dedem Korkut Kitabı ile Altay Destanı Maaday-Kara Arasındaki Tarihi-Genetik Bağ”, III. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 1. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 275-284.

Boratav, Pertev Naili (1958). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, S. 48, s. 31-62.

Boratav, Pertev Naili (2012). *Türk Mitolojisi / Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Çev. Recep Özbay. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Chavannes, Edouard (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları.

Çoruhlu, Yaşar. (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Duymaz, Ali (1996). “Kıpçak Sahası Türk Destanlarında Bir Oğuz Alprı: Salur Kazan”, *Millî Folklor*, S. 31-32, s. 49-59.

Duymaz, Ali (1997). *Bir Destan Kabramanı Salur Kazan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ebülğazi Bahadır Han (1974). *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*. Haz. Muharrem Ergin. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.

Ekici, Metin (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sabra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Eliuz, Ülkü (2001). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi”, *Bilgi*, S. 18 (Yaz 2001), s. 63-86.

Emeksiz, Abdulkadir (2016). *Dede Korkut'un Paltosu*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (1994). “Dede Korkut Kitabı ile Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler”, I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 69-89.

Ercilasun, Ahmet Bican (1998). “Deli Dumrul İle Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese”, *Millî Folklor*, S. 37, s. 13-16.

Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Dede Korkut'taki Olayların Zamanı”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.

Ercilasun, Ahmet Bican (2002). “Salur Kazan Kimdir?”, *Millî Folklor*, S. 56, s. 22-33.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). “Zikredilen Şahıslara Dayanılarak Dede Korkut Boylarının Kronolojik Sıralanması”, II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1998/I, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 61-69.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004b). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdem, Melek (1998). *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ergin, Muharrem (1964). *Dede Korkut Kitabı / Metin - Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

- Ergin, Muharrem (2017). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eyüboğlu, Dursun Can (2019). *Korkut*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Eyüboğlu, Dursun Can (2021). *Dede Korkut'taki Karacuk Çoban*. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 5 (2), 134-179.
- Eyüboğlu, Dursun Can (2021b). *Dede Korkut'taki Boğazca Fatma*. Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 4 (7), 90-116.
- Gezenfergızı, Aynur (2016). "Oğuz Destanı "Kitabı Dede Korkut"un İzleri Kıpçak Kökenli Kumuklar'ın Yırlarında ve Sümer Metinlerinde", III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk Dünyası" (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) *Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 651-656.
- Gökay, Orhan Şaik (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Guzıçyeva, Gurbangül (2000). "Gorkut Ata Kitabı ve Türkmen Destanları", akt. Güçmurat Sultanmuradov, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 175-180.
- Gülensoy, Tuncer (2004). "Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Salur Kazan ve Tepegöz Boylarının Anadolu Varyantları ve Dede Korkut Hikâyeleri Coğrafyasının Tespiti Sorunu", II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1998/I, S. 41, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 81-92.
- Gülmen, Nuriye (2008). "Axel Olric'in Epik Yasaları Işığında "Salur Kazanun Evi Yagmalandığı Boyu Beyan Eder" İsimli Hikâyenin Okunması", *Millî Folklor*, S. 79, s. 14-20.
- Gültepe, Necati (2013). *Türk Mitolojisi - Yeni Araştırmalar Işığında*. İstanbul: Resse Yayınları.
- İbrayev, Şâkir (2000). "Ebedî Miras", akt. Nurettin Aksu, *Kazakistan'da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 15-43.
- İslamzade, Atif (2011). "Epik Gelenekte Salur Kazan Karakteri Salur'un Kendi Rolünde", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi (Azerbaycan Özel Sayısı)*, S. 2011/1, s. 112-119.

Jirmunskiy, Viktor Maksimoviç (1961). “Kitabı Korkud” ve Oğuz Destanı Geleneği”, çev. İsmail Kaynak, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 100, s. 609-629.

Jirmunskiy, Viktor Maksimoviç (1997). “Dede Korkut Kitabına Girmeyen Hikâyeler”, çev. C. Kanaşayeva, *Millî Folklor*, S. 36, s. 77-81.

Kaçalın, Mustafa Sinan (2000). “Korkut Ata Kitabı'nın Vatikan Yazması Üzerine”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şoleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 221-227.

Kafesoğlu, İbrahim (2012). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kakhniashvili, Giorgi ve Özel, Haşim (2016). “Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?”, III. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1111-1115.

Karakaş, Rezan (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde “Tutsaklıktan Kurtarma Motifi” ve “Bey Oğulları” Arasındaki İlişki”, *Turkish Studies*, Volume 8/1, s. 1867-1879.

Karatay, Osman (2017). “Oğuz Han'ın Kimliği ve Tarihî Kişiliği Üzerine”, *İlk Oğuzlar / Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s. 41-55.

Karatayev, Olcobay (2011). “Türk Kağanlıklarında Ve Bugünkü Türk Devletlerinin Yönetim Sistemindeki Genellemeler”, 21. *Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum (Lefke, K.K.T.C., 2-5 Aralık 2010) Bildirileri*, edit. Levent Eraslan, Nazım Muradov, Elnur Ağayev. Ankara: EkoAvrasya Yayınları. s. 85-90.

Kemaloğlu, Muammer. (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarih)*. Ankara: Raf Kitabevi.

Kırman, Ümral (2004). *Dede Korkut Anlatılarının Karşıtlıklar Kuramına Göre Çözümlemesi Ve Bu Kuramın Anlatı Öğretiminde Kullanımı*. Yayımlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1963). “<<Dede-Korkut Oğuznâmeleri>> Arsaklıklar Devleti Oğuzları'nın Destanlarıdır”, *Türk Dili*, S. 139, s. 363-369.

Kocasavaş, Yıldız (2014). “Korkut Ata'yla İlgili Bazı Kayıtların Düşündürdükleri”. *İlmi Araştırmalar*, S. 0 (8): s. 139-144.

Konratbayev, Avelbek (2000). “Korkut Ata Hakkında”, akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 147-182.

Özkan, İsa (1997). “Türkmenistan’dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1995, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 263-314.

Pehlivan, Gürol (2016). “Dede Korkut Kitabı’nın Vatikan Nüshasında Niçin Altı Destan Vardır?”, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1141-1152.

Roux, Jean-Paul (2013). *Türklerin Tarihi / Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sakaoğlu, Saim (1998). “Dedem Korkut’a ve Kitabına Dair”, *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları. s. 5-26.

Sakaoğlu, Saim (1998b). “Dedem Korkut Hikâyeleri’nin Avrupa Dillerine İlk Çevirileri ve Anadolu’daki İlk Derlemeleri”, *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları. s. 27-35.

Sümer, Faruk (1959). “Oğuzlar’a Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4, s. 359-455.

Sümer, Faruk (1972). *Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Sümer, Faruk (2009). “Salur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 36, s. 57-59.

Taşgıl, Ahmet. (2017). *Gökbörü’nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik Kitap.

Tekin, Talat (1998). *Orhon Yazıtları / Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Togan, Zeki Velidi (1982). *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tablîli*. İstanbul: Enderun Yayınları.

- Türktaş, M. Metin. (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları”, *Önder Göçün'e Armağan* Cilt: 2, Ed. Mithat Aydın, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları. s. 1093-1102.
- Yıldız, Fırat (2016). “Dede Korkut ve Göç”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1487-1498.
- Yıldız, Naciye (2000). “Gorkut Ata - Türkmen Nüshasının Değeri Ve Önemi”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 363-370.
- Yolcu, Mehmet Ali (2016). “İnancın Meşrulaştırılması Bağlamında Dede Korkut'ta Kültürel Geçiş”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1547-1552.

الآداب السلطانية بحث في المفهوم والنشأة

*Sultani Edebiyatları Kavram ve Ortaya Çıkış Üzerine Bir Araştırma**

Sawsan ALAFYONİ** – Ehssan DALAL***

الملخص

: تُعَدُّ الآداب السلطانية أحد أهم الفنون الأدبية، التي ازدهرت في قصور الخلفاء بقصد الترفيه عنهم وإمتاعهم، وهي كتابات أدبية سياسية تقوم في أساسها على مبدأ نصيحة الحكام في تسيير شؤون سلطنتهم، وتهدف إلى تقوية السلطان ودوام الملك. ويُعَدُّ عبد الله بن المقفع (142هـ - 597م) من أهم الشخصيات المؤثرة في نشأة الآداب السلطانية، وذلك بسبب طبيعة نشأته، فهو في الأصل فارسيّ مجوسيّ ثم أسلم بعد ذلك، وهذا ما جعله على اطلاع واسع على الأدب الفارسي، ولأنه أيضاً عاصر الدولتين الأموية والعباسية. وعلى الرغم من أنه توفي صغير السن إلا أنّ الباحثين يُجمعون على أثره الكبير والواضح في ترسيخ الآداب السلطانية في الدولة العباسية، ومن أبرز الأدلة على ذلك ترجمته لكتاب كليلة ودمنة الذي يُعدُّ من أهم كتب الآداب السلطانية حتى عصرنا الحاضر. وتقدم هذه المقالة دراسةً حول مفهوم ونشأة الآداب السلطانية من الناحية الأدبية، وتحاول أن تحيب على الأسئلة المتعلقة بمعنى الآداب السلطانية، وظروف نشأتها، وانتشارها، وأهم صفاتها، وأشكالها.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وأدبها، الآداب السلطانية، أدب الملوك، عبد الله بن المقفع، العصر العباسي.

Öz

Sultani Edebiyatları halifeleri eğlendirmek ve hoşnut etmek amacıyla saraylarında gelişen en önemli edebi sanatlardan biridir. Siyasi bir edebiyat olarak sultanlara işlere nasıl başlaması gerektiği hususunda nasihatla başlar, onları güçlendirmeyi ve saltanatlarının bâki kalmasını hedefler. Abdullah bin el-Mukaffa'

* Bu makale Sawsan Alafyoni'nin çalışması devam eden "Abbasiler Döneminde İmta' ve Müânese Sanatı Eleştirel Bir inceleme" adlı Aksaray Üniversitesi doktora tezinden üretilmiştir.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati; sawsan.alafyoni@bilecik.edu.tr; Orcid: 0000-0001-5412-2407

*** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati; ehssan.dalal@bilecik.edu.tr; 0000-0002-0250-9850

(H. 142 - 759), yetiştirilme tarzından dolayı Sultani edebiyatlarının ortaya çıkışını etkileyen en önemli şahsiyetlerden biri olarak kabul edilir. İranlı ve Mecusi asıllı olmakla birlikte sonradan Müslüman olmuştur. Bu özelliği Fars edebiyatını geniş çapta tanımasını sağlamıştır. Emevi ve Abbasi devletlerinin dönemlerinde yaşamıştır. Genç yaşta vefat etmesine rağmen, Abbasi devletinde Sultani Edebiyatının kurallarının sağlanmasındaki büyük ve açık etkisi olduğunda araştırmacılar hemfikirdir. Zamanımızda da Sultani Edebiyatının en önemli kitaplarından biri olarak kabul gören Kelile ve Dimne kitabının tercümesi bunun en belirgin kanıtlarından biridir. Bu makale, edebî açıdan Sultani edebiyatları, kavram ve ortaya çıkışı açısından ele almakta ve bu alan edebiyatlarının kurallarının anlamı, ortaya çıkış koşulları, yayılması ile ilgili önemli özellikleri ve biçimleri ile ilgili sorulara cevap bulmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Kraliyet Edebiyatı, Sultani Edebiyatları, Abdullah bin El-Mukaffa, Abbasi Dönemi.

المدخل

كان لأدب الإمتاع والمؤانسة أهمية كبيرة في العصور الإسلامية، وعلى وجه الخصوص في العصر العباسي، فقد انتشر انتشاراً واسعاً بين الأدباء والشعراء، وتوسّع توسعاً عميقاً، وتفرّعت ألوانه، وتعدّدت غاياته وأهدافه، فظهرت المقامات الأدبية، وأدب الفكاهة والسخرية السياسية والاجتماعية، وتتنوّعت أساليب القصة، وازدهر الغناء والطرب.

وإذا أخذنا بعين النظر أنّ أدب الإمتاع لا يهدف فقط إلى مجرد التسلية وملئ الفراغ، فإنّ الأدب السلطانية ستكون أحد أهم فنون الإمتاع، التي ازدهرت في قصور الخلفاء بقصد الترفيه عنهم، وإسداء النصح لهم في تسيير شؤون حكمهم، وربما كان من أهم أسباب انتشار هذه الأداب؛ أنّها لاقت قبولاً واضحاً لدى الخلفاء وحاشيتهم من وزراء وأمراء وكبار ضباط في الجيش وكبار التجار والكتّاب. فنشأ هذا النوع من الأدب وتوسّع بسبب ما كان يحمل من معاني نصيحة الخليفة وإرشاده، واحترام هيبة الملّك، وضرورة سياسة الرعيّة على الشكّل الذي يبيّث دعائم الحكم، ويؤمّن استقرار السّلطة.

ويُعدُّ عبد الله بن المقفع (142هـ - 597م) من أهم الشخصيات المؤثرة في الأدب السلطانية، وذلك بسبب طبيعة نشأته، فهو في الأصل فارسيّ مجوسيّ ثم أسلم بعد ذلك، وهذا ما جعله على اطلاع واسع على الأدب الفارسي، ولأنّه أيضاً عاشراً الدولتين الأموية والعباسية، فنشأ في أواخر عصر الدولة الأموية، وكان مقرباً من أبي العباس وأبي جعفر المنصور، الخليفين المؤسسين للدولة العباسية، وهكذا كان شاهداً على التغيرات التي طرأت على طبيعة السلطان في هذين العصرين. وعلى الرّغم من أنّه توفيّ صغير السنّ _ لم يجاوز 36 عاماً _ إلا أنّ الباحثين

يُجمَعُونَ على أثره الكبير والواضح في ترسيخ الآداب السلطانية، ومن أبرز الأدلة على ذلك ترجمته لكتاب كليلة ودمنة الذي يُعدُّ من أهمِّ كتب الآداب السلطانية حتى عصرنا الحاضر. وتحاول هذه المقالة أن تُقدِّم دراسةً لمفهوم ونشأة الآداب السلطانية من الناحية الأدبية، وسيتركز البحث على جوانب المفهوم والنشأة، وتجدر الإشارة إلى أننا في إطار الحديث عن النشأة لا بدَّ من التوقُّف عند الدَّور المهمِّ لابن المقفع بسبب دوره المهمِّ في هذا الجانب كما سبق. وبين أيدينا اليوم دراساتٌ مستقلةٌ مهمةٌ تتناول الآداب السلطانية على وجه العموم، وابن المقفع وحياته على وجه الخصوص، ويمكن أن نذكرَ منها على سبيل المثال لا الحصر:

- كتاب الآداب السلطانية دراسة في بنية وثوابت الخطاب السياسي، للدكتور عبد العزيز علام، منشور في الكويت، مجلة عالم المعرفة، 2006م.
- كتاب دولة السلطان جذور التسلط والاستبداد في التجربة الإسلامية، للدكتور أحمد محمد سالم، منشور في القاهرة، الهيئة العامة لقصور الثقافة، 2012م.
- رسالة ماجستير بعنوان:

“Abdullah İbnü'l-Mukaffâ Ve El-Edebü'l-Kebîr Ve El-Edebü's-Sağîr İsimli Eserlerinin İncelenmesi”

- وهي من إعداد الباحث Kenan AYKUT في جامعة بنغول، تركيا، 2019م.
- مقالة علمية بعنوان:

“Abdullah İbnü'l-Mukaffânın “Risâletü'ssahabe” Adlı Risâlesi: Takdim Ve Tercüme“

- للدكتور Mustafa DEMİRCİ، منشورة في مجلة İstem، 2008م.
- مقالة علمية بعنوان:

“İbnü'l-Mukaffâ Ve İslami İlimlerin Oluşumundaki Rolü“

- للدكتور Ali KUZUDİŞLİ، منشورة في مجلة Diasad، 2017م.

إلا أنَّ الدراسات السابقة وغيرها _ حسب ما وصلَ إليه الباحث _ درست الآداب السلطانية من الناحية الفكرية والسياسية، ودورها في ترسيخ حالة الاستبداد السياسي في الدولة، وأثار ذلك على العقل العربي في وقتنا الحاضر، لكنَّ هذه الدراسات لم تُولِ الاهتمامَ اللازمَ للنواحي الأدبية، ولدراسة هذه الآداب من الناحية الفنية والبلاغية، وبيان خصائصها الفنية والجمالية، ولذلك نجد أنَّ الدراسات السابقة في معظم الأحيان تجعل الكتب المسماة بـ (الأحكام السلطانية) _ وهي عبارةٌ عن مباحثٍ فقهيةٍ مجردةٍ _ ضمن الآداب السلطانية، وهذه الكتب لا

تدخل من الناحية الأدبية ضمن الآداب السلطانية كما لا يخفى.
مع التذكير بأن بعض الدراسات السابقة بيّنت أهمية ابن المقفع ودوره في مجالات العلوم الإسلامية، لكنّها لم تتطرق إلى أثره المهم في الآداب السلطانية.

1. مفهوم الآداب السلطانية:

يُقصد بمصطلح "الآداب السلطانية" نوع من أنواع الأدب السياسي العربي، ويشمل الكتابات الأدبية السياسية التي ظهرت في أوائل القرن الثاني الهجري مع فترة انقلاب الدولة من الخلافة إلى المُلْك، وهي كتاباتٌ تقوم في أساسها على مبدأ نصيحة أولي الأمر في تسيير شؤون سلطتهم، وتهدف إلى تقوية السلطان ودوام الملك⁽¹⁾.
وبالنظر إلى مفهوم الآداب السلطانية فإنه يمكن للباحث أن يبيد ملاحظتين حول الدراسات المتعلقة بهذا الموضوع:

الأولى: على الرّغم من ظهور هذه هذه النوع من الأدب في فترة مبكرة من التاريخ الإسلامي، إلا أنّه من الصّعب أن نحدد متى ظهر هذا المصطلح (الآداب السلطانية) على وجه الدقة، فحسب ما وصل إليه الباحث لا نجد في المدونات الأدبية القديمة إطلاق هذا المصطلح على هذا اللون الأدبي، وبدلاً من ذلك فإننا نجد أنّ المصطلح المستخدم في تلك الفترة هو (أدب الملوك)، وقد سمّى أبو منصور الثعالبي (429هـ - 1037م) كتابه "أدب الملوك"⁽²⁾، ويُنسب للجاحظ (255هـ - 868م) كتاب "التاج في أخلاق الملوك"⁽³⁾.

أما الآداب السلطانية فمن أقدم ما وصل إلينا في هذه التسمية كتاب "الفخري في الآداب السلطانية والدول الإسلامية" لمحمد بن علي بن طَبَّاطَبَا المعروف بابن الطَّفْطَقِي (709هـ - 1309م)⁽⁴⁾، والواقع أن الكتاب ليس كتاباً في الأدب، بل هو كتابٌ في التاريخ افتتحه مؤلفه بفصلٍ مختصرٍ ذكر فيه الأمور السلطانية والسياسات الملكية، ثم أتبعه بفصلٍ موسّع أخذ معظم الكتاب، ذكر فيه الكلام على ملوك دول الإسلام دولةً دولةً؛ فبدأ بدولة الخلفاء الأربعة ثم الدولة الأموية فالعباسية.

وللفقيه المحدث زين الدين عبد الرؤوف المناوي (1031هـ - 1621م)، كتابٌ سمّاه: "الجواهر المضية في الآداب السلطانية"⁽⁵⁾، وجعله على قسمين؛ الأول عبارة عن مباحث فقهية في السياسة الشرعية حول الإمامة، وشروط نصب الإمام، وما تتعدّد به الإمامة، وما يتعلق بذلك

(1) عز الدين علام، الآداب السلطانية دراسة في بنية وثوابت الخطاب السياسي، (الكويت: عالم المعرفة، 2006م)،
، ومحمد عويس، "الآداب السلطانية وازدهارها منذ أواخر الدولة الأموية"، القاهرة، جريدة الحياة، 2015/2/7م، 8
<http://cutt.us/bvdFy>.

(2) مطبوع بتحقيق عبد الحميد حمدان، في بيروت، دار عالم الكتب، 2007م.

(3) مطبوع بتحقيق: أحمد زكي باشا في القاهرة، المطبعة الأميرية، 1914م.

(4) مطبوع بتحقيق عبد القادر محمد مايو، (بيروت: دار القلم العربي، ط1، 1418هـ - 1997م).

(5) مطبوع بتحقيق عبد الله الناصر، (الرياض: جامعة الملك سعود، مجلس النشر العلمي، 1434هـ).

من أحكام، أما القسم الثاني فهو مباحث تتعلق بوزراء الملك، وتوابعه، وخواصه، وخواشيه، وأمرائه، وعمّاله، وأركان دولته، ومتعلقات ذلك. ولا يخفى هنا أيضاً أنّ الكتاب يدور حول مباحث فقهية أكثر منها أدبية، على الرغم من أنّ عنوانه متضمّن لكلمة (الأدب السلطانية).

أما من الناحية الأدبية التي تدور حول طلب إمتاع الملوك وموانستهم ونصيحتهم، بأساليب القصة، والحكاية الخيالية، وضرب الأمثال، وكلمات الحكماء ونحو ذلك؛ فقد ظهرت الإشارة إلى تسميتها بالأدب السلطانية في قول عبد الله بن يوسف بن رضوان (782هـ - 1380م) في مقدمة كتابه "الشهب اللامعة في السياسة النافعة"، فقد بيّن أنّه كتبه بطلب من السلطان إبراهيم بن أبي الحسن المريني المكنى بأبي سالم (762هـ - 1362م)، ثم أردف قائلاً: "وإنّ مما اقتضته إرادته الصادرة عن علوّ الهِمَم، والمقاصد الرّأكية الشّيم؛ أمره بتأليف مجموع في السياسة الملوكيّة، والسّيَر السلطانيّة، ما يقع به الإمتاع، ويظهر الانتفاع"⁽⁶⁾.

فقد ذكر أنّ مقصود الكتاب أنّ يقع به الإمتاع ويظهر الانتفاع، وهذا هو القصد الأساس من الأدب، وصرّح بأنّه يدور حول السّيَر السلطانية، وكأنّه يقترب من تسميته بالأدب السلطانية. وفي الدراسات المعاصرة ثمة مجموعة من الباحثين الذين تناولوا موضوع (الكتابة للسلطان) بالبحث أمثال الدكتور رضوان السيد في رسالته للدكتوراه التي ناقشها عام 1977م، والتي جاءت تحت عنوان (الجماعة والمجتمع والدولة)، لكنّه لم يصرّح بتسمية هذه الأدب بالأدب السلطانية⁽⁷⁾، وذكر الأديب والمحقق إحسان عباس (1424هـ - 2003م) هذا اللون الأدبي، لكنه سمّاه (مرايا الأمراء) فقال: "وفي طبيعة هذا اللون من الفكر تجيء الكتب التي يمكن أن يُطلق عليها مرايا للأمراء، وهي نصائح سياسية تُسدى للأمير أو ولي العهد حتى يكون سياسياً ناجحاً، وتقوم على قاعدة أخلاقيّة، وعن طريق هذه القاعدة ترتبط بالدين"⁽⁸⁾، ولا يخفى ما في هذه التسمية من البلاغة والدّوق الأدبي، لكنها ليست عربية المنشأ بل هي مقتبسة عن الأدب الأوربية⁽⁹⁾.

والذي يظهر للباحث أنّ إطلاق هذه التسمية (الأدب السلطانية) على هذا النوع من الأدب هو تسمية معاصرة، وإن كان معناه قديماً، ومن أوائل من صرّح بتسمية هذه الأدب بالأدب السلطانية هو المفكر المغربي الدكتور محمد عابد الجابري (1431هـ - 2010م) في سلسلة كتبه التي خصّصها لنقد العقل العربي، وبالذات في الجزء الذي خصّصه لنقد العقل الأخلاقي العربي⁽¹⁰⁾،

(6) عبد الله بن يوسف بن رضوان، الشهب اللامعة في السياسة النافعة، تحقيق علي سامي النشار، (الدار البيضاء: دار الثقافة، ط1، 1404هـ - 1984م)، 52.

(7) رضوان السيد، الجماعة والمجتمع والدولة سلطة الأيديولوجيا في المجال السياسي العربي الإسلامي، (بيروت: دار الكتاب العربي، ط2، 1428هـ - 2007م)، 123 وما بعد.

(8) إحسان عباس، ملامح يونانية في الأدب العربي، (بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط2، 1993م)، 143.

(9) رضوان السيد، "الأدب السلطانية والسياسة الشرعية"، جريدة الشرق الأوسط، 2012/01/03، <https://2u.pw/QIv6j>.

(10) محمد عابد الجابري، العقل الأخلاقي العربي دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية، (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ط1، 2001م)، 147.

والذي يظهر للباحث أنّ سائرَ الذين تكلموا حول هذا الفن الأدبيّ تبعوه في هذه التسمية، إذ لا نكاد نجدُ أحداً قبلَه أطلق هذا الاصطلاح على هذا النوع من الأدب.

الملاحظة الثانية: أنّ غالبَ الذين تناولوا الأداب السلطانية بالبحث، قاموا بدراستها من الناحية الفكرية أو السياسية أو الأخلاقية الاجتماعية، لكنهم لم يدرسوها من النواحي الأدبية والبلاغية بالشكل الموسّع، فعلى سبيل المثال فإنّ الجابريّ _ صاحب الفضل في إطلاق هذا الاصطلاح _ درسَ الأداب السلطانية بشكل موسّع على اعتبار أنّها ظاهرة أدبية كان من شأنها تكريس قيم جديدة في المجتمع، عملت على توظيف الدين من أجل تمكين السلطان، وتمحورت حول ترسيخ قيم وجوب طاعة الخليفة، واعتباره خليفة الله وظلّه في أرضه⁽¹¹⁾.

ودرسَ أيضاً حضورَ الموروث الفارسي في الأداب السلطانية، ومدى تأثير هذا الموروث في أخلاق الملوك والرعية، وتنظيم شؤون الحكم، وسياسة الدولة⁽¹²⁾، لكنّه على سبيل المثال لا يتوقف من الناحية اللغوية عند الألفاظ الجديدة التي دخلت على الأدب العربي، عن طريق الأداب السلطانية، ولم تكن متداولة قبل ذلك في عهد الدولة الأموية أو الراشدية، فبعد أن كانت الألفاظ الأدبية المنتشرة في هذا الباب من أمثال: الراعي، والرعية، والوالي، وأمير المؤمنين، والخليفة، بدأت ألفاظ جديدة بالظهور: كالسيرة الملوكية، وطاعة السلطان، وطبقات: العامة، والخاصة، وأوساط الناس، ونحو ذلك من الألفاظ التي لم تكن شائعة قبل عصر الدولة العباسية، لكنها صارت المادة اللغوية الأساسية الذي تقوم عليه الأداب السلطانية فيما بعد.

وكذلك أيضاً فعل عبد العزيز علّام، فهو لا يدرس أدبية النّصّ السلطاني إلا من حيث علاقته الموضوعية، ببنية الخطاب السياسي الذي كان سائداً في ذلك العصر، أو من جهة تأثيره في التمهيد لدولة الاستبداد والتسلط التي حكمت العالم الإسلامي فيما بعد⁽¹³⁾.

2. نشأة الأداب السلطانية

ليست فكرة إسداء النصح للحاكم فكرة جديدة في الأداب الإنسانية عموماً، وليست قاصرة على الثقافة العربية أيضاً؛ بل إنّنا نجد هذه الكتابات بدءاً من أفلاطون ونصائح أرسطو، مروراً

(11) العقل الأخلاقي العربي، 133. وتجدر الملاحظة هنا أنّ هذا الادّعاء من الجابري لا يخلو من المبالغة لأنّ الأداب السلطانية مهما بلغ شأنها في أيام الدولة العباسية، إلا أنها لا تعدو كونها لوناً من ألوان الأدب الذي لا يمكنه التأثير على الحياة السياسية والاجتماعية في ذلك العصر إلى درجة التأسيس للاستبداد السياسي وتوظيف الدين في خدمة السلطان، فالحياة السياسية والفكرية والاجتماعية كانت غنية بحيث لا يمكن للون من ألوان الأدب _ مهما بلغت أهميته _ أن يبلغ أثره ذلك التأثير، كما أنّ أعراض الأداب السلطانية تنوعت بين نصيحة السلطان وإرشاده، وحفظ دواوينه ورسائله، وكان من بينها إظهار هيبه السلطان وتعزيز قيم الطاعة للخليفة؛ فكيف يصح أن يقال بأنّ غرضاً من أعراض لون أدبي كان سائداً في العصر العباسي يمكنه أن يغيّر جذرياً الحياة السياسية والفكرية في مجتمع غني بالتيارات العلمية والسياسية والفكرية والأدبية كالمجتمع العباسي؟!.

(12) العقل الأخلاقي العربي، 133.

(13) عبد العزيز علّام، الأداب السلطانية، 61، وهو في هذه الفكرة متأثرٌ بطريقة الجابري، وسبقته الإشارة إلى عدم التسليم بها، والباحث هنا لا يقصد مناقشة النظريات الفكرية إلا بالقدر الذي تتعلق فيه بالنواحي الأدبية، كما تمّ توضيحه في مقدمة البحث.

بكتاب "كليلة ودمنة" في أصله الهندي، ثم عهد الملك الفارسي أردشير، وعشرات الكتب في الثقافة الأوربية، مثل كتاب "الأمير" لميكافلي وغيرها⁽¹⁴⁾.

أما في الثقافة العربية فيرى الدكتور كمال عبد اللطيف أن الآداب السلطانية ابتدأت منذ نهاية الدولة الأموية (132هـ - 749م)، وبرزت بصورة مبكرة في العصر العباسي الأول⁽¹⁵⁾، بينما ذهب محمد عابد الجابري إلى أن نشأتها تعود إلى أواسط الخلافة الأموية⁽¹⁶⁾.

ويُرجِّح الباحث أن الآداب السلطانية بدأت بالظهور في أواسط الخلافة الأموية، لأننا نلاحظ أن الكتابات الأدبية التي تركزُ على هيبة الخلافة، وأخلاق الخليفة، وأدب نصيحته، والتصرف بين يديه، قد بدأت بالتشكل منذ تلك الفترة، وكان ظهورها على شكل في أدبي لم يكن معروفاً من قبل، اصطلاح الأدباء على تسميته بأدب الترسُّل.

وأدب الترسُّل فنُّ أدبيّ يعتمد على «صياغة أمر الملك أو صاحب الإمارة والسلطان في نص بلاغي، تُرصف فيه الجمل والعبارات رصفاً، وتتراحم فيه الاستشهادات بالقرآن والحديث، وغيرهما من الموروث العربي والإسلامي، في قالب بل قوالب لغوية يُراد بها أن تقوم مقام التسويغ الديني والبرهان العقلي»⁽¹⁷⁾.

وأطلق الأدباء قديماً تسمية (كتابة الإنشاء) على الترسُّل، ومن بينهم القلقشندي⁽¹⁸⁾ (821هـ - 1418م) الذي يقول: «فأما كتابة الإنشاء فالمراد بها كلُّ ما رجع من صناعة الكتابة إلى تأليف الكلام، وترتيب المعاني، من المكاتبات، والولايات، والمسامحات، والإطلاقات، ومناشير الإقطاعات، والهدن، والأمانات، والأيمان، وما في معنى ذلك ككتابة الحكم ونحوها .. وقد يُعبَّر عنها بصناعة الترسُّل تسميةً للشئ بأعمّ أجزائه؛ إذ الترسُّل والمكاتبات أعظم كتابة الإنشاء وأعمُّها»⁽¹⁸⁾.

وكان من أهم وأشهر أدباء الترسُّل أبو العلاء سالم بن عبد الرحمن الكاتب (مات بعد 125هـ - 743م)، الذي تولى ديوان الرسائل في أيام الخليفة الأموي هشام بن عبد الملك (125هـ - 743م)، وهو الخليفة الذي وصلت الدولة في عهده إلى أقصى درجات القوة على مساحات واسعة من الأرض، وظهرت في عصره القيم الإمبراطورية بشكل واضح، يشبه إلى حد كبير قوة الدولة العباسية في عهد هارون الرشيد (193هـ - 808م).

⁽¹⁴⁾ <https://cutt.us/D9vmY> أحمد الخميسي، "الآداب السلطانية"، موقع ديوان العرب، 27.03.2006،

⁽¹⁵⁾ كمال عبد اللطيف، في تشريح أول الاستبصار قراءة في نظام الآداب السلطانية، (بيروت: دار الطليعة، ط1، 1999م)، 59.

⁽¹⁶⁾ الجابري، العقل الأخلاقي العربي، 133.

⁽¹⁷⁾ المرجع السابق.

⁽¹⁸⁾ أحمد بن علي القلقشندي، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق: يوسف الطويل، (دمشق: دار الفكر ط14، 1987م)، 1: 84.

وممن حاز المكانة العالية في أدب الترسل عبد الحميد بن يحيى المعروف بعبد الحميد الكاتب (132هـ - 749م)، ولشدة عنايته بهذا الأدب صار لقبه عبد الحميد الكاتب، وعنه أخذ المترسلون طريقته في الكتابة⁽¹⁹⁾.

وهكذا صار فن الترسل فناً أدبياً قائماً بذاته له قواعده وأصوله، لا يصلح له إلا كبار الأديباء والكتّاب والمنشئون من أصحاب الوزارة والإدارة؛ وفي وصفهم يقول ابن خلدون (808هـ - 1405م) في «مقدمته»: «واعلم أنّ صاحب هذه الخطة لا بدّ من أن يُخَيَّر من أرفع طبقات الناس، وأهل المروءة والحشمة منهم، وزيادة العلم وعارضة البلاغة، فإنّه معرّضٌ للنظر في أصول العلم، لما يعرض في مجالس الملوك ومقاصد أحكامهم من أمثال ذلك، ما تدعو إليه عشرة الملوك من القيام على الآداب، والتخلّق بالفضائل، مع ما يُضطرّ إليه في الترسيل، وتطبيق مقاصد الكلام من البلاغة وأسرارها»⁽²⁰⁾.

ومن رسائل عبد الحميد الكاتب رسالته المطوّلة إلى ولي العهد عبد الله بن مروان بن محمد، ومما جاء فيها: «واعلم أنّ جواسيسك وعيونك ربما صدقوك، وربّما غشّوك، وربّما كانوا لك وعليك، فنصحوا لك، وغشّوا عدوك، وغشّوك ونصحوا عدوك .. واحذر أن يُعرّف جواسيسك في عسكرك، أو يُشار إليهم بالأصابع .. واعلم أنّ لعدوك في عسكرك عيوناً راصدة، وجواسيس كامنة .. واحذر أن يُعرّف بعض عيونك بعضاً، فإنّك لا تأمنُ تواطنهم عليك، وممّا لأتّهم عدوك، واجتماعهم على غشّك وكذبك»⁽²¹⁾.

3. الآداب السلطانية في العصر العباسي ودور ابن المقفع

مع بدايات العصر العباسي ترسخت قيم فرض طاعة الخليفة ورفع وطبقته فوق مستوى الرعية، وظهر واضحاً أن الدولة انتقلت نهائياً من دولة الخلافة إلى دولة الملك، ويمكن أن نلاحظ هذه القيم في إحدى خطب أبي جعفر المنصور (158هـ) في أهل مكة، ومما جاء فيها: «إنّما أنا سلطان الله في أرضه، أسؤسكم⁽²²⁾ بتوفيقه وتسديده وتأييده؛ وحارسه على ماله، أعمل فيه بمشيئته وإرادته، وأعطيه بإذنه؛ فقد جعلني الله عليه قفلاً، إنّ شاء أن يفتحني فتحني لإعطائكم وقسم أرزاقكم؛ فإنّ شاء أن يقفني عليها أقفني»⁽²³⁾.

(19) العقل الأخلاقي العربي، 134.

(20) عبد الرحمن بن محمد بن خلدون، مقدمة ابن خلدون، تحقيق: عبد الله محمد الدرويش، (دمشق: دار يعرب، ط1: 1425هـ - 2004م)، 1: 307.

(21) عمر فروخ، الرسائل والمقامات، (بيروت: منشورات مكتبة مینمنة، ط2، 1369هـ - 1950م)، 13.

(22) السؤس الرياسة، وإذا رأسوه قيل سؤسوه وأساسوه، وساس الأمر سياسة قام به. محمد بن مكرم بن منظور، لسان العرب، (بيروت: دار صادر)، 6: 107.

(23) أحمد بن محمد ابن عبد ربه الأندلسي، العقد الفريد، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1404هـ)، 4: 186.

إن هذه الأجواء شكلت المناخ المناسب لانتشار الآداب السلطانية خصوصاً مع انفتاح الثقافة العربية على الموروث الفارسي الذي يقوم على تقديس الملك على يد أدباء كانوا من أصل فارسي⁽²⁴⁾.

وإذا كانت الآداب السلطانية قد بدأت بالتشكل منذ أيام كُتَّاب الدَّوَّابِين فِي الْعَصْرِ الْأُمَوِيِّ، فإنها حضورها القوي على الساحة الأدبية كان في عصر العباسيين، ويعتبر عبد الله ابن الققع (142هـ - 759م) أحد الأباء المؤسسين لهذا الفن الأدبي في تلك الفترة.

نشأ ابنُ الْمُقَفَّع فِي أَحْضَانِ الْمَجُوسِيَّةِ عَلَى مَذْهَبِ زَرَادَشْتِ، الْقَائِلِ بِالْهَيْنِ اثْنَيْنِ لِهَذَا الْكُونِ، وَظَلَّ عَلَى مَجُوسِيَّتِهِ تِلْكَ، حَتَّى أَسْلَمَ فِي عَهْدِ الْمَنْصُورِ الْعَبَّاسِيِّ، وَكَانَ عَمْرُهُ آنَذَاكَ سَبْعًا وَعِشْرِينَ سَنَةً، وَتَمِيزَ بِأَنَّهُ عَاشَ مِنْذُ صَغُرِهِ فِي أَحْضَانِ الْعَرَبِ فِي الْبَصْرَةِ، فَوْرَتْ مَعْظَمَ الْبِلَاغَةِ عَنْهُمْ، إِضَافَةً إِلَى عِظَمِ حَظِّهِ مِنَ الثَّقَافَتَيْنِ الْفَارْسِيَّةِ وَالْيُونَانِيَّةِ، فَضْلاً عَنْ ذِكَايِهِ وَمَوْهَبَتِهِ، مَا أَهَّلَهُ لِأَنْ يَتَسَمَّ ذُرْوَةَ الْكِتَابَةِ، وَكَانَ صَدِيقًا حَمِيمًا، لِعَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ يَحْيَى، كَاتِبِ الْخَلِيفَةِ الْأُمَوِيِّ مَرْوَانَ الثَّنَائِي، وَكِلَاهُمَا كَانَ وَفِيًا لِصَاحِبِهِ إِلَى حُدِّ الْإِيثَارِ⁽²⁵⁾.

وبعد إسلامه اتُّهَمَ بِالزَّنْدَقَةِ، وَثَمَّةَ اخْتِلَافٍ كَبِيرٍ بَيْنَ الْبَاحِثِينَ حَوْلَ صِحَّةِ هَذَا الْإِدْعَاءِ، لَكِنْ الرَّاجِحُ أَنَّهُ كَانَ بَرِيئًا مِنْ هَذِهِ التَّهْمَةِ، عَلَى رَغْمِ أَنَّهُ رُبَّمَا تَأَثَّرَ بِحَيَاتِهِ وَأَفْكَارِهِ السَّابِقَةِ قَبْلَ إِسْلَامِهِ، لَكِنْ مِنَ الْمُسْتَبْعَدِ جَدًّا أَنْ يَكُونَ زَنْدِيقًا، فَقَدْ كَانَتْ لَهُ مَكَانَةٌ عَالِيَةٌ بَيْنَ الْخُلَفَاءِ قَبْلَ إِسْلَامِهِ دُونَ الْحَاجَةِ لِإِخْفَاءِ مَعْتَقَدَاتِهِ، كَمَا أَنَّهُ أَسْلَمَ طَوَاعِيَّةً وَاتَّخَذَ اسْمَ عَبْدِ اللَّهِ، وَأَطْلَقَ عَلَى ابْنِهِ اسْمَ مُحَمَّدٍ⁽²⁶⁾.

وَكَانَ لَهُ حَضُورٌ مُمَيَّزٌ بَيْنَ يَدَيْ خُلَفَاءِ بَنِي الْعَبَّاسِ إِلَى أَنْ وَقَفَ مَعَ ثُورَةِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَلَى ابْنِ أَخِيهِ أَبِي جَعْفَرِ الْمَنْصُورِ، فَلَمَّا خَمَدَتِ الثُّورَةُ أَغْرَى بِهِ الْمَنْصُورُ بَعْضَ وَلَاتِهِ وَقَتَلَهُ حَرْقًا، فَمَاتَ شَابًا لَمْ يَجَاوِزِ السَّادِسَةَ وَالثَّلَاثِينَ مِنْ عَمْرِهِ⁽²⁷⁾.

كَمَا سَبَقَ فَقَدْ عَاصَرَ ابْنُ الْمُقَفَّعِ الدَوْلَتَيْنِ الْأُمَوِيَّةَ وَالْعَبَّاسِيَّةَ، وَكَانَ مُلِمًّا بِالثَّقَافَتَيْنِ الْفَارْسِيَّةِ وَالْيُونَانِيَّةِ - عَدَا الْعَرَبِيَّةِ - فَطُبِعَ أُسْلُوبُهُ بِطَابَعِ الْعَقْلِيَّتَيْنِ: السَّامِيَّةِ وَالْأَرِيَّةِ؛ يَوْجِزُ تَارَةً وَيَطْنِبُ أُخْرَى، بِحَسَبِ الظُّرُوفِ وَمَقْتَضِيَّاتِ الْأَحْوَالِ، وَإِنْ كَانَ إِلَى الْإِيجَازِ أُمَيْلًا، وَتَجَلَّتْ فِي رِسَائِلِهِ

(24) العقل الأخلاقي العربي، 153 وما بعد.

(25) محمد نبيه حجاب، بلاغة الكتاب في العصر العباسي، (مكتبة الطالب الجامعي، ط2، 1406هـ - 1986م)، 204-205.

(26) ينظر تفاصيل هذه المسألة مع الترجيح في المرجع السابق، 12-22. و

İsmail Durmuş, *İbnü'l-Mukaffâ*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21, s. 130-134.

(27) Kenan Aykut, *Abdullah İbnü'l-Mukaffâ Ve El-Edebü'l-Kebîr Ve El-Edebü's-Sağîr İsimli Eserlerinin İncelenmesi*, Bingöl Üniversitesi, 2019, s. 22-20.

حكمة الهند وأمثالها، وأدب الفرس ومواعظها، كما تجلى في أسلوبه دقة المنطق اليوناني التي توظف في القارئ فكره ولبه، وتغذي عقله وقلبه⁽²⁸⁾.

وقد كانت أظهر سمات أسلوب ابن المقفع السهولة والوضوح، والجري مع الطبع وعدم التعقيد والإغراب، حتى لقد عرّف البلاغة تعريفاً بارعاً فقال: «البلاغة هي التي إذا سمعها الجاهل ظنَّ أنه يحسن مثلها»⁽²⁹⁾، وكان يوصي كتاب عصره فيقول: «إياك والتتبع لحوشي الكلام طمعاً في نيل البلاغة، فإن ذلك هو العيُّ الأكبر»⁽³⁰⁾. وكما كان ابن المقفع يتجنب التعرُّع، فقد كان يكره الابتذال والإسفاف، فقال يوصي كاتباً: "عليك بما سهل من الألفاظ، مع التجنب لألفاظ السفلة"⁽³¹⁾.

أما فيما يتعلق بتأثيره في الأدب السلطانية، فيمكن أن يُقال إنّه المؤسس الإيديولوجي لهذه الأدب، بسبب مؤلفاته المهمة في هذا الباب، ولأنه من أوائل من نقل الموروث الأدبي الكسروي الفارسي إلى الثقافة العربية⁽³²⁾، ومن أشهر مؤلفاته السلطانية:

- رسالة الصحابة، والمقصود بالصحابة صحابة السلطان؛ أي تتناول بطانته ومن يستعين بهم في حكمه، وجاءت على شكل تقرير وجهه إلى الخليفة المنصور عن الأوضاع العامة في الدولة، ونصائح له في كيفية تسيير شؤون الحكم⁽³³⁾، ومما جاء فيها: "قال أهل الفضل والصواب: أما إقرارنا أنه لا يطاع الإمام في معصية الله فإنما ذلك في عزائم الفرائض والحدود التي لم يجعل الله لأحد عليها سلطاناً. وأما إثباتنا للإمام الطاعة فيما لا يطاع فيه غيره فإن ذلك في الرأي والتدبير والأمر الذي جعل الله أزمته وعراه بأيدي الأئمة؛ من الغزو والقفول، والجمع والقسم، والاستعمال والترك، والحكم بالرأي، وإمضاء الحدود والأحكام على الكتاب والسنة، ومحاربة العدو ومخادعته، والأخذ للمسلمين والإعطاء عليهم"⁽³⁴⁾.

- ومن أهم مؤلفات ابن المقفع السلطانية أيضاً ترجمته لكتاب كليلة ودمنة، وهو أشهر كتبه على الإطلاق، وضعه في الأصل فيلسوف هندي يُدعى بِنْدَبَا للملك دَبْسَلِيم

، Asian 2021/4/9م، (28) إيمان بقاعي، "مدرسة التَّرْسُلِ الطَّبِيعِي (ابن المَقْفَعِ المَقْفَعِ) نموذجاً"، شبكة <http://ar.theasian.asia/archives/40022>.

⁽²⁹⁾ علي بن الحسين الموسوي الشريف المرتضى، أمالي المرتضى، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، (القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي)، 95.

⁽³⁰⁾ المرجع السابق.

⁽³¹⁾ المرجع السابق.

⁽³²⁾ كمال عبد اللطيف، في تشريح أول الاستبصار، 62.

⁽³³⁾ ندى ملكان، "الأدب السلطانية - ابن المقفع"، موقع الباحثون السوريون، 2017/1/2م، <http://cutt.us/FWFgQ>.

⁽³⁴⁾ ابن المقفع، رسالة الصحابة ضمن آثار ابن المقفع، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1409 هـ - 1989م)، 312. والترجمة التركية لرسالة الصحابة:

Mustafa Demirci, *Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü'ssahabe" Adlı Risâlesi: Takdim Ve Tercüme*, İstem Dergisi, Yıl:6, Sayı:12, 2008, S.217 – 240.

الذي حكم الهند بعد فتح الإسكندر لها، وجعل فيه الفيلسوف بيديا حكّمه ومواعظه ونصائحه جاريةً على ألسنة الحيوان والطيور. وقد ترجمه ابن المقفع من الفارسية إلى العربية، وبعد ذلك اندثرت الأصول الهندية والفارسية للكتاب، وبقيت الترجمة العربية لابن المقفع، وعنه تمت ترجمته إلى الكثير من اللغات العالمية، وللكتاب أثر كبير في الثقافة الإنسانية في عصرنا الحاضر، وأجريت عليه العديد من الدراسات⁽³⁵⁾.

يقول ابن المقفع: «ثم جعل كلامه على ألسن البهائم والسباع والطيور: ليكون ظاهره لهواً للخواص والعوام، وباطنه رياضةً لعقول الخاصة. وضمّنه أيضاً ما يحتاج إليه الإنسان من سياسة نفسه وأهله وخاصته، وجميع ما يحتاج إليه من أمر دينه وديناه، وآخرته وأولاه؛ ويحضّنه على حسن طاعته للملوك ويجنبّه ما تكون مجانبته خيراً له»⁽³⁶⁾.

- ومن كتبه المهمة في الآداب السلطانية كتاب الأدب الكبير، وهو كتاب على صغر حجمه فإنه حوى الكثير من الحكم والأخلاق والآداب المتعلقة بالراعي والرعية، ومال ابن المقفع في هذا الكتاب إلى الاتجاه المثالي؛ فهو حين يكتب عن السلطان يذكر ما يجب أن يكون عليه السلطان الكامل في حكمه وسياسته وأخلاقه وحسن سيرته؛ ومن أمثلة ذلك قوله في وصف أخلاق الملك: «ليس للملك أن يغضب، لأن القدرة من وراء حاجته، وليس له أن يكذب، لأنه لا يقدر أحد على استكراهه على غير ما يريد، وليس له أن يبخل لأنه أقل الناس عدراً في تخوف الفقر. وليس له أن يكون حقوداً لأن خطره قد عظّم عن مجاراة كل الناس..»⁽³⁷⁾

وكما يظهر من مطالعة كتبه، فإن لابن المقفع دوراً مهمّاً في ترسيخ قيم طاعة السلطان في الأدب العربي، وفي نشر الأدب الذي يمنح السلطان هيبةً تجعله فوق سائر الرعية، فقد كان الخلفاء العباسيون يستمدون مصدر شرعيتهم على اعتبار أنهم من بيت النبوة، لذلك حرصوا على إظهار الفرق بينهم وبين بني أمية، وأنهم أصحاب الحكم المطلق في أمور الدنيا والدين، وأحاطوا أنفسهم بمظاهر الهيبة والقداسة؛ فاحتجّبوا عن الرعية، ووضعوا مراسيم البلاط السلطاني التي كانت سائدة في الدول الفارسية، كأن ينحني الداخل على الخليفة، ويقبل الأرض بين يديه، وإذا قرّب منه فإنه يقبل طرف رداءه⁽³⁸⁾.

⁽³⁵⁾ Ali Kuzudişli, *İbnü'l-Mukaffa Ve İslami İlimlerin Oluşumundaki Rolü*, Diasad Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 12, Eylül 2017, s. 51-61.

Walat Mohamad, *مقدمة ابن المقفع - (كلبلة ودمنة): مستويات القارئ*, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2014, Sayı: 32, s. 127-142.

⁽³⁶⁾ عبد الله ابن المقفع، *كلبلة ودمنة*، المطبعة الأميرية ببولاق، القاهرة، ط: 17، 1936م، ص. 39.

⁽³⁷⁾ ابن المقفع، *الأدب الكبير ضمن: آثار ابن المقفع*، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1409هـ - 1989م)، ص. 251.

⁽³⁸⁾ أحلام يوسف، *الحياة الاجتماعية في الدولة العباسية في العراق*، (الجزائر: أطروحة دكتوراه، كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية، 1439هـ - 2018م)، ص. 61.

وبغض النظر عما إذا كان ابن المقفع قاصداً لترسيخ هذه القيم الفارسية الخارجة عن تعاليم الإسلام، أو لم يكن قاصداً لذلك، فإن أدبه كان يحتوي على الكثير مما يشجع هذه الطريقة⁽³⁹⁾، وعلى سبيل المثال هذا ما نجده في هذه المحادثة التي تجري على لسان كسرى أنوشروان ووزيره بزرجمهر في كتابه كليلة ودمنة:

"قال أنوشروان: قل؛ فكلُّ حاجةٍ لك من قبلنا مقضيةٌ، ولم نرد طلبتك؛ فكيف ما سوى ذلك؟ فقل وتحتشم؛ فإن الأمور كلها مبذولة لك.

قال بروزيه: أيها الملك لا تنظر إلى عنائي في رضاك وانكماشني في طاعتك؛ فإنما أنا عبدك يلزمني بذل مهجتي في رضاك؛ ولو لم تجزني لم يكن ذلك عندي عظيماً ولا واجباً على الملك؛ ولكن لكرمه وشرف منصبه عمد إلى مجازاتي؛ وخصني وأهي بيتي بعلو المرتبة ورفع الدرجة؛ حتى لو قدر أن يجمع لنا بين شرف الدنيا والآخرة لفاعل. فجزاه الله عنا أفضل الجزاء.

قال أنوشروان: اذكر حاجتك، فعلى ما يسرك..."⁽⁴⁰⁾.

وكان الجاحظ من أهم الأدباء الذين ساروا على منهج ابن المقفع في الكتابة في الأدب السلطانية، ولعل أهم كتبه في هذا الباب كتاب «التاج في أخلاق الملوك»، ومما جاء فيه: «باب في الدخول على الملوك:

دخول الأشراف:

إن كان الداخل من الأشراف والطبقة العالية، فمن حق الملك أن يقف منه بالموضع الذي لا ينأى عنه، ولا يقرب منه، وأن يسلم عليه قائماً. فإن استدناه، قرب منه، فأكب على أطرافه يقبلها، ثم تنحى عنه قائماً، حتى يقف في مرتبة مثله. فإن أوماً إليه بالعود، قعد. فإن كلمه، أجابه بانخفاض صوتٍ، وقلة حركة. وإن سكت، نهض من ساعته، قبل أن يتمكن به مجلسه بغير تسليم ثانٍ، ولا انتظار أمرٍ.

⁽³⁹⁾ ثمّة خلاف بين الباحثين حول مقصد ابن المقفع، فبعضهم ذهب إلى أنه كان يقصد ترسيخ أخلاق الطاعة وقيم الخضوع للسلطان متأثراً بثقافته الفارسية، وأنه أراد ببيان أخلاق الملوك وسياستها للرعية أن يضمن طاعة الملك واستمرار خدمة الرعية له، ومن بين هؤلاء محمد عابد الجابري الذي دافع عن هذه الفكرة دفاعاً شديداً في كتابه العقل الأخلاقي العربي، وتبعه آخرون، بينما ذهب فريق آخر من الباحثين إلى أن ابن المقفع لم ينطلق من أدبه إلا من حسن النية، وأنه بالرغم من تأكيده على تفوق السلطان على باقي طبقات الشعب إلا أن كتاباته كانت تحمل طابعاً إصلاحياً واضحاً، وأن قصده كان تهذيب النفوس ونصيحة السلطان، ومن هؤلاء الأستاذ شوقي ضيف وغيره؛ بل ادعى عمر فروخ أن كتاب كليلة ودمنة كان من تأليف ابن المقفع نفسه، لكنه اخترع قصة بيدبا وديشليم خشية من أذى السلطة العباسية ونقدها بسبب ما أصدره في الكتاب من آراء نقدية جريئة. محمد عابد الجابري، *العقل الأخلاقي العربي*، 153، وكمال عبد اللطيف، *في تشريح أول الاستبداد قراءة في نظام الأدب السلطانية*، 59، وشوقي ضيف، *الفن ومذاهبه في النثر العربي*، (القاهرة: دار المعارف، ط10)، 134، وعمر فروخ، *تاريخ الأدب العربي*، (بيروت: دار العلم للملايين، ط4، 1981م)، 2: 54، وغازي التوبة، *قراءة في العقل الأخلاقي العربي للجابري*، شبكة الجزيرة، 7/19/2010 <https://cutt.us/xIxcZ>.

⁽⁴⁰⁾ عبد الله ابن المقفع، *كليلة ودمنة*، 53 - 54.

دخول الأوساط:

وإن كان الداخل من الطبقة الوسطى، فمن حق الملك، إذا رآه، أن يقف، وإن كان نائباً عنه. فإن استندناه، دنا خطى ثلاثاً أو نحوها، ثم وقف أيضاً. فإن استندناه، دنا نحواً من دنوه الأول، ولا ينظر إلى تعب الملك في إشارة أو تحريك جارحة؛ فإن ذلك، وإن كان فيه على الملك معاناة، فهو من حقه وتعظيمه.

كيفية الدخول على الملك:

وإن كان دخوله عليه من الباب الأول الذي يقابل وجه الملك ويحاذيه - وكان له طريق عن يمينه أو شماله - عدل نحو الطريق الذي لا يقابله فيه بوجهه، ثم انحرف نحو مجلس الملك، فسلم قائماً ملاحظاً للملك. فإن سكت عنه، انصرف راجعاً من غير سلام»⁽⁴¹⁾.

4. السمات العامة للآداب السلطانية وأشكالها الأدبية

يمكن القول إن السمات العامة للآداب السلطانية:

➤ تمت كتابتها للسلطان بشكل خاص: فقد وُجّهت هذه الكتب إلى الخلفاء والأمراء والسلاطين والوزراء، ولذا جاءت معظم مقدمات هذه الكتب تحمل إهداءً إلى الملوك والوزراء، أو تعظيماً لشأنهم، ومن ذلك ما قاله الثعالبي في مقدمة كتابه "آداب الملوك": «ثم الحمد لله الذي جعلنا ممن أدرك عصر مولانا الأمير السيد الملك العادل ولي النعمة أبي العباس مأمون بن مأمون بن خوارزم شاه مولى أمير المؤمنين أدام الله سلطانه وحرس عزه ومكانه وأسعدنا بالوصول إلى رواق المجد ومستقر الملك من حضرته، واسبغ علينا النعمة في الاعتصام بعروة العز من خدمته، والدخول في جملة حاشيته»⁽⁴²⁾.

وسبق البيان أنّ ابن رضوان ذكر في مقدمة كتابه "الشهب اللامعة في السياسة النافعة"، أنه كتبه بطلب من السلطان إبراهيم بن أبي الحسن المريني المكنى بأبي سالم.

ونجد أيضاً أن ابن أبي الربيع (227هـ - 841م) أهدى كتابه (سلوك المسالك في تدبير الممالك) إلى الخليفة المعتصم بالله، وكتب الجاحظ (ت255هـ) «التاج في أخلاق الملوك» للأمير الفتح بن خاقان وزير المتوكل مولى أمير المؤمنين، وكتب نظام الملك الطوسي (485هـ - 1092م) (سير الملوك) بناءً على أوامر سلطانية، وكتب الإمام الغزالي (ت505هـ) (التبر المسبوك في نصيحة الملوك) بناءً على طلب السلطان محمد بن ملكشاه السلجوقي، وأهدى الشيزري (ت589هـ)

(41) عمرو بن بحر الجاحظ، التاج في أخلاق الملوك، تحقيق: أحمد زكي باشا، (القاهرة: المطبعة الأميرية، 1914م)،

6.

(42) عبد الملك بن محمد الثعالبي، آداب الملوك، 11.

كتابه (المنهج المسلوك في سياسة الملوك) إلى صلاح الدين الأيوبي، وكذلك أهدى الوزير جمال الدين الفقطي (ت646هـ) كتابه (أساس السياسة) إلى صلاح الدين الأيوبي، وأهدى ابن الحداد (ت639هـ) كتابه (الجوهر النفيس في سياسة الرئيس) إلى الأمير بدر الدين لؤلؤ⁽⁴³⁾.

➤ تعود معظم مرجعية الآداب السلطانية إلى الموروث الفارسي، فنحن لا نكاد نجد أية أصول عند الخلفاء لهذه الآداب في العصر الإسلامي الأول، وإنما انتشرت في العصر الذي ازدهرت فيه حركة الترجمة من الأدب الفارسي على يد ابن المقفع والجاحظ وغيرهما، ويكفي أن نستعرض أبواب كتاب مثل "آداب الملوك" للثعالبي لتظهر هذه الحقيقة؛ وهي: الباب الأول: في الإفصاح عن علو شأن الملوك، وشدة الحاجات إليهم وما يلزم الناس من طاعتهم وإعظامهم وإجلالهم، الباب الثاني: في صدور من الأمثال والتشبيهات الملوكية والسلطانية، الباب الثالث: في نكت كلام الملوك ووصاياهم وتوقيعاتهم ولطائف الفضلاء في مخاطباتهم، الباب الرابع: في السياسة وأقوال الملوك وغيرهم ومواعظ الحكماء للملوك، الباب الخامس: في أخلاق الملوك وعاداتهم ورسومهم المحمودة والمذمومة في السياسة وغيرها، الباب السادس: في اختيار الملوك للوزراء والعمل والخدم⁽⁴⁴⁾.

➤ يعتمد الأدب السلطاني بشكل واضح على الكلام البليغ، والصور الجمالية، والصنعة الفنية، ويستفيد من الشعر والأمثال والحكم في صياغته⁽⁴⁵⁾.

أما الأشكال الأدبية التي ظهرت من خلالها الآداب السلطانية؛ فقد غلب عليها أنها شكلان:

الأول: على شكل كتابات مستقلة تشمل القصة والحكاية ووصايا الملوك والأمثال والعهود والرسائل، ككتب ابن المقفع: كليلة ودمنة، والأدب الكبير والأدب الصغير ورسائل الصحابة وغيرها، وكتاب الجاحظ: التاج في أخلاق الملوك، ونحوها من كتب الآداب والنصائح السلطانية التي سبقت الإشارة إليها.

الثاني: أبواب منفردة ضمن كتب أدبية أخرى مثل: باب «السلطان» ضمن كتاب «عيون الأخبار» لابن قتيبة، وباب «الجوهر في السلطان» ضمن كتاب «العقد الفريد» لابن عبد ربه الأندلسي.

المراجع

⁽⁴³⁾ <http://cutt.us/bvdFy> محمد عويس، "الآداب السلطانية وازدهارها منذ أواخر الدولة الأموية"،

⁽⁴⁴⁾ المرجع السابق، 13.

⁽⁴⁵⁾ <http://cutt.us/x7ua8> محمد الحمامي، "تولة السلطان"، موقع ميدل إيست أونلاين، 2012/1/22م،

- إحسان عباس، ملامح يونانية في الأدب العربي، بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ط2، 1993م
- أحلام يوسف، الحياة الاجتماعية في الدولة العباسية في العراق، الجزائر: أطروحة دكتوراه، كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية، 1439هـ - 2018م
- أحمد الخميسي، "الأدب السلطانية"، موقع ديوان العرب،
<https://cutt.us/D9vmY>، 27.03.2006
- أحمد بن علي القلقشندي، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق: يوسف الطويل، دمشق: دار الفكر، ط14، 1987م
- أحمد بن محمد ابن عبد ربه الأندلسي، العقد الفريد، بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1404هـ
- إيمان بقاعي، "مدرسة التّرسل الطبيعيّ (ابن المقفّع المُقَفِّع) نموذجًا"، شبكة Asian 2021/4/9م، <http://ar.theasian.asia/archives/40022>
- رضوان السيد، "الأدب السلطانية والسياسة الشرعية"، جريدة الشرق الأوسط، 2012/01/03م، <https://2u.pw/QIv6j>
- رضوان السيد، الجماعة والمجتمع والدولة سلطة الأيديولوجيا في المجال السياسي العربي الإسلامي، بيروت: دار الكتاب العربي، ط2، 1428هـ - 2007م
- شوقي ضيف، الفن ومذاهبه في النثر العربي، القاهرة: دار المعارف، ط10
- عبد الرحمن بن محمد بن خلدون، مقدمة ابن خلدون، تحقيق عبد الله محمد الدرويش، دمشق: دار يعرب، ط1: 1425هـ - 2004م
- عبد الرؤوف المناوي، الجواهر المضوية في الأدب السلطانية، تحقيق عبد الله الناصر، الرياض: جامعة الملك سعود، مجلس النشر العلمي، 1434هـ
- عبد الله بن المقفع، الأدب الكبير ضمن: آثار ابن المقفع، بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1409هـ - 1989م
- عبد الله بن المقفع، رسالة الصحابة ضمن آثار ابن المقفع، بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 1409هـ - 1989م
- عبد الله بن المقفع، كلبلة ودمنة، القاهرة: المطبعة الأميرية ببلاط، ط:17، 1936م
- عبد الله بن يوسف بن رضوان، الشهب اللامعة في السياسة النافعة، تحقيق علي سامي النشار، الدار البيضاء: دار الثقافة، ط1، 1404هـ - 1984م
- عبد الملك بن محمد أبو منصور الثعالبي، آداب الملوك، تحقيق عبد الحميد حمدان، بيروت، دار عالم الكتب، 2007م

- عز الدين علام، الآداب السلطانية دراسة في بنية وثوابت الخطاب السياسي، الكويت: عالم المعرفة، 2006م
- علي بن الحسين الموسوي الشريف المرتضى، أمالي المرتضى، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي
- عمر فروخ، الرسائل والمقامات، بيروت: منشورات مكتبة ميمنة، ط2، 1369هـ - 1950م
- عمر فروخ، تاريخ الأدب العربي، بيروت: دار العلم للملايين، ط4، 1981م
- عمرو بن بحر الجاحظ، التاج في أخلاق الملوك، تحقيق: أحمد زكي باشا، القاهرة: المطبعة الأميرية، 1914م
- غازي التوبة، "قراءة في العقل الأخلاقي العربي للجابري"، شبكة الجزيرة، 7/19/2010م، <https://cutt.us/xIxcZ>
- كمال عبد اللطيف، في تشريح أصول الاستبداد قراءة في نظام الآداب السلطانية، بيروت: دار الطليعة، ط1، 1999م
- محمد الحمامصي، "دولة السلطان"، موقع ميدل إيست أونلاين، 2012/1/22م. <http://cutt.us/x7ua8>
- محمد بن علي بن طَبَّاطَبَا المعروف بابن الطَّقْطَقِي، الفخري في الآداب السلطانية والدول الإسلامية، تحقيق عبد القادر محمد مايو، بيروت: دار القلم العربي، ط1، 1418هـ - 1997م
- محمد بن مكرم بن منظور، لسان العرب، بيروت: دار صادر
- محمد عابد الجابري، العقل الأخلاقي العربي دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ط1، 2001م
- محمد عويس، "الآداب السلطانية وازدهارها منذ أواخر الدولة الأموية"، القاهرة، جريدة الحياة، 2015/2/7م، <http://cutt.us/bvdFy>
- محمد نبيه حجاب، بلاغة الكتاب في العصر العباسي، مكتبة الطالب الجامعي، ط2، 1406هـ - 1986م
- ندى ملكان، "الآداب السلطانية _ ابن المقفع"، موقع الباحثون السوريون، 2017/1/2م، <http://cutt.us/FWFgQ>
- Aykut Kenan, Abdullah İbnü'l-Mukaffâ Ve El-Edebü'l-Kebîr Ve El-Edebü's-Sağîr İsimli Eserlerinin İncelenmesi, Bingöl Üniversitesi, 2019

- Demirci Mustafa, Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü'ssahabe" Adlı Risâlesi: Takdim Ve Tercüme, İstem Dergisi, Yıl:6, Sayı:12, 2008
- Durmuş İsmail, İbnü'l-Mukaffa, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2000
- Kuzudişli Ali, İbnü'l-Mukaffa Ve İslami İlimlerin Oluşumundaki Rolü, Diasad Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 12, Eylül 2017
- Walat Mohamad, مقدمة ابن المقفع لـ (كلیلة و دمنة): مستويات, القارئ, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2014

Orta Çağ Avrupa'sında Temizlik ve Hijyen

Sanitation and Hygiene in Medieval Europe

Ebru Emine OĞUZ*

Öz

XI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da şehirler sayı ve yüzölçümü olarak büyüdükçe, temizlik ve hijyen konuları giderek daha fazla sorun yaratmaya başlamıştır. Büyük kentlerin çoğunun, ticareti kolaylaştırmak maksadıyla nehir veya kıyı şeritlerinin yakınında kurulması eğilimi, söz konusu problemleri nispeten azaltsa da, bu kez de tatlı su ve atık sorunları ortaya çıkmıştır. Nüfusu giderek artan kentlerde, bilhassa atık yönetimindeki eksiklikler, bir yandan salgın hastalıkların yayılmasına, öte yandan ise bazı enfeksiyon hastalıklarının görülmesine yol açmıştır. Ancak tüm bu olumsuzluklara halk tepkisiz kalmamış; sonucunda başta İskoçya olmak üzere İtalya, İngiltere gibi bazı Avrupa ülkelerinde çeşitli önlemler alınmış ve yaptırımlar uygulamaya konulmuştur. Kişisel temizlik hususunun da, hiç kuşkusuz ki yaşanan sıkıntılardaki payı yadsınamaz ölçüde büyük olmuştur. Bununla birlikte akan suyun çok nadir olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bir kuyu ya da yakınındaki su kaynağından bir kova dolusu su almanın epey zahmetli oluşu, ne yazık ki çoğu insan için her gün banyo yapabilmeyi pek de mümkün kılmamıştır. Öte yandan manastırlar ve elit tabaka arasında ise temizlik ve hijyen konusu, sıradan halka nazaran daha elverişlidir. Yabancı kaynaklar kullanılarak hazırlanan bu makalemizde, Orta Çağ boyunca kişisel, dolayısıyla da toplumsal temizlik ve hijyen konuları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Avrupa, temizlik, hijyen, su

Abstract

Since the XIth century, as the cities in Europe grew in number and size, the issues of sanitation and hygiene began to cause more and more problems. Although

* Dr; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi:
ouzebru2000@gmail.com; Orcid: 0000-0002-1653-3325

the tendency of most of the big cities to be built near rivers or coastlines to facilitate trade relatively reduced these problems, this time fresh water and waste problems emerged. In urban areas with increasing populations, particularly deficiencies in waste management caused the spread of epidemic diseases and also led to the occurrence of certain infectious diseases. However, the public did not remain unresponsive to all these negativities; as a result, various measures were taken and sanctions were imposed in some European countries such as Scotland, Italy and England. Undoubtedly the issue of personal cleanliness had been undeniably great in the problems experienced. As running water was rare and considering it took such a physical effort to get one bucketful from a well or nearby water source, unfortunately made people not having been taken a bath every day was not a feasible option for most people. On the other hand, among the monasteries and the elites the issue of sanitation and hygiene was more favourable than the ordinary ones. In this article, which was prepared using foreign sources, personal and therefore social sanitation and hygiene issues were discussed during the Middle Ages.

Keywords: Middle Ages, Europe, sanitation, hygiene, water

Orta Çağ'da Kişisel Temizlik

Orta Çağ'da kişisel temizlik, her tabakadan insanlar için genellikle pek mümkün olamasa da, büyük önem arz etmektedir. Ancak Yunan toplumunda söz konusu durum biraz farklıdır. Zira Yunan kişisel hijyeni, kişinin kendisine bakmasının ötesine geçen bir yaşam felsefesi niteliğindedir. Genç tanrıçaları, prensesleri veya yüksek sağlık rahibeleri Hygieina vasıtasıyla temizlik fikrine farklı bir bakış açısı getiren Yunanların, sahip oldukları su teknolojisi ise muhtemelen Mezopotamya, Mısır ve/veya Miken kökenlidir (Smith, 2007: 74, 77). Arkeolojik kanıtlar ise Yunanların küçük bir lüks olarak yıkanmaya ne kadar değer verdiklerini göstermektedir. Yunan hamamları, vatandaş olmayan pek çok yoksul -köleler ve göçmenler hariç- şanslı Yunan yurttaşları için sağlanan kamusal faaliyetlerden bir tanesi olmuştur (Dunbar, 1996: 36). Hatta hamam komplekslerinin ilk edebî kanıtı M. Ö. V. yüzyıla aittir, ancak arkeolojik kanıtlar M. Ö. III. ve II. yüzyıllarda, kasabalarda inşa edilmeye başladıklarında zirveye ulaşmaktadır (Smith, 2007: 80).

Tıpkı Yunanlar gibi Roma'da temizlik ön plânda tutulmuştur. Roma hamamları ve su kemerleri, Batı Avrasya'da önceki tüm uygarlıklara göre çok daha fazla sayıda insanın temizliğini sağlamıştır. İmparatorluk nüfusunun yalnızca dörtte birinin şehirlerde yaşadığı ve düzenli olarak yıkandığı varsayılsa bile bu, toplamda yaklaşık olarak 12 milyondan fazla insan yapmaktadır. Tarihçiler tarafından yıkanmanın Roma yaşamının temel taşlarından biri olarak görmeleri haklıdır. Roma hamamlarından elde edilen önemli sonuç ise temizliğin Roma 'uygarlaşma sürecinin' ayrılmaz bir parçası; temiz ve bakımlı vücudun onların bir vatandaşlık sembolü olduğudur (Smith, 2007: 102). Ayrıca hamamlar Roma dünyasında sivil yaşamın sağlıklı olduğunun açık göstergesi niteliğini taşımaktadır. Hatta arkeologlara göre hamamlar o kadar hayatidir ki kentsel yaşamın kademeli olarak azalması, hamamlarda hızla kendini göstermiştir. Zira bir kasabanın hamamları ihmal etmesi, ekonomisinde sorunlar olduğu anlamına gelmektedir. İmparatorluk çevresinde şimdiye kadar 400 büyük hamam alanı kazılmış olup; birçoğunun hâlâ toprak, deniz veya kumun altında kaldığı bilinmektedir (Smith, 2007: 105).

Ancak Hristiyan inançları, tıp görüşlerini de şekillendiren Galen 'e¹ ait olanlar dışında yukarıda bahsi geçen her türlü tıbbî felsefî ve bilimsel düşünceyi gölgede bırakmış; Helenlerin tüm hijyen bilgileri unutulmuştur. Böylelikle Orta Çağ'ın teokratik inançlarına göre kendi bedenine bakmanın ahlâka aykırı olduğu düşünüldüğünden, uygar olmayan aşırılıklara yol açmıştır. Bu nedenle insanlar nadiren yıkanmış, kirli giysiler giymiş ve vücut kokularını örtmek için parfüm kullanmışlardır (Yannopoulos, 2017: 174). Ne yazık ki hijyen, tıp ve sağlık alanlarındaki Orta Çağ ve erken modern koşulları hakkındaki olumsuz mitler, geçmişin popüler anlayışına hâkim olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte açıkça ifade etmek gerekirse önceki yüzyıllarda insanlar hijyen konusunda farklı yaklaşımlar sergilemiş ve refahı belki bugün yaptığımızdan değişik yorumlamış olsalar da, yüksek ölüm oranlarına,

¹ Galen: Bergamalı Galen, Roma döneminde (M. S. 129-200) en ünlü Yunan hekimi idi. Ayrıca üretken bir yazar olan Galen, bir anatomist ve deneysel fizyolojinin de öncüsüdür. Atardamarların hava değil, kan taşıdığını keşfeden ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Ameliyat ve diseksiyon için tıbbî araçlar geliştirmiş ve bunları kaleme almıştır (Ajita, 2015: 4509).

kıtlıklara, salgın hastalıklara ve belki de az gelişmiş tıbbî bakıma bakılmaksızın ne hasta, ne de kirli olduklarını söylemek pek mümkün değildir. Toplumları iyi çalışmış, kendilerine özgü bir hijyen anlayışını uygulamış ve sözde de olsa işleyen bir tıbbî sisteme sahip olmuşlardır. Bu hususta bir ülke ile diğeri arasındaki, bir sosyal grup ile diğeri arasındaki farklar ve dinler, cinsiyetler ve yaş arasındaki farklılıklar, tıpkı bugün olduğu gibi daima dikkâte alınmıştır (Fundamentals of Medieval, 2017: 1). Söz konusu dönemde ülkelerin her ne kadar hijyen hususunda yeterli derecede etkili oldukları ifade edilmiş olsa da, bu durumun mevcut koşullar doğrultusunda toplumdan topluma bazı farklılıklar gösterebileceği unutulmamalıdır.

Daha Merovenjler zamanında, Lex Alamannorum² ve Lex Baiuvariorum³ hamamlardan veya banyolardan bahsederken, günümüz saunaları gibi buhar banyoları Slav bölgelerinde de oldukça yaygın gibi görünmektedir (Fundamentals of Medieval, 2017: 12). Hatta Papalar, Orta Çağ'ın başlangıcından itibaren kilise bazilikaları ve manastırlar da hamamlar teşkil etmiş (Thurkill, 2016: 6-11); Papa I. Gregory (540-604), cemaatini yıkanmanın bedensel bir ihtiyaç olduğu hususunda teşvik etmiştir (Squatriti, 2002: 54). Halka açık hamamlara Konstantinopolis, Paris, Resenburg, Roma ve Napoli gibi Orta Çağ Hristiyanlığının ön plâna çıktığı kent ve kasabalarda sıklıkla rastlanmaktadır (Kleinschmidt, 2005: 61).

Hamamların işletmelerinin yasal dayanağı, değirmenlere oldukça benzerdir. Zira Orta Çağ kasabaları genellikle su değirmenlerine sahiptir, ancak değirmenleri kendileri işletmek yerine, tahıl öğütme lisansı bir değirmenciye bir ücret karşılığında verilmektedir⁴. Ortak havuzlu bir kaynak

² Lex Alamannorum (Alman Hukuku): Ren ve Lech nehirleri arasında yaşayan bir Germen kabilesi olan Alamanni'nin, VIII. yüzyıldan kalma, örf ve âdet kanunlarının erken Orta Çağ kodifikasyonudur. Yasaların, Frank Kralı I. Dagobut tarafından VII. yüzyılın başlarında tamamlanan Pactus Alamannorum'a dayandığı görülmektedir (Fellmeth & Horwitz, 2009: 166).

³ Lex Baiuvariorum (Bavyera Hukuku): Lech nehrinin doğusundaki dukalıkta yaşayan bir Germen kabilesi olan Bavyeralıların erken Orta Çağ kodifikasyonudur. M. S. 744 ile 748 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu yasalar, Bavyeralıların egemenliğini tanıdığı Franklarını yasaklarından büyük ölçüde etkilenmiştir (Fellmeth & Horwitz, 2009: 166).

⁴ Kanalın (ahşap) kaplanması, yalnızca suyu belirli bir yatakta tutmak ve kıvrılmasını önlemek için değil, aynı zamanda değirmenleri yönetmek için önemli olan su akışını (miktarını) kontrol

olan değirmen üzerindeki mülkiyet hakları, daha sonra bu kaynakla üretilen hizmetlerin kullanıcılarından ücret alabilecek ve korunmasına özen gösterebilecek birine devredilmektedir. Evlerin çoğunda sıhî tesisat bulunmadığından, hamamlar halk sağlığının korunmasında hayatî bir bileşen olmakta ve insanların belirli bir ölçüde kişisel hijyen seviyelerinin korunmasını sağlamaktadır. Ziyaretçilerden banyo yapmak için ücret alınabilmektedir. Orta Çağ belediyeleri hamamlara sahip olup işletseler de, örneğin müşterek suları kullanma hakkı verilmiş yatırımcılar gibi başka mülkiyet biçimleri de mevcuttur (Ewert, 2007: 236).

Yıkanmak, sağlıklı olabilmenin bir koşulu olarak değerlendirilmektedir. Hatta şövalyelerin güçlü bir vücuda sahip olması gerekmekte, bu da ancak yoğun fiziksel eğitim, hijyen ve sağlık bakımının dikkatli bir şekilde gözlemlenmesiyle elde edilebilmektedir (Fundamentals of Medieval, 2017: 81). Manastır kurallarına göre, banyo yapmaya özellikle büyük bayramlardan önce, Tanrı'ya saygıyla manastır yaşamının titizliği yoğunlaştırmak için yalnızca ara sıra izin verildiği bilinmektedir. Bahsedilen yapay sınırlamalar, ancak sıradan insanların fırsatları varsa, banyo yapmaktan zevk alıyorsa ve vücutlarını gerektiği ölçüde sık temizleme eğiliminde ise anlam ifade etmektedir (Fundamentals of Medieval, 2017: 12).

O dönemlerde banyo yapmaya temizlenmenin beraberinde farklı manevî anlamlar da yüklenmiştir. Çoğu kez yüksek rütbeli din adamlarının veya soyluların kendilerini suçlu hissettiklerinde veya günahkârlıklarını alenen göstermek istediklerinde, yoksullar ve muhtaçların banyo yapabilmelerini temin ettikleri, hatta kendi elleriyle onları tıraş dahi ettikleri bilinmektedir. Bunlar arasında Mainz ve Utrecht piskoposları, İmparatoriçe Kunigunde (İmparator I. Henry'nin karısı), Thüringenli Azize Elisabeth gibi ünlü isimler de bulunmaktadır. Lüttich⁵ Piskoposu (ö. 1037) artık banyo yapmayacağını

etmek için de gerekliydi. Buhar makinesi icat edilene kadar su ve rüzgar değirmenleri, birkaç erken endüstriyel yöntem için enerji sağlamak için önemliydi. Değirmenler sadece ekmek için tahıl öğütmek için değil, aynı zamanda bira yapımı için malt ufalamak, yağ üretmek, tekstil üretim sürecinde kumaşları yıkayıp çektirmek, inşaat için kireç ve alçı öğütmek, odun kesmek, metalleri bilemek ve cilalamak için de hizmet etmiştir (Arndt, 2020: 216).

⁵ Lüttich (Liège): Belçika'da bulunan bir şehirdir (britannica.com).

duyurduğunda ya da St. Elisabeth bir ayağını banyoya daldırmanın yeterli olacağını söylediğinde, bu durum her ne kadar o toplumdaki hijyen eksikliğini genel olarak yansıtmaması da, döneme ait yıkanma kültürünü ortaya koymaktadır (Fundamentals of Medieval, 2017: 12-13). Yukarıda da bahsedildiği üzere temizlik alışkanlıkları kültürlerle göre değişim göstermektedir.

Antik çağlar ve ötesinden beri hamamlarda ve kaplıcalardaki suyun insanlar üzerinde sağlıklı bir etkisi olduğu kabul edilmiştir (Fundamentals of Medieval, 2017: 81). Bu kapsamda İmparator Charlemagne'nın sıcak banyolardan ve yüzme aktivitelerinden hoşlandığı rapor edilmiştir. İmparatorun biyografisini kaleme alan Einhard⁶, imparatorun ölümünün hemen ardından 817 yılından sonraki sürece ilişkin şu ifadelere yer vermiştir (Smith, 2007: 146).

“Charles, doğal kaplıcaların ürettiği buharı ve yüzme egzersizini de severdi. Bu alanda o kadar iyiydi ki kimse ondan daha iyi olamazdı. Bu nedenle [yani kaplıcaların varlığı], sarayını Aachen’de inşa etmişti ve yaşamının son yıllarında vefatına kadar orada kalıcı olarak yaşadı. Sadece oğullarını değil, soylularını ve arkadaşlarını da hamamına davet ederdi. Bazen o kadar çok saraylı ve muhafız kalabalığını davet ederdi ki, yığzden fazla insan birlikte yıkanırdı” (Fundamentals of Medieval, 2017: 13). Bu noktada Charlemagne'nın temizlik ve hijyene olan ilgisinin, saltanat sürecine yansıdığını söylemek mümkündür.

Avrupa genelinde hamamlar oldukça yaygındır. Paris’te lonca tarafından işletilen yaklaşık olarak yirmi altı; Finlandiya, İsveç, Rusya ve Almanya’da ise her köyün hamamı mevcuttur. Avrupa’nın daha soğuk bölgelerinde eski ter odaları (sauna) geleneğinin yoğunlaşması, Japonya’da olduğu gibi ısıtma nitelikleriyle açıklanmaktadır. Zira bölge ne kadar soğuksa, aşırı ısıları vücudu o kadar fazla terletmektedir (ve daha hafif giysiler giyilmesine olanak tanımaktadır). Ayrıca çıkardıkları ısı ve kullandıkları yakıt, bireyler için boşa harcanamayacak kadar değerlidir. Orta Avrupa’nın orijinal

⁶ Einhard, Charlemagne'nın Aachen’deki Bizans şapelinin yanına inşa edilen yeni Romanesk villa sarayının mimarıydı ve muhtemelen saray ile arkeologların daha sonra buldukları kaplıcalar arasındaki bağlantıyı kurarak bina boyunca ısıtma lüksünü sağlamıştır (Smith, 2007: 146).

hamamları, buharı bitişik odaya taşıyan bir tüple sıcak ekmek fırınlarının açıldığı evin ocağının merkezinde olup; kasabalarda ise fırınlar aynı işlevleri yerine getirmiştir⁷ (Smith, 2007: 170). Suları ısıtmak amacıyla fırınların sağladığı ısıdan istifade edilmesi, sauna ve hamamların genellikle bu tip mekânların bitişiklerine kurulmasına yol açmıştır.

Ancak 1500'lerin başlarında, hamamların (müstehcen evler gibi) giderek daha fazla kanunsuzluk ve sosyal düzensizlik yerleri olarak görülmesi anlamına gelmesi neticesinde toplumda rahatsızlık husule gelmiş; bu suretle yaşanan tutuklama ve kovuşturmaların sayısında artış yaşanmıştır. Ancak ortaya çıkan endemik vebanın, artan maliyetlerin, dinin veya kanunsuzluğun başaramadığı şeyi başaran, 1493'teki akut sifiliz (frengi) salgını olmuş; bu durum, hamamların derhal kapatılmasına yol açmıştır. Hatta Paris'te XVII. yüzyılda sadece bir avuç şekilde ifade edilebilecek sayıda hamam kalmıştır (Smith, 2007: 179-180).

Orta Çağ'da toplumsal temizlik ve hijyenin ilk basamağı olan kişisel temizlik, kültürel doğrultuda toplumdan topluma daima farklılıklar sergilemiştir. Zaman zaman toplum refahının bir göstergesi niteliğine sahip olan temizlik hususu kapsamında hamamların yaygınlaştığı görülmektedir. Fakat Avrupa'da zaman içerisinde ahlâkın yozlaştığı mekânlar haline gelen bu hamamlar, XVI. yüzyılda kapatılmaya başlamıştır. Kişisel olarak dahi ziyadesiyle güç şartlarda ulaşılan temizliğin yarattığı olumsuzluklar, kentlere, dolayısıyla da bazı salgın hastalıklara zemin teşkil etmiştir.

Kentlerde Temizlik ve Hijyen

Her canlı organizma atık üretmektedir. Ancak insanlar, diğer organizmalardan çok daha fazla ve çeşitli atık üretmektedirler. Öte yandan

⁷ Bu tür toplumsal sahneler, on dokuzuncu yüzyıl Fransız gezgini Paul du Chailly'nun Finlandiya'da ıssız bir köyde bir 'Cumartesi hamamında' tanık olduğu gibi, yüzyıllar boyunca kuzey Avrupa'da tekrarlanmıştır. Cumartesi günleri yıkanma günü şeklinde nitelendirilmektedir. Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde çok yaygın olan bu geleneksel Cumartesi hamamı, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde çok yaygındır. Erkekler genellikle haftada bir, banyodan sonra traş olmaktadır. Bu, herhangi saygın Hıristiyan vatandaşların kutsal bir günden önce yapmak isteyeceği bir faaliyet olup; aynı zamanda Yahudi cemaatlerinin dini takvimine de uyum sağlamaktadır (Smith, 2007: 48).

insan faaliyetleri, üretildiği yer ve zamana özgü atıklarla sonuçlanmıştır. Bu tür atıklar, arkeolojik araştırmaların yardımıyla ortaya çıkarabileceğimiz antik insanların yaşamları hakkında önemli bir bilgi kaynağı olmuştur. Atıklardan, yaygın günlük eşyalar, bunları üretmek için kullanılan teknolojiler, uzun mesafeli ticaret ve kullanım temelindeki sosyal farklılıklar hakkında zengin bilgi edinilebilmektedir. Atıkların, aynı zamanda şehirlerin ortaya çıktıklarından beri sorun yarattıkları göz önüne alındığında, kentsel atıkların, kasaba sakinlerinin günlük yaşamları hakkında değerli bir bilgi kaynağı olduklarını söylemek mümkündür (Havlicek & Pokorna & Zalesak, 2017: 6).

Popüler inanışın aksine, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Avrupa'da banyo ve temizlik yok olmamıştır (The Great Famine, ty: sy). Romalıların pek çok teknolojik başarısı arasında, Avrupa'nın her yerindeki kentsel yerleşimlerinde inşası kalıcı olan kamu kanalizasyon ve su kaynaklarının yaratılması yer almaktadır. Tıpkı Fransa'nın güneyindeki Pont du Gard'⁸ içeren sistem gibi Roma su kanalları da yüzyıllarca dayanmış; uzak kaynaklardan şehir ve kasabalardaki umumî çeşmeleri besleyen geniş sarnıçlara su taşımaya devam etmiştir. Aslına bakılacak olursa dayanıklılıklarının hem bu masif taş bloklardan yapılmış olan su kemerlerini yıkanmanın son derece zor olması hem de içme suyunun çok değerli oluşuna dayanmaktadır. Roma'daki lağım sistemleri de benzer şekilde uzun süre kalıcılıklarını muhafaza edebilmiştir. Yer altına yerleştirilmeleri, onları hava koşullarına ve diğer zarar verici güçlere maruz kalmaktan korumuştur. Sağlam yapılarının yanı sıra, kanalizasyonların ve su kemerlerinin uzun ömürlü olmalarına önemli ölçüde katkıda bulunan bir diğer faktör ise sıvıların yokuş aşağı akması, yani yerçekimiyle uyumlu oluşlarıdır. Bu nedenle Orta Çağlarda

⁸ Pont du Gard: Romalıların şimdye kadar inşa ettikleri en yüksek su kemeri olan Pont du Gard, zamanının en cürekâr inşaatıdır. Şehrin hamamlarına, çeşmelerine, kamu binalarına ve evlerine günlük tahmini 44 milyon galon (200 milyon litre) su sağlamıştır. Unesco Dünya Miras Listesine dâhil edilmiştir (Langmead & Garnaut, 2001: 254).

bile Roma kanalları akmaya devam ederek, tatlı su tedarik etmiştir (Newman, 1961: 138).

Ancak genel Orta Çağ tarihi literatüründe, Erken Modern ve Orta Çağ'dan önceki şehirler tipik olarak sadece kirli, pis yerler olarak karakterize edilmektedir (Jørgensen, 2008:8). Orta Çağ evlerinde sifonlu tuvaletler bulunmadığı gibi birer mühendislik ürünü durumundaki çöplükler de mevcut değildir. Fakat Geç Orta Çağ kentlerinde sağlanan hizmetler düşük teknoloji olsa da, genellikle Orta Çağ şehirlerinin yoğunluğuna, düzenine, çevresel kaygılarına ve sakinlerinin sosyal ilişkilerine uygundur. Çözümlerin yetersiz ve işlevsiz hâle gelmesi ancak daha sonraki sanayi çağında ortaya çıkmıştır. Ancak XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla kadar atıkları yönetmek için karmaşık teknolojinin olmaması, onun ayırım gözetmeksizin ele alındığı anlamına gelmemektedir (Jørgensen, 2008: 9). Yazılı kaynaklara göre Bizans şehirlerinde merkezî ve tali kanalizasyonun yanı sıra mahalle kanal şebekesi ve yağmur suyu için de evsel drenajın olduğu belgelenmiştir. Ayrıca kamu ve özel kanalizasyon arasındaki ayırımın beraberinde sakinlerin kendi kanalizasyonlarını merkezî kamu kanallarına bağlama hakları da mevcuttur. Sıradan evlerin lağımaları ve giderleri çoğunlukla seramik borulardan oluşmakta ve büyüklükleri, muhtemelen inşaatları nedeniyle halka açık olanlardan farklı olmaktadır (Yannopoulos, 2017: 175).

Dış dünyaya bakıldığında, sokakları insan ve hayvan atıklarının kapladığı görülürken, şehirlerdeki temizlik ihmal edilmiştir (Yannopoulos, 2017: 174). Orta Çağ sağlık yasaları, tuvaletler de dâhil olmak üzere görünüşte kişisel kaygıların düzenlenmesini içermektedir. Tuvaletler ve lağım çukurları genellikle kişisel atık malzemeleri için hem nihaî bertaraf hem de geçici depolama yerleri olarak hizmet etmiştir. Orta Çağ kentinde bu özel atıklar hususu kamuya açık bir konu olmuştur (Jørgensen, 2008: 63). *Digesta*'nın Latince yazılmış mevzuatında bahsedilen bilgiler, kanalizasyon atıklarının havayı kirleten ve halk sağlığını tehdit eden tehlikelere işaret etmektedir (Yannopoulos, 2017: 175). O dönemlerde kentteki atıklar da büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum bilhassa deniz ve nehirler açısından önem taşımaktadır. Ayrıca bahsi geçen dönemlerde inşaat işleri ve zanaat üretimi

gibi faaliyetlerin fiziksel kalıntıları da mevcuttur. Orta Çağ kaynaklarında “*ramell*” olarak adlandırılan bu türdeki atıkların miktarları için net bir tahmin olmasa da, pek çok temizlik yasasına dâhil edilmesinin ve zanaat atık çukurlarının arkeolojik buluntularının kanıtladığı üzere oldukça yaygın oldukları sonucuna varılabilmektedir (Jørgensen, 2008: 36). Büyük bir sorun teşkil eden söz konusu atıklar, su yollarının tıkanması ya da sele yol açabilme ihtimalleri nedeniyle ticarî açıdan da öneme sahip olmuştur. Zira ticaret, seyahat ve tüketim için suyun gerekliliğine dolayı her büyüklükteki Orta Çağ şehirlerinin su üzerinde kurulmak zorunda kaldığı bilinmektedir (Jørgensen, 2008: 45).

Orta Çağ’da çeşitli sosyo-ekonomik etkenler kentlerin kalabalıklaşmasına neden olmakta ve buna karşılık gelen kentsel alanları ihtiyaçlar için yetersiz hâle getirmekte, sokakların atıklarla birlikte sahiplenilmesini gerektirmektedir (Evolution of Sanitation, 2014: 214). Orta Çağ temizlik sistemi, fiziksel koşullar ve karmaşık sosyal sistemler arasındaki karşılıklı etkileşim yoluyla geliştirilmiş; mevcut teknolojiler ve çevresel talepler, bu konuda uzmanlaşmaya neden olurken, işlerinin büyümesi, vergilerin toplanması ve sakinlerin doğrudan katılımı gibi belirli sosyal düzenlemelerin geliştirilmesine zemin teşkil etmiştir (Jørgensen, 2008: 2). Bu noktada, hem İngiliz hem de İskandinav şehirlerinin hijyen ve temizlik hususunda benzer sosyal ve teknolojik yaklaşımlar kullandıkları bilinmektedir (Jørgensen, 2008: 3, 4). Orta Çağ’da İngiltere’de hijyen sağlanabilmesi doğrultusunda birtakım düzenlemeler getirilmiştir. Bu doğrultuda Coventry kentinde aşçıların sokağa pislik atmaları yasaklanmış, kasapların şehir surları içinde domuz dışındaki hayvanları kesmelerine müsaade edilmemiştir. Ancak ana caddelerde domuzlara izin verilmezken, çobanlarının onları yalnızca şehir dışındaki kullanılmayan tarlalara sürmeleri şart koşulmuştur. Ayrıca nehirlere, komşu mülklerine, şehir hendeklerine ve sokaklara çöp atılması yasaklanmıştır. Kent sakinleri, bertaraf edilmek üzere şehir kapılarının dışında belirlenen üç noktaya gübre taşımak zorunda kalmış; organik atıkları taşıırken ise her zaman bir el arabası hazır bulundurmuşlardır. Her cumartesi gününde erkekler tarafından evlerinin önündeki kaldırımları veya dükkân kapılarını temizlemeleri gerekli görülmüştür. Hatta nehir boyunca yaşayan

herkes, sel zamanlarında suyun kanaldan daha kolay geçebilmesi için kıyıları daima temiz tutmuştur (Jørgensen, 2008: 1).

Yukarıda da belirtildi üzere kirlilik ve kamu hijyeni ile ilgili ilk düzenlemeler, XIII. yüzyılda İtalyan ve Fransız şehirlerinde yayınlanmış ve esas olarak temizlik ve sağlık çağrısında bulunurken, organik atık maddelerin sulara ve sokaklara atılmamasını düzenlemeyi amaçlanmıştır. Toplumsal temizlik ve risk bilincini geliştirmeye yönelik bu tür stratejiler, Orta Çağ'ın sonlarında Avrupa'nın başka yerlerindeki belediyeler tarafından taklit edilmiştir. Bu kapsamda, XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan ve düzenlemeleri birçok Alman belediye yasasına kopyalanan en eski ve açık ara farkla en etkili Alman hukuk kitabı olan *Sachsenspiegel*⁹, kamu hijyeni ile ilgili bazı kuralları içermektedir. Örnek olarak, bu kanunlara göre tuvaletler, komşu bölgeleri dışı ve pis kokudan korumak için yere kadar uzanan tuğladan bir sığınağa yerleştirilmek zorundadır (Ewert, 2007: 238). 'Straws in the Wind' adlı eserlerinde araştırmacılar Zupko ve Laures'e göre kentlerde temizlik fikri ilk olarak İtalyan şehirlerinde ortaya çıkmış; zamanla akademisyen, siyasetçi ve din adamları vasıtasıyla Avrupa'ya yayılmıştır (Zupko & Laures, 1996: 5). Ancak kıta dâhilinde böylesi bir aktarma dair kanıt mevcut değildir. Zupko ve Laures, çalışmalarında 1276'da Verona, 1287'de Ferrera ve 1296'da ise Spoleto kentleri için uyarlanan 1259 tarihli Bassano yasasını incelemişlerdir. Fakat bu durum, söz konusu yasaların ilk olup olmadıkları sorusunu akıllara getirmektedir. Ayrıca 1249 yılında Berwick'te yürürlüğe konulan Birlik Yasası orijinaldir ve tüm İskoç kentlerinde uygulamaya geçirilmiştir (Ancient Laws & Customs, 1868: 72). Bu noktadan hareketle Zupko ve Laures'in analizlerinin pek gerçeği yansıtmadığını ifade etmek mümkündür. Zira temizlik husus da ilk yasaların İskoçya'da oluşturulduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Ancak Avrupa geneline yayılmaya başlayan bu kanunlara halk tarafından riayet hususunda birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Örneğin Norwich Konseyi kayıtlarına göre kentsel nüfusun bir bölümü tarafından, yürürlükteki sağlık yasalarına uyulmadığı anlaşılmakta olup; bu tarz

⁹ *Sachsenspiegel*: Diğer adı 'Saxon Mirror'dur. Alman Kanunu üzerinde süregelen etkiye sahip olan bir Alman Orta Çağ yasasıdır (Lück, 2014: 79).

davranışlar sergileyen kişilerin cezalandırılmaları gerektiği düşünülmüştür (Jørgensen, 2008: 25). Bu doğrultuda İngiltere'nin Coventry¹⁰ şehrinde, kişi ve grupların sağlıklı ilgili konularda konseye dilekçe ve kanun teklifleri sunduğunu bilinmektedir. Örneğin 1426 yılında Crosscheaping'teki¹¹ halk, şehrin su kanalı için bekçiler atamak için bir dilekçe sunmuş; bireyler, sokak kanalizasyonlarını evsel atıklarıyla kapatan veya sakatları terk edilmiş arazilere atan komşularına karşı protesto gösterileri düzenlemiştir. Buna en çok Norwich ve Nottingham mahkeme kayıtlarında rastlanmaktadır (Jørgensen, 2008: 29).

Temizlik, bilhassa sağlık açısından daima ön plânda tutulmuş ve bu doğrultuda bazı düzenlemeler teşkil edilmiştir. Halkı disiplinli olmaya teşvik etmeyi amaçlayan söz konusu düzenlemeler kapsamında birtakım yasalar yürürlüğe konmuş olsa da, sıklıkla uyulmadığı görülmüş ve cezaî yaptırımlar getirilmiştir. Ancak tüm bunlar pek faydalı olmamış, salgın hastalıkların engellenmesi başarılammıştır.

Temizlik ve Salgın Hastalıklar

Temizlik ve hastalık doğru orantılı ilerleyen iki kavramdır. Temizliğin olmadığı toplumlarda hastalıkların görülmesi ise neredeyse kaçınılmaz bir durumdur. Orta Çağ'da manastırlar hem kanalizasyon ve su sistemleri ile inşa edilmiştir. Zira mahalleleri yaşanabilir ve hastalıklardan uzak tutmak için kendilerini, çevrelerini ve atıkları temizlemek için güvenilir su kaynaklarına sahip olmaları gerekmektedir. Manastırların su tedarik sistemleri oldukça etkileyicidir. XII. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'deki bazı manastırlarda, yerçekimi ile çalışan sistemler kullanarak birkaç mil öteden su sağlayan borular mevcuttur. Söz konusu borular, kurşun veya oyulmuş ağaç gövdeleri olmak üzere iki malzemedir yapılmıştır. Bu suretle Orta Çağ inşaat işçileri karaağaç gibi iyi, dayanıklı sert ağaçları kullanarak ağaç gövdesi boyunca bir delik açarak onu büyük bir tüp haline getirmişlerdir. Tüpün bir ucu hafifçe

¹⁰ Coventry: İngiltere'de Batı Midlands'teki Arden ormanı olarak bilinen bölgede yer alan bir kenttir (Rouch, 2019: 6).

¹¹ Crosscheaping: İngiltere'nin Coventry kentinde yer alan bir Pazar meydanıdır (Goddard, 2004: 38).

genişletilirken, karşı ucun dış kenarı aşağıya doğru incelmektedir. Bahsedilen ahşap borular, bir borunun konik ucu, sıradaki bir sonraki borunun ucundaki hafif genişleyen açıklığa sağlam bir şekilde oturacak şekilde döşenmektedir (Newman, 2001: 140). XIII. yüzyıla gelindiğinde ise karmaşık belediye su kaynaklarına sahip daha büyük, daha müreffeh şehirlerdeki özel konutlarda, genellikle çapı modern bir içme pipetinden daha büyük olmayan ve bir musluk ile kapatılan tek bir boru şeklinde akan sular ortaya çıkmıştır. Ancak Orta Çağ boyunca kasabalardaki veya çiftliklerdeki evlerde bu rahatlık bulunmamaktadır (Newman, 2001: 145). XIX. yüzyıldaki kapalı sıhhi tesisat daha yaygın hâle gelene kadar çiftçiler, kasaba halkı ve birçok şehirli, kova ve su tulumlarıyla en yakın kaynak, nehir, kuyudan su doldurarak, evlerine taşımışlardır. Yapılan bu işin çok yorucu olabilmesi ise çoğu tüketicinin suyu idareli kullanmasına yol açmıştır. Küçük kasabalardaki çiftlik evlerinin kanalizasyon atımı için de genellikle onlardan belli bir mesafede ek binalar inşa edilmiştir (Newman, 2001: 145). Aslına bakılacak olursa o dönemlerde dahi suya daha konforlu şekilde ulaşabilmesi için bazı girişimlerde bulunulduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

Orta Çağ temizlik koşullarına ilişkin yapılan çok sayıdaki yorumun arasında Cerberus'un¹² ifadeleri en dikkât çekici olanlarından biridir. Cerberus'a göre Orta Çağ kentlerinde kapalı lağımın olmaması, özel veya kamusal duyarsızlıklar, çöpleri sokağa atma geleneği ve belediye yetkililerinin temizlik yapmaması nedeniyle sokakların, kaldırımların sürekli olarak kirli ve kötü kokmaktadır. Ayrıca o günlerde sabun ve banyoların pek bilinmemesi, kalabalık şehirlerdeki bu kirli ve veba üreten yaşam koşullarına, sıhhi mevzuata ve yönetime veya halk sağlığına özen gösterilmemesine eşlik etmektedir. Aslına bakılacak olursa bu ifadelerle dair çok az spesifik kanıt mevcuttur ve bunların büyük ölçüde Orta Çağ'a karşı önyargılardan kaynaklandığından şüphelenilmektedir (Thorndike, 1928: 192). Ayrıca bilgili kesim arasında solucanlar ve sinekler gibi hayvanların yaşamlarının oldukça düşük; daha küçük biçimlerinin ise kendiliğinden toz, balçık ve çürümeden

¹² Cerberus (Kerberos): Yunan mitolojisinde Hades'in yönettiği, ölümlerin bulunduğu yeraltının kapısında bekçilik yapan üç başlı bir köpektir (britannica.com).

meydana geldiğine dair genel bir inanç vardır. Bu nedenle Orta Çağ insanlarının, eğer önleyebilseler, pislik bırakmaları ve sokaklarda yatmayı reddetmeleri ya da kişilerinin üzerinde kir birikmesine izin vermeleri olası görünmemektedir (Thorndike, 1928: 196). Teorilerden ve olasılıklardan somut kanıtlara dönersek, Orta Çağ'daki tıp ve hijyen çalışmalarında banyo yapmanın çok fazla vurgulandığı gerçeğini kısaca belirtmek mümkündür. Orta Çağ'ın pisliği üzerinde ısrar edenlerin bazen bunu insanların sadece hasta olduklarında yıkandıkları şeklinde yorumladıkları doğrudur, ancak bu çok da yerinde bir yaklaşım değildir (Thorndike, 1928: 197).

Orta Çağ dönemi boyunca birçok salgın hastalık yaşanmıştır. Bunlar arasında Avrupa'ya Haçlılar tarafından doğudan taşınan kolera; Küçük Asya'ya ve ardından Avrupa'ya Mısır'dan yayılan cüzzam ve Avrupa'da periyodik olarak gerçekleşen, önemli miktardaki nüfusun kaybına yol açan 'Kara Ölüm' şeklinde nitelendirilen birçok veba vakası yer almaktadır (Cippola, 1980: 96, 101). Konstantin, Konstantinopolis'i kurduğunda, kentteki kirliliğin önüne geçebilmek, dolayısıyla da kirliliğin neden olduğu bulaşıcı hastalıklardan kaçınmak amacıyla şehrin her yerinde işlevsel bir drenaj sistemi sağladığı bilinmektedir. Başkent'in her yerine inşa edilen ve denizde sona eren söz konusu kanalizasyonlar o kadar derindir ki atlı adamlar dahi geçebilmektedir. Ayrıca Bizans döneminde organik atıkların bertaraf edilmesi konusunda uzmanlaşmış, '*keprologo*' adı verilen bir görevliler grubu da bulunmaktadır (Yannopoulos, 2017: 174).

Az evvel de bahsedildiği üzere XIV yüzyıl, Avrupa'da birçok yerde nüfusun yarısından fazlasını öldüren büyük salgın hastalıkların ortaya çıktığı bir zaman dilimi olmuştur. Yaşananlar, sosyal yapıların ve servet dağılımının derinden yenilenmesine neden olurken, ekonomiyi büyük ölçüde değiştirerek Orta Çağ'ın sonunu işaret etmiştir. Bu salgın olayları, kentsel temizlik ve sağlık konusunda farkındalığı artırmış; sağlıksız ürünleri kentsel mekânın dışında bırakmıştır. Şehirlerde sağlık düzeyini iyileştirmeyi amaçlayan atık bertaraf kontrolünün yanı sıra pratik önlemler için standart prosedürlerin oluşturulması ve uygulanmasını teşvik etmiştir. Bu doğrultuda, kullanım dışı kalan su kuyularının genellikle çöp atmak amacıyla kullanılmasının önüne geçilmez istenmiştir. Hastalık kontrolü, sıhhi iyileştirme için kraliyet ve

belediye yetkilileri tarafından önerilen önlem ve uygulamalar dizisi izolasyon, tahliye ve evlerin temizlenmesini kapsamaktadır. Ardından ise zararlı havayı arındırmak amacıyla havalandırma, sirke ile dezenfeksiyon ve parfümlerle koku kontrolünden oluşan bir arıtma işlemi uygulanmış, cesetler mezarlıklara gömülmüştür (Evolution of Sanitation, 2014: 214).

Vücut yıkama veya yaşadıkları çevreyi temizleme alışkanlıkları, statü tayin etmek için sosyal sınıfın göstergeleri haline gelmiştir (Evolution of Sanitation, 2014: 215). Kentlinin durumu, dışkı ve diğer atıkların bertaraf edilmesi, üretilmesinden ve serbest bırakılmasından vatandaşın sorumlu olması konusunda ciddi bir tutum sergilemiştir. Şehirler, fiziksel veya kurumsal olarak, dışkı ve çöple uğraşacak şekilde donatılmamıştır. Bu konudaki ilk adım ise atık ile üreticilerini yani öncelikle halkı, atık birikimini önleme, arıtma veya bertaraf etmeye katılmaya davet etmek ve zorunlu kılmak olmuştur. Bu amaçla ilgili üreticiler tarafından atıkların kontrolü sağlanmış; çöplerin sokaklara ve halka açık alanlara atan herkesin cezaya çarptırılmasına karar verilmiştir (Evolution of Sanitation, 2014: 215).

1458 yılından itibaren çöpler farklı kategorilere ayrılmıştır. Herkes evinin önünü temizlemek zorunda bırakılmış ve diğer evlerin önüne herhangi bir çöp koyması yasaklanarak, ancak şehir duvarının dışına çıkarmalarına müsaade edilmiştir (Arndt, 2020: 223). Ayrıca gübrelerin iki günden fazla bekletilmesine; bir çatı yenilendiğinde, kullanılan sazların üç günden uzun süre aynı yerde (aynı zamanda yangınları önlemek için de) bırakılmasına izin verilmemiştir. Tüm bu yaptırımlara karşılık olarak kasabalarda domuz ve sığır yasağı çeşitli nedenlerle uygulanamamış, bu nedenle de yukarıda da bahsi geçen gübre sorunu ortaya çıkmıştır. Söz konusu sorunun halledilebilmesi doğrultusunda gerekli kurallar uygulanmış, hatta bunlara uyulduğundan emin olmak için sokak yönetimleri kurulmuştur (Arndt, 2020: 223). Portekiz bu hususta verilebilecek en olumlu örneklerden biri olmuştur. Portekiz halkı, gübre olarak insan ve hayvan dışkılarını kullanmaktadır. Ancak gübreyi orman kalıntılarıyla karıştırmaları ve depolama sırasında da stabilize etmeleri sonucunda elde edilen karışımın, sağlığa zararlı kirleticiler içermediği ve kokmadığı bilinmektedir. Aynı şekilde, diğer atık türleri de çevrenin etkisiyle,

birikime neden olmadan yenilenmelerine izin veren bir hızla üretilip atılmıştır. Orta Çağ'ın sonlarından Modern Çağ'a kadar olan dönemde, bu verimli atık yönetimi sürecinin önemli bir kısmı kırsalda kalmıştır. Fakat önemli sayıda köylü, şehir surlarının içinde, baskın kırsal ekonomiye uygun tüketim alışkanlıklarını sürdürerek yerleşmeye başlayınca, atıkların yeniden kullanılmasının doğal döngüsü kesintiye uğramıştır (Evolution of Sanitation, 2014: 214). Anlaşıldığı üzere ülkelerin temizliğinde toplum yani bireylerin bu konuya yaklaşımları büyük önem arz etmiştir. Kişilerin evlerinin önlerini temiz tutmaları, Portekiz örneğinde de bazı konularda olduğu gibi doğru ve sağlıklı yöntemler uygulamaları, hastalıkların önlenbilmesindeki temel unsurlardan biridir.

Birçok tarihsel rapor ortaçağları su, temizlik ve hijyen kontrolünün zayıf olduğu, salgın hastalıklar ürettiği ve Avrupa nüfusunun önemli ölçüde azalmasına neden olduğu zamanlar olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte Orta Çağ şehirleri asfaltsız, kirli yollar, kaotik kentleşme, evlerde düşük aydınlatma ve havalandırma, çöp birikmesi neticesinde su kaynaklarının kirlenmesi gibi hastalıkların yayılmasına elverişli bir dizi koşul sağlamıştır. Ancak bu görüş az evvel de belirtildiği gibi Portekiz için tamamen geçerli değildir. Mevcut araştırmalar, Portekiz Orta Çağ şehirlerinin sağlıklı planlandığını ve uzun bir süre boyunca salgın hastalıkların yayılmasına karşı koruma sağladığını ortaya koymaktadır. Zira Cistercian ve Tapınak Şövalyeleri kültüründen etkilenen Portekiz Orta Çağ şehirlerinin ikonografisine göre ülke iyi planlanmış bir düzenlemeye sahiptir. Merkezin çevresinde geniş, bol yeşil alanlarla donatılmış ve kalabalık olmayan bölgeler yer almaktadır. Bu tarz Orta Çağ şehirleri, duvarları içinde daha yüksek nüfusa sahip olduklarında bile, bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca bulaşıcı hastalıkların yayılmasından korunmuşlardır (Evolution of Sanitation, 2014: 213). XV. yüzyılda Lizbon belediyesi, şehrin her tarafına yayılan ve zararlı havaya yol açan tüm çöplük ve yığınları kayıt altına alarak atık boşaltma sorununu değerlendirmiştir. Daha sonra atıkların bertaraf edilebilmesi için izin verilen sahaları belirlemiş ve uyulması gereken prosedürleri düzenlemiştir. Ancak bu düzenlemelere yönelik yaygın bir ihmal ve uyumsuzluk meydana gelmiştir. Belediye kurumları, kentin temizliği ve atıkların tahliyesi için tahsis edilen yerlere

taşınması için kamu hizmetlerinin sağlanması rolünü henüz üstlenmemiş; bu görevler özel sakinlerin bir yükümlülüğü olarak kabul edilmiştir. Buna karşılık, vatandaşlar bu görevleri birçoğunun kaçmaya çalıştığı bir yük olarak görmüştür. Ek olarak, çöp toplama için belediye hizmetleri yaratmaya yönelik birkaç girişim, bu yüzyılda küçük-orta topluluklarda tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Daha büyük şehirlerde atıkların taşınması, küçük kentsel hizmetler sağlayan çok yönlü bir pazar tarafından kontrol edilmiştir (Evolution of Sanitation, 2014: 216).

Ayrıca yukarıda ele alınan yetersiz temizlik koşullarının sebep olduğu salgın hastalıkların beraberinde hijyen hususu ile bağlantılı olarak endoparazitler nedeniyle bazı enfeksiyonlar ortaya çıkmıştır. Bu tip sorunların altında ise yeterince el yıkamamak veya gübrelenmiş fakat yeterince temizlenmemiş meyve veya sebzeleri yemek yatmaktadır. Yaşanan sıkıntıları bertaraf edebilmek maksadıyla çeşitli önlemler düşünülmüştür. Örneğin su temin edilen kuyuların, lağım çukurlarından az da olsa mesafeli şekilde bulunmalarının hijyen açısından olumlu olabileceği ifade edilmiş ve önerilmiştir. Buna ek olarak, örneğin bakteriyel ve kimyasal kirlilik tehdidi ortaçağda bilinmiyordu, oysa kötü kokular zararlı olarak kabul edildi ve bu nedenle bir mevzuat ve komşuların tartışma konusuydu. Ancak endüstriyel veya evsel çöpler veya dışkı yoluyla su kirliliği tehlikesi tam olarak bilinip anlaşıldığında, bu konudaki bilgisizlik olarak görülebilir. Bazı kasabalardaki avlularda bulunan lağım çukurlarının yeri için bu mesafe kuralı uygulanmış, çukurların komşu arsaya minimum mesafede olması talep edilmiştir. Toplum sağlığına ilişkin bu kurallar ise Sachsenspiegel'e dayanmaktadır (Arndt, 2020: 223).

Orta Çağ kentlerinde uygulanan yaşam biçimi birçok açıdan çevreye son derece zarar verdiği anlaşılmaktadır. Her şeyden önce, çeşitli el sanatları, ayrıca kimyasalların, organik maddelerin derelere, nehirlere ve ortak sulara bırakıldığı; tabakhaneler, mezbahalar veya bira fabrikalarında olduğu gibi nahoş kokuların ortaya çıktığı sayısız su ve hava kirletici faaliyetlerle karakterize edilmektedir. Ancak Orta Çağ kentlerindeki yaşam kalitesi büyük ölçüde kolektif malların yönetimine dayanmaktadır (Ewert, 2007: 225). Bu

nedenle, yaşam kalitesini güvence altına alan toplu malların yönetimi, ortak kaynaklar, ortak riskler ve önleyici araçlarla ilgilenmekle ilişkilidir (Ewert, 2007: 226). Zararlı böcek salgınlarının bir sonucu olarak, belediyeler özellikle koku kriterlerine dayalı olarak şehirlerin temizliğini iyileştirmeyi amaçlayan ve şehirdeki yaşam tarzıyla ilgili büyük sonuçlara yol açan mevzuatlar geliştirmiştir. Önleyici tedbirleri ve şehirde yaşamayla ilgili yeni kuralları belirleyen yeni yönetmelikler yayımlanmıştır (Evolution of Sanitation, 2014: 215). Belediye tarafından hazırlanan yasal metinler, sağlığın kentliliğin inşasında temel bir bileşen olduğunu belirlemiş ve belirtmiş; böylece ‘Kentleşme’ kavramı ‘Medeniyet’ ile eş anlamlı hâle gelmiştir. Ancak tüm bu çabalar çerçevesinde esas olan daima birey olmuştur. Zira temizlik ve hijyen hususunda gösterilen bireysel hassasiyet, topluma, dolayısıyla ülkenin tamamına yansımıştır.

Sonuç

Orta Çağ toplumların, dolayısıyla da kentlerin genellikle kirli ve sağlıksız şekilde nitelendirdiği bir zaman dilimi olmuştur. Orta Çağ şehirlerindeki yetersiz temizlik koşulları ve suya erişimin bazı durumlarda güç olması sebebiyle sağlık açısından sıklıkla olumsuz koşullar meydana gelmiştir. Buna yol açan unsurların başında ise sağlıklı suya ulaşımdaki zorluklar ve bir atık yönetimi anlayışının bulunmaması gelmektedir. Antik dönemde daha sıklıkla rastlanan hamam kültürünün, Orta Çağ’da daha seyrek hâle dönüştüğü; hatta zaman zaman az yıkanmanın daha makbul olduğu görüşünün hâkim olduğu görülmektedir. Sıradan halk arasında mevzu bahis olan bu durum, gittikçe artan nüfusla birlikte salgın hastalıkların ortaya çıkarak yayılmasına sebebiyet vermiştir. Ortaya çıkan tüm bu sıkıntılara eşlik eden atıkların yarattığı sağlıksız ortam ve susuzluk ise salgınların yanı sıra parazitlerin neden olduğu bazı enfeksiyon hastalıklarına yol açmıştır. Ancak dava kayıtları, sivil düzenlemeler ve harcamalara bakıldığında Orta Çağ’da hoş olmayan bu durumların vatandaşlar tarafından kabul edilebilir görülmediği; vatandaşlar ve devlet görevlilerinin rutin olarak sağlıksız koşulları önlemek ve ortadan kaldırmak için harekete geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak 1259 yılında İskoçya’da bir yasa çıkarılarak, toplumun dolayısıyla da ülkenin refahı temin edilmek istenmiş, kurallara uymayanlara ise çeşitli cezaî

yaptırımlar uygulanmıştır. Atıkların, sokaklara, boş su kuyularına ya da nehirler atılmaması; evlerin dışında, su kaynaklarına mesafesi olan alanlara bırakılması gibi bazı kanunları içeren söz konusu yasalar, ilerleyen yıllarda İngiltere ve İtalya tarafından da uygulamaya geçirilmiştir. Bu hususta ön plânda olan bazı Avrupa ülkelerinin beraberinde en önemli örneklerden biri de Portekiz olmuştur. Temizlik ve hijyen kapsamında atık yönetimini oldukça başarılı bir şekilde gerçekleştiren Portekiz'de, salgın ve enfeksiyon hastalıklarına diğer Avrupa ülkelerine nispeten daha az rastlandığı bilinmektedir.

Kaynakça

AJITA, Rajkumari (2015), "Galen and His Contribution to Anatomy: A Review", *Journal of Evolution of Medical and Dental Sciences* 4 (26), pp. 4509-4516.

Ancient Laws & Customs of the Burghs of Scotland (1868), ed. Cosmo Nelson Unnes, Vol. 1, 1124-1424, Printed for the Scottish Burghs Records Society, Edinburgh.

ARNDT, Brtty (2020), "Medieval and Post-Medieval Urban Water Supply and Sanitation", *De Gruyter*, pp. 213-227.

CIPPOLA, Carlo M. (1980), *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*, W. W. Norton and Company, London.

DUNBAR, ROBIN (1996), *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*, Faber & Faber, London.

Evolution of Sanitation and Wastewater Technologies through the Centuries (2014), ed. A. N. Angelakis and J. B. Rose, Iwo Publishing.

EWERT, Christian Ulf (2007), "Water, Public Hygiene and Fire Control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life", *Historical Social Research*, Vol. 32, No. 4, pp. 222-251.

FELLMETH, Aaron X. & Maurice Horwitz (2009), *Guide to Latin International Law*, Oxford University Press, New York.

Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture (2017), Bodily and Spiritual Hygiene in Medieval and Early Modern Literature, ed. Albrecht Classen, Vol. 19, De Gruyter.

GODDARD, Richard (2004), Lordship and Medieval Urbanisation, Coventry, 1043-1355, The Royal Historical Society, The Boydell Press, United Kingdom.

“The Great Famine and the Black Death 1315-1317, 1346-1351, Lectures in Medieval History, ed. Dr. Lynn H. Nelson, <https://www.vlib.us/medieval/lectures/blackdeath>

HAVLECAK, FILIP & POKORNA, ADELA & ZALESK, JAKUB (2017), “Waste Management and Attitude Towards Cleanliness in Medieval Central Europe”, Journal of Landscape Ecology, De Gruyter, pp. 5-26.

JØRGENSEN, Dolores Marie (2008), Private Need, Public Order: Urban Sanitation in Late Medieval England and Scandinavia, A Dissertation presented to the Graduate Faculty of the University of Virginia in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, United States of America.

KLEINSCHMIDT, Harald (2005), Perception and Action in Medieval Europe, Boydell & Brewer.

LANGMEAD, Donald & GARNAUT, Christine (2001), Encyclopedia of Architectural and Engineering Feasts, ABC-CLIO, Santa Barbara, California.

LÜCK, Heiner (2014), “Aspects of Transfer of Saxon-Magdeburg Law to Central and Eastern Europe”, Rechts Geschichte, pp. 79-89.

NEWMAN, Paul B. (1961), Daily Life in the Middle Ages, Mc Farland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, North Carolina, London.

“Roman Legal Tradition and the Compilation of Justinian” (2007), The Robbins Collection, pp. 1-7.

ROUCH, D. A. (2019), “Industrial Development in Coventry UK: A Regional Case Study”, Working Paper No. 3, Clatenden Policy & Strategy Group, Melbourne, Australia, pp. 1-22.

SMITH, VIRGINIA (2007), *Clean, A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford University Press, New York.

SQUATRITI, Paolo (2002), *Water and Society in Early Medieval Italy, AD 400-1000*, Cambridge University Press.

THORNDIKE, Lynn (1928), "Sanitation, Baths, and Street-Cleaning in the Middle Ages and Renaissance", *Speculum*, Medieval Academy of America, Vol. 3, No. 2 (Apr., 1928), pp. 192-203.

THURLKILL, Mary (2016), *Sacred Scents in Early Christianity and Islam: Studies in Body and Religion*, Roman & Littlefield.

YANNOPOULOS, Stavros & KAIIFA-SAROPOULOU, Mina (2017), "History of Sanitation and Hygiene Technologies in the Hellenic World", *Journal of Water Sanitation and Hygiene for Development*, pp. 163-180.

ZUPKO, Ronald E. & LAURES, Robert A. (1996), *Straws in the Wind: Medieval Urban Environmental Law-The Case of Northern Italy*, Boulder, CO: Westview Press.

<https://www.britannica.com>

Yeni Belgeler Işığında 14 Temmuz 1958 Irak İhtilali ve Türkiye'nin Irak'ın Kuzeyine Müdahale Tasarıları*

*14 July 1958 Iraqi Revolution and Turkey's Intervention Drafts in the North of Iraq In
The Light of the New Documents*

Tuğrul BAKIR**

Öz

14 Temmuz 1958 Irak İhtilali Soğuk Savaş Dönemi'nde Orta Doğu'da gerçekleşen önemli olgulardan bir tanesidir. Irak içerisinde Irak Krallığı'nın yıkılıp Irak Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi ile sonuçlanan darbe, birçok yayına konu olmuş ve tüm yönleri ile aydınlatılmıştır. Ancak gerek Irak'ın bağlı bulunduğu Bağdat Paketi'nin varlığı gerekse ABD-Sovyetler Birliği arasında bölgesel rekabetin arttığı bir döneme denk gelmesi nedeniyle darbe bölgedeki ülkeler için hayati sonuçlar doğurmuştur. Bu ülkelerden biri olan Türkiye Cumhuriyeti ise darbeye en şiddetle karşı çıkan ülkelerin başında gelmektedir. Adnan Menderes yönetimi darbenin hemen ardından Irak'a müdahale yolları aramaya başlamıştır. Literatürde genel olarak Türkiye'nin müdahale etme isteğinin Irak'ın Sovyetler Birliği uydusu olması böylece Sovyetler Birliği tarafından çevreleme tehlikesini bertaraf etme çabası olduğu yorumları yapılmaktadır. Ancak son yıllarda ABD Arşivleri'nde araştırmacılara açılan belgeler Türkiye'nin müdahale motivasyonunun Sovyetler Birliği'nin yayılmasını engelleme amacının çok ötesinde, Mısâk-ı Millî sınırları içerisinde görülen Kerkük ve Musul'un geri alınması olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada ilk olarak kısaca Irak İhtilali'nden bahsedilecek, ardından Türkiye'nin Irak'a müdahale tasarıları yeni belgeler ışığında değerlendirilerek literatüre katkı yapılması amaçlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Musul, Demokrat Parti, Mısâk-ı Millî, ABD, Türkiye.

* Bu makale Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde Prof. Dr. Ayten Sezer Arıç danışmanlığında Tuğrul Bakır tarafından hazırlanan "Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye-İrak İlişkilerinde ABD Etkisi" adlı tezden üretilmiştir.

** Tarih Uzmanı, tugrul_4345@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-0519-679X.

Abstract

Iraqi Revolution of 14 July 1958 is one of the important phenomenon which carried out in Middle East during the Cold War Period. The revolution in Iraq that resulted in the collapse of the Kingdom of the Iraq and declaration of the Republic of Iraq has been major subject of the academic publications and has illuminated in all aspect. However, the revolution had vital consequences for the countries in the region, as it coincided with a period of increased regional competition between the US-Soviet Union and existence of the Baghdad Pact to which Iraq was affiliated. Türkiye Republic as one of the being affected country was one of the countries that strongly opposed the coup. Adnan Menderes Management started to find a way of intervention to Iraq after revolution began in the country. Generally in literature, it is interpreted that Turkey's desire to intervene is an effort to eliminate the danger of being surrounded by the Soviet Union, since Iraq is a satellite of the Soviet Union. But, in the light of the new documents which opened to researchers in US Archives has shown that Türkiye's motivation of the intervention was far beyond the purpose of preventing the expansion of the Soviet Union in the region. Real purpose of Türkiye was the reclaiming of the Kerkuk and Musul where stay in Misak-ı Milli borders in the eyes of Turks. In this studying, first of all it will be mentioned Iraqi Revolution, after that it will be aimed to contribute to the literature by evaluating Türkiye's intervention plans in Iraq in the light of new documents.

Keywords: Iraq, Musul, Democrat Party, Misak-ı Milli, The US, Türkiye.

1.Giriş

14 Temmuz 1958 Irak İhtilali ve Türkiye'nin Irak'a müdahale tasarılarını irdeleyen bu makale literatürde halen cevaplanmamış ya da dağınık olarak bulunan belgelerin ve bilgilerin toparlanarak akademik bir makale içerisinde bazı sorunsallara cevaplar aramak için hazırlanmıştır. Bu sorunsallardan en önemlisi Türkiye'nin Irak'a müdahale etme amacının ne olduğu sorusudur. Son yıllarda ABD arşivlerinde araştırmacıların kullanımına açılan belgeler bu soruya verdiğimiz cevabı değiştirecek nitelikte bilgiler içermektedir. Bu nedenle konunun tekrar ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Makale içerisinde belgelerden elde edilen bilgilerden yola çıkarak,

Türkiye'nin Irak'a müdahale etme tasarısının Bağdat Paktı üyesi olan Irak'ta müttefik Irak Krallığı yönetimini yeniden meydana getirmek olmadığı görülmektedir. Makalede ortaya atılan hipotez, Adnan Menderes Hükümeti'nin Soğuk Savaş'ın Orta Doğu'da yarattığı hegemonya yapısından yararlanarak Mîsâk-ı Millî sınırları içerisinde görülen Musul ve Kerkük'ün geri alınması amacıyla Irak'a müdahale etmek istediğidir. Bu hipotez, Batı arşivlerinden alınan belgeler, Sovyetler Birliği açıklamaları, iç muhalefetin tepkisi ve basında çıkan haberler tarafından desteklenmektedir.

Araştırmanın ilk bölümünde 14 Temmuz 1958 Irak İhtilali'nin sebepleri ve neden gerçekleştiği ile ilgili genel bir perspektif sunulacaktır. Ardından Türkiye'nin Irak'a müdahale süreci tüm yönleri ile değerlendirilecektir. Genel olarak arşiv belgelerinin birincil kaynak olarak kullanıldığı çalışmada kimi yerlerde dönem içerisinde olaylara tanıklık etmiş kişilerin hatıratlarından yararlanılmıştır. Bu noktada ABD Dışişleri Bakanlığının yayınladığı Foreign Relations of the United States Serisi, CIA Arşivi ve Eisenhower Kütüphanesi belgelerinden yararlanılmıştır. İngiliz Dışişleri Arşivi'nde FO/481 ve FO/371 numaralı fonlarda bulunan Türkiye ve Irak ile ilgili bilgileri barındıran belgelere müracaat edilmiştir. Ayrıca Ömer Kürkçüoğlu'nun "Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası", Behçet Kemal Yeşilbursa'nın "Bağdat Paktı", Hüseyin Bağcı'nın "Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar" ve Yaşar Canatan'ın "Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)" adlı çalışmaları kullanılan ikincil kaynakların başında gelmektedir.

2. 14 Temmuz 1958 Irak Askeri Darbesi

14 Temmuz 1958 Irak Darbesi dünya çapında şok etki yaratmış olsa da Irak içerisindeki uzun süreli huzursuzlukların sonucu olarak bir birikim sonucunda ortaya çıkmıştır. Irak muhalefetinin ve halkın rahatsızlıkları, Arap milliyetçiliğin dönüşen yapısı ve yöneticilerin yolsuzlukları nedeniyle 1956 yılının aralık ayında üst kurulu oluşturulan Irak Hür Subaylar hareketinin ordu içerisinde darbe için yaptığı görüşmeler, darbenin yapılacağı zaman üzerinde yaşanan kararsızlıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Ancak oluşumun üzerinde anlaşığı noktalar Nuri Said'in halli, cumhuriyetin kurulması ve Nuri

Said ile Abdulillah'ın yargılanmasıydı. Kararsız oldukları tek nokta ise Kral Faysal'ın öldürülüp öldürülmeyeceği üzerineydi.¹ 1957 yılı içerisinde Abdulkerim Kasım ve Abdusselam Arif, Hür Subaylar Hareketi'nin Üst Kuruluna katılarak ordu içerisindeki genç subaylar ile temas kurarak desteklerini artırdılar. Ancak Hür Subaylar Hareketi Irak içerisindeki siyasî partilerden bağımsız ve heterojen olarak kurulmuş bir harekettir. Bu nedenle 1958 yılı içerisinde yaşanan tartışmalarda da darbenin yapılacağı tarih kesin olarak belirlenemedi. 14 Temmuz darbe girişimini harekete geçiren, Lübnan'da Batı yanlısı Kâmil Şamun'a karşı başlayan isyanın Ürdün'e de yansiyebileceği korkusuyla, Kral Hüseyin'in Nuri Said'den askerî destek istemesi olmuştur. Ürdün'e gönderilmek üzere ordunun mobilize edilmesi darbeciler tarafından kullanılmıştır.² Tüm bu hazırlıklardan habersiz olarak 13 Temmuz 1958 günü ABD'nin Irak Büyükelçisi Gallman, Başbakan Nuri Said ile yaptığı konuşmada Irak ordusunun Ürdün sınırında konuşlandığını ve Paşa'nın her an Ürdün'e müdahale edebilecek durumda olmasının etkisiyle rahat bir ruh halinde olduğunu aktarır.³

14 Temmuz 1958 günü Başbakan Nuri Sait Paşa'nın ülkede izlediği siyasî program komünistler, Ba'as Partisi ve destekçileri, İstiklal ve Milli Demokrat Parti gibi milliyetçi ve solcu düşüncelere sahip farklı siyasî grupları General Abdulkerim Kasım'ın başını çektiği muhalif blok altında birleştirerek, darbeye destek vermeye yöneltti. Abdulkerim Kasım, 14 Temmuz 1958 tarihinde bütün gözlerin Lübnan iç savaşına çevrildiği zamanı darbe için ideal bir tarih olarak görmekteydi. 14 Temmuz 1958 günü Irak Kral Naibi Abdulillah ve Nuri Said, Türkiye ve Pakistan Cumhurbaşkanı ile İran Başbakanı'nın katılacağı, 28 Temmuz 1958'de Londra'da toplanacak Bağdat Paktı Başkanlar toplantısı öncesi Lübnan'daki gelişmeleri değerlendirmek için

¹ Sabih Ali Galip, **Kıssat Sevret 14 Temmuz ve'l Dubat El 'Ahrar**, Dar'el Cahız, Bağdad 1971, s. 24-29.

² Muhammed Hüseyin Zübeyde, **Sevret 14 Temmuz 1958 fi'l Iraq**, yy., Bağdad 1983, s. 437-439; **Foreign Office, (FO)** 481, Part 12, EQ 1015/208, "The Iraqi Revolution Of July 14, 1958" Michael Wrigth'tan Selwyn Lloyd'a, 22 Ağustos 1958.

³ Waldermar J. Gallman, **Iraq Under General Nuri; My Recollections of Nuri al-Said, 1954-1958**, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1964, s. 200-201.

Ankara'ya gidecekti. Toplantı için ülkeden ayrılmadan önceki gün olan 13 Temmuz 1958'de Bağdat yakınlarındaki Bakuba'da bulunan Abdulkerim Kasım ve Abdusselam Arif, emrindeki 19 ve 20. Tugaylara verdikleri emir üzerine Ürdün yerine Bağdat'a doğru ilerleyerek darbe girişimi başlattılar.⁴ Irak'ta 14 Temmuz 1958 darbesi ile rejim değişikliği yaşandı. Cumhuriyetçi bir rejim kurulurken Kral Faysal, Prens Abdullillah ve Nuri Said darbeciler tarafından yakalanarak öldürüldüler.⁵ Darbeyi gerçekleştiren askerler ve destekleyen muhalif siyasetçiler darbenin halk destekli bir devrim olarak görülmesi ve yeni rejime halk desteğinin sağlanması için halkı da darbe girişimine dahil etmiştir.

Irak'ta 14 Temmuz darbesi, Irak halkına Bağdat radyosundan 14 Temmuz 1958 sabahı yayımlanan bildiri ile duyurulmuştur. Bildiri metninde, Irak'ın Arap Devletleri ile kardeşlik içinde ve Irak'ın çıkarlarına uygun olan tüm uluslararası taahhütlere; BM kararlarına uyan bir cumhuriyet olacağı açıklanmıştır. Kralın tüm yetkileri, Abdulkerim Kasım'ın Başkanlığı'nda bir Bakanlar Kurulu'na devredilmiş ve krala ait yetkileri kullanabilecek üç kişilik bir "Egemenlik Meclisi" oluşturulmuştur.⁶

Irak'ta yaşanan darbe girişimi, kalkışmadan habersiz olan ve Bağdat Paktı'nın Müslüman ülkeleri arasında gerçekleştirilecek Bakanlar Kurulu toplantısı için Irak heyetini bekleyen Türk yetkililer üzerinde şok etkisi yaratmıştır. Bu duruma hazırlıksız yakalanan Bağdat Paktı üyeleri için İstanbul toplantısı, Ürdün ve Lübnan'da yaşanan sorunlar ve ABD'nin Bağdat Paktı'na üyeliği ile ilgili konuları konuşmak yerine, Irak'taki rejim değişikliğinin

⁴ 1957-1960 yılları arasında Türkiye'nin Amman Büyükelçiliği'ni yapan Mahmut Dikerdem Nuri Sait Paşa'nın Federal Devlet Başkanı sıfatıyla Ürdün'e yaptığı ziyarette temayüllere aykırı bir biçimde Devlet Başkanı olarak Nuri Said'in Türk Büyükelçiliği'ne geldiğini ve ziyaret sırasında Abdulkerim Kasım'ın Irak içerisinde bazı manevralar yaptığı haberini aldığını belirtir. Nuri Said böyle bir manevranın nedenini bilmese de Abdulkerim Kasım'ın manevralar için izin istediğini, kendisinin en çok güvendiği komutan olduğunu belirttiğini aktarır. Mahmut Dikerdem, **Orta Doğu'da Devrim Yılları**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1972. s. 179-180.

⁵ Doğan Şentürk, **Orta Doğu'da Arap Birliği Rüyası ve Saddam'ın Ba'as'ı**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013. s. 109-110.

⁶ M. Bürkan Serbest, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü" **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.3, 2016, s. 419.

yaratacağı sorunlar ve Bağdat Paktı'nın yeni askerî rejime yönelik yaklaşımını tartıştığı bir toplantı haline dönüşmüştür. Pakt toplantısında yanıtızsız kalan en önemli sorular arasında yeni rejimin tanınması ve Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrılma ihtimali bulunmaktaydı. Türkiye, 14 Temmuz 1958'te olası Lübnan ve Ürdün harekâtlarına hazır olmak için tıpkı Irak'ın Ürdün sınırına asker yollamasına benzer bir biçimde Suriye sınırında devriye hareketlerini artırmış, bazı Türk uçakları Suriye sınırının diğer tarafına geçerek keşif uçuşlarında bulunmuştu.⁷ Mayıs ayının başlarından itibaren Lübnan Cumhurbaşkanı Şamun, Fransa ve İngiltere'den Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Lübnan'ın egemenliğini tehdit etmesi ve Nasır'ın desteklediği güçlerin ülke içerisinde darbe yapması tehlikesi üzerine Lübnan'a askerî olarak müdahale edilmesini istemiştir. Lübnan müdahalesi düşüncesi büyük oranda Irak ve Ürdün'ün bilgilendirilmesi gerekliliği ve Arap ülkelerinde yaratacağı etki bakımından mayıs ayında ABD içerisinde müdahale kararı alınmasına rağmen ertelenmeye başlamıştır.⁸ 14-17 Temmuz sürecinde devam eden görüşmelerde, ABD'nin Lübnan'a müdahalesinin de yarattığı etki ile İran-Pakistan-Türkiye Devletleri ortaklaşa olarak yayınladıkları bildiride Irak darbesinin ve yeni rejimin tanınmadığını deklare etmişlerdir. Metinde darbenin aynı zamanda Bağdat Paktı'nı da hedef aldığını belirterek, ABD'nin Lübnan müdahalesinden duyulan memnuniyet belirtilmiştir.⁹ Ayrıca Bağdat Paktı'nın aynı güçle ve destekle üç ülke tarafından destekleneceği kararlaştırılmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu üç ülkenin müşterek tebliğinin ardından basından gelen, Irak'ın Bağdat Paktı'ndaki durumu ile ilgili sorulara: “Bize göre yeni bir Irak Hükûmeti bahis mevzuu değildir. Bugünkü günde Irak-Ürdün Federasyonu'nun Reisi Kral Hüseyin'dir ve meşru hükûmeti de Kral

⁷ Huzeyfa Zeydan Halaf, **Siyaset Türkiyet'il Hariciye Tucah Suriye 1958-1973**, El Ma'hedel Ali Lil Dirasat es-Siyasiyat ve'l Duveliyeye fi Mustansiriya, Bağdat, 2004, s. 70-73.

⁸ Dwight D. Eisenhower, **Papers as President of the United States, 1953 – 1961**, Dwight D. Eisenhower Diary, 1953 – 1961, Memorandum for Record of a Meeting with President Eisenhower, 5/15/1958.

⁹ Mustafa Bostancı, Erdem Karaca, “Bağdat Paktı'na Etkisi Bakımından 1958 Irak Askerî Darbesi,” **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 14, S. 27, 2018, s. 135-137.

Hüseyin'in idaresi altındaki hükûmettir.”¹⁰ diyerek Irak'ta ilan edilen yeni rejimi tanımadığını vurgulamıştır.

Görüşmelerde belirtildiği üzere Irak'ta yaşanan darbe Batı'nın Orta Doğu'daki çıkarlarının sona ermesi anlamına geliyordu. İsrail, Nasır destekçisi Arap ülkeleri arasında daha da yalnızlaşmıştı. Lübnan ve Ürdün rejimlerinde de Nasır destekçisi askerî oluşumlar tarafından yönetimin alaşağı edileceği endişesi üzerine ABD ve İngiltere daha önce Irak'ın da içerisinde olduğu planları hızlandırarak, Ürdün'de Kral Hüseyin'in ve Lübnan'da Kamil Şamun'un isteği üzerine bu ülkelere askerî müdahale başlattı.¹¹ 14 Temmuz 1958 sabahı Başkan Eisenhower yaptığı açıklamada, Lübnan ve Ürdün'ün bölgedeki ilerleme ve istikrarın merkezi olan ülkeler olarak kabul edildiği bu nedenle korunacağını belirtti.¹² 15 Temmuz 1958'de Lübnan'a 3.500 Amerikan askerî gönderilmiştir. 17 Temmuz tarihinde ise İngiltere, Ürdün yönetiminin isteği üzerine ülkeye iki tabur asker göndermiştir.¹³

Sovyetler Birliği 14 Temmuz 1958 tarihinde başlayan Lübnan'a Amerikan müdahalesi öncesinde bizzat Krusçev'in duyurduğu bir bildiri yayınlayarak, Lübnan'a herhangi müdahale durumunda nükleer silahları kullanacağını duyurmuştur. Ayrıca 16 ve 18 Temmuz tarihli iki bildiri de, ABD ve İngiltere birliklerinin Ürdün ve Lübnan'dan Irak'a müdahalede bulunmalarını kabul etmeyeceği bildirilmiştir. Ürdün'ün Irak sınırına gelen birliklerinin geri çekilmesi çağrısında bulunmuştur.¹⁴ Irak İhtilali verilen örneklerde görüldüğü üzere küresel hegemonya mücadelesi dahil olmak üzere bölgesel dengeleri sarsarak, ülkelerin hamle yapmasına neden olmuştur. Bu hamleler arasında Türkiye'nin Irak'a askerî müdahale seçeneği de bulunmaktaydı.

¹⁰ Mustafa Bostancı, Erdem Karaca, **a.g.m.**, s. 137-138.

¹¹ **FRUS**, 1958–1960, Lebanon And Jordan, Volume XI, no. 175. “Memorandum for the Record of a Meeting, Department of State”, Washington, 15 Temmuz 1958.

¹² Dwight D. Eisenhower, **a.g.e.**, s. 269.

¹³ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, no.20, “Editorial Note”

¹⁴ Abdurrezak el-Hasani, **Tarih'ül Vüzerat'ül İrakiyye**, 9.Cilt, Matba'a'tul İrfan, Seyda 1969, 102-105.

3. Türkiye'nin Irak'a Müdahale Seçeneği

Irak Darbesi'nin 14 Temmuz 1958'de gerçekleşmesi Türkiye'nin dış politikasını etkilediği kadar iç politikasını da etkilemiştir. Irak darbesi ve Lübnan müdahalesine kadar Adnan Menderes'in Orta Doğu politikası büyük oranda muhalefet tarafından desteklenirken, Lübnan müdahalesinde İncirlik üssünün ABD tarafından kullanılması ilk kez hükûmetin dış politikadaki tercihlerinin eleştirilmesine neden oldu.¹⁵ 14 Temmuz günü 17.50'de Başkan Eisenhower dışişleri ve ulusal güvenlik danışmanları ile Orta Doğu'daki krizleri tartışmak için toplanmıştır. CIA'nın başındaki Allen Dulles'in Irak'taki durum hakkında bilgi verdiği toplantıda, Dışişleri Bakanı Foster Dulles, ABD'nin Lübnan müdahalesi olursa her ihtimalde Türkiye'nin de Irak'a müdahale edeceğini öne sürmüştür. Ancak Irak'ın İngiltere etki bölgesinde olması nedeniye ABD'nin Irak'a müdahale edemeyeceğini belirtmiştir.¹⁶

Irak'taki devrimin ilk saatlerinden itibaren bölgedeki neredeyse tüm ülkeler ve ABD, İngiltere, SSCB üçlüsü olayları takip edip Irak içerisinde yaşananlar ile ilgili doğru bilgi almak için çabalamışlardır. Henüz 14 Temmuz günü gece yarısında Amerika'nın Tel Aviv Büyükelçisi Lawson, Başbakan Ben-Gurion tarafından acilen evine çağırılmıştır. Başbakan Büyükelçi'ye Irak'ta yaşanan darbenin tüm Orta Doğu'yu tehlikeye atacağını, henüz darbenin ilk saatlerinde Türkiye ve İran'ın eğer ABD desteklerse birkaç gün içerisinde Irak'taki isyancıları bastırabileceğini belirtmiştir. Ayrıca halen vakit varken harekete geçilmesini istemiştir.¹⁷ Yine gün içerisinde ABD'li uzmanlar

¹⁵ George S. Harries, **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-71**, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Stanford 1972, s. 73.

¹⁶ **Foreign Relation Of United States, (FRUS)**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No. 109. “Editorial Note”, 14 Temmuz 1958, “Memorandum by Goodpaster, July 16; Eisenhower Library, Whitman File, Eisenhower Diaries) Goodpaster’s account is printed in volume XI,”, ss. 211–215.

¹⁷ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No 114, “Telegram From the Embassy in Israel to the Department of State” Tel Aviv, 15 Temmuz, 1958. 15 Temmuz tarihinde İsrail'in Ankara'daki askeri ataşesi Albay Maççal Türkiye Savunma Bakanlığı'na giderek Lübnan ve Ürdün ABD tarafından koruma altına alındığını İsrail'in Suriye ve Mısır birlikteliğini bozmaya çalıştığını, Türkiye ve İran'ın ise Irak'a

tarafından Foster Dulles'e verilen raporda Türkiye'nin Irak'a müdahale edebileceği, ancak ABD desteği olmadan Irak'a müdahaleye kalkışmayacağı belirtilir.¹⁸ Amerika'nın Amman Büyükelçisi tarafından Ürdün Kralı Hüseyin'e yöneltilen Türkiye'nin Irak'a müdahalesi durumunda tepkisinin ne olacağı sorularına yanıt olarak kral, resmen Türkiye'nin Arap topraklarına girmesini kınayacağı cevabını verse de pratik olarak böyle bir müdahalenin karşısında olmayacağı imasında bulundu.¹⁹

14 Temmuz 1958 günü Türkiye'nin Irak Büyükelçisi Behçet Türkmen doğrulanmamış bilgilere dayanarak ve darbe destekçisi hareketleri yanlış yorumlayarak, halk arasında Irak'taki darbe girişimine karşı hareketlerin bulunduğunu Ankara'ya raporlamıştır. Rapor ile Türk basını 15 Temmuz'da Irak'ta darbe karşıtlarının ve krallık yanlısı askerlerin tüm Irak boyunca harekete geçtiği haberleri ile dolmuştu.²⁰ Türkiye'nin Irak darbesi sürecinde Irak'a müdahale etme isteğini doktora tezinde tartışan Ara Sanjian'a göre bu haberler ve raporlar Türkiye'nin hüsnükuruntusundan kaynaklanmaktadır. Sanjian, Irak'taki azınlıkların Irak'a bağlılığının Haşimî ailesinin Hz. Muhammed soyundan olmasından kaynaklandığı bu yüzden Krallığın yıkılması ile isyan edecekleri görüşüne karşı çıkar.²¹ Türkiye'nin Irak Büyükelçiliği tarafından gönderilen doğrulanmamış bilgiler ile hareket eden Adnan Menderes, Bağdat Paktı toplantısında Irak, Pakistan ve İran'a, Irak'a

müdahale ederek eski rejimi tekrar iktidara getirmesini tavsiye eder. Yaşar Canatan, **Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 150.

¹⁸ **Eisenhower Library, White House Office Files, Staff Secretary Records, International File, 1958**, "Iraqi Coup, Effects in Middle East." Effects in Middle East. Secret. Dulles prepared these notes for use in a 2:30 p.m. White House meeting with congressional leaders.

¹⁹ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No 111. "Telegram From the Embassy in Jordan to the Department of State", Amman, 14 Temmuz 1958.; Mahmud Dikerdem anılarında Türkiye, İran ve Pakistan'ın Ürdün Kralını destekleyen mesajını teslim etmek için Kral Hüseyin'in yanına gittiğimde kendisinin Nasır güçleri ile tek başına mücadele edemeyeceğini Türkiye ve İran'ın Irak'a askerî müdahalesinin her şeyi halledeceğine inandığını aktarır. Dikerdem, **a.g.e.**, s. 183.

²⁰ **FO 371/134199/VQ1015/68 & 68(A)**, HM Consul-General, Istanbul to Foreign Office, 15 Temmuz 1958.

²¹ Ara Garabed Krikor Sanjian, **Turkey And Her Arab Neighbours 1954-1958**, ProQuest LLC, Ann Arbor, 2017. s. 221.

ortak müdahale etme önerisini sunsa da iki ülkenin isteksizliği, Türkiye'nin müdahale tasarısında tek başına kalmasına yol açmıştır.²²

Tüm bu süreçte bölge ile ilgili yanlış bilgi alan yalnızca Türk tarafı olmamıştır. 17 Temmuz 1958'de ABD Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendiren ABD istihbarat yetkilileri de Irak'ın Kuzeyi hariç Irak'ta darbeye herhangi bir direniş olmadığını aktarırlar.²³ Irak'ın kuzeyinde yaşayan yerli halkların Irak yönetimine mesafeli oluşu hem Türk tarafının hem de İngiltere ve ABD'li yetkililerin zihninde yeni hükûmete karşı bir hareketlenmenin kuzey bölgelerinde yaşanmasının daha olası olduğu düşüncesini doğurmuştur. Amerika ilk hamle olarak İran ve Türkiye'nin güvenliğini artırmak ve rahatlatmak için iki ülkedeki askerî birliklerini takviye etme kararı aldı. Başkan Eisenhower ile görüşen Dulles, henüz 16 Temmuz'da Irak'a bir ABD müdahalesinin olmayacağını, eğer Irak Bağdat Pakti'ndan ayrılırsa ABD'nin pakta üyeliğinin önünde bir engel kalmayacağını aktarır.²⁴

16 Temmuz'da Başkan Eisenhower ve Foster Dulles'in iştirak ettiği toplantıya katılan Siyasi İşlerden Sorumlu ABD Devlet Müsteşar Yardımcısı Robert Murphy, Türkiye'nin durumu ile ilgili Dulles'e bazı sorular yöneltmiştir. Dışişleri Bakanı Dulles, Türkiye'nin tıpkı Suriye Krizi sürecindeki gibi birkaç gündür sessiz olduğunu ayrıca iki tümen askerinin Doğu sınırına kaydırıldığını ve Suriye sınırının kapatıldığı için Türkiye tarafından Kuzey Irak'a operasyon düzenlenmesinin olası olduğunu belirtir.²⁵ CIA'nın topladığı bilgilere göre Türk ordusunun 14. Süvari Tümeni Suriye sınırında Gaziantep'ten Mardin'e doğru yürüyüşe geçirilmişti. Yine CIA'ya göre ayrıca güney sınırına bizzat Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından özel MAH²⁶

²² FO 371/134212/VQ10344/4, Synonto Laithwaite, 05 Ağustos 1958.

²³ FRUS, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No. 121 “Memorandum From the Director of Intelligence and Research (Cumming) to the Under Secretary of State (Herter)” Washington, 17 Temmuz 1958.

²⁴ FRUS, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.22, “Memorandum of Conference With President Eisenhower” Washington, 16 Temmuz 1958.

²⁵ FRUS, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.22, “Memorandum of Conference With President Eisenhower” Washington, 16 Temmuz 1958.

²⁶ Milli Emniyet Hizmeti ya da kısaca MEH/MAH 06 Ocak 1926'da kurulan ve 22 Temmuz 1965 yılında isim değiştirerek Milli İstihbarat Teşkilâtı ismini alana kadar Türkiye'nin resmî

görevlileri, Musul ve Kerkük bölgesindeki aşiretlerin Türkiye'nin olası Musul operasyonu durumunda tutumlarının ne olacağını öğrenmek için gönderilmiştir. Ancak sonuç olarak Türkiye'nin ABD'nin izni olmadan harekât yapmayacağı raporda belirtilmiştir.²⁷ Behçet Kemal Yeşilbursa İngiliz Arşivleri'nden elde ettiği bilgiler ışığında Adnan Menderes'in Irak'ta devrimi bastırmak için dört tümen askerin Irak'a gönderilebileceğini İngiliz yetkilere deklare ettiğini aktarır.²⁸

Son zamanlarda araştırmacılara açılan belgeler ışığında, tüm bu hareketlilik ve hazırlıklara bakarak, Türkiye'nin Irak'a müdahale blöfü yaptığı kanısı çürümektedir. Dışişleri Bakanı Zorlu müdahale konusunda ısrarını sürdürerek, 17 Temmuz'da İstanbul'da Türkiye'nin Irak'a operasyon düzenlemek istediğini Amerikalı yetkililere deklare etmiştir. Görüşmede Amerikalı yetkililerden ne gibi garantiler verebileceğini açıkça sorduğu, İngiliz belgelerinde kayıt altına alınmıştır. Yine aynı gün Adnan Menderes, Rusların Irak'a gelmesi durumuna karşı Türkiye'nin erken davranarak Irak'a müdahale edeceğini belirtir. Menderes ayrıca ABD'yi askerî bir maceraya sokmak istemediklerini ancak Türkiye'nin Musul bölgesine müdahale etmek için moral, malzeme ve hava desteği isteyebileceklerini belirtmiştir.²⁹

Türkiye'nin yapmayı planladığı Irak operasyonunun genel şemasına bakıldığında Türk tarafının savunduğu üzere Irak'ın komünistlerin eline geçmesi ve Ruslar tarafında çevrilme düşüncesine karşı Bağdat yönetiminin değiştirilmesinin amaçlanmadığı görülmektedir. Türkiye, ABD'den yalnızca Irak'ın kuzey bölgesindeki Kerkük-Musul hattı ile ilgili destek istemiştir. ABD yetkilileri de Türkiye'nin olası operasyonunun hedefinin Kuzey Irak olacağını belirtmektedirler. Adnan Menderes ve Celal Bayar'ın Irak'ta darbenin

istihbarat/casusluk kurumuydu. <https://www.mit.gov.tr/kronoloji.html>, Erişim Tarihi: 14 Kasım 2021.

²⁷ **New London Embassy OF The US Archive, (NLE)**, The Eisenhower Presidential Library, "Special Handling Note" s. 6; Egemen Bezci, Nicholas Borroz, "CIA FILES: The CIA and a Turkish Coup", <https://stratejikguvenlik.com/2020/03/01/cia-files-the-cia-and-a-turkish-coup/> Erişimi Tarihi: 19 Mayıs 2022.

²⁸ Behçet Kemal Yeşilbursa, **Bağdat Pakı**, Vakıfbank Yayınları, 2019, s.317.

²⁹ **FO**, 371/133919/VB1072/176, Bowker to Lloyd, 25.7.58., **FO** 371/133823/V1078/12G, 'Record of a Conversation between Lloyd and Dulles', 18.7.58; Sanjian, **a.g.e.**, s. 224-225.

yaratacağı karmaşa içerisinde Sovyetler Birliği tarafından çevrenme tehlikesini bertaraf etme argümanını kullanarak, ABD'nin desteğini alıp Irak'ta Türklerin yoğunlukta olduğu Musul ve Kerkük bölgesini kontrol altına alma isteği harekât planlarına bakıldığında daha makul bir açıklama olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece harekâtın ilk hedefi Sovyetler Birliği güçleri tarafından çevrenme tehlikesini ortadan kaldırmak olurken, harekâtın ikincil hedefi Irak'ın kuzeyinin Türkiye tarafından kontrol edilmesi olmaktadır.

Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye'de Institute of Current World Affairs adına görevli olan ve Chicago Daily News gazetesinde yazan, daha sonra MIT'de öğretim üyeliği yapan Richard D. Robinson 1963 yılında kaleme aldığı "The First Turkish Republic" adlı eserinde Türkiye'nin Irak'a operasyon düşüncesinin Irak'ta rejim değişimi amacının çok ötesinde olduğunu şöyle belirtir:

"Bazı Türkler halen Menderes'in Irak'a müdahale kararlılığından geri dönmemesi gerektiğini düşünüyorlar. 1960 yılında bazı Iraklı Araplar da konuşmalarımızda aynı görüşü savundular. Türkiye Irak'a müdahale ederek Pers Körfezi'ne giden yolu kontrol altına alacak, aynı zamanda büyük bir Türkçe konuşan nüfusun yaşadığı, uzun süreli direnişten sonra İngiltere'ye 1926 yılında bırakılan Irak sınır bölgesinde önemli petrol rezerv bölgesi olan Musul'u da ele geçirecekti."³⁰

Yazar, Irak'ta komünizm destekli darbenin Türkiye'nin müdahale edebilmesi için çok açık bir fırsat sunduğunu belirtmektedir. Ancak yazarın Türkiye'de destekçileri olduğunu belirttiği müdahale tasarısı iç politikada muhalefet tarafından "maceracı politika" olarak nitelenmiştir. 2 Ağustos 1958 tarihinde İsmet İnönü basın mensupları ile gerçekleştirdiği toplantıda Menderes'in Irak'a müdahale yapmak niyetinde olduğunu memleket içi ve uluslararası müttefik yayınlarca doğrulandığını belirterek, bu "maceracı politika"nın engellenmesi için gereken tüm araçları kullandıklarını aktarır.

³⁰ Richard. D. Robinson, **The First Turkish Republic: A Case Study in National Development**, Harvard University Press, Cambridge, 1963, s. 187.

İnönü'ye göre Irak'taki yeni idareye hiç beklemeden karşı çıkılması doğru değildir. Dolayısıyla sonuçları düşünülmeden ve ülkeye vereceği zarar bilindiği halde böyle bir müdahaleye girişilmemelidir.³¹

1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin Irak ile yakınlaşması Irak'ın Kuzeyinde yaşayan 600.000'e yakın Türk'ün Irak İhtilali'ne kadar görmezden gelinmesine yol açmıştır. Menderes yönetimi 1926 Ankara Antlaşması'ndan doğan hakları nedeniyle petrolden alması gereken payın bir kısmından da vazgeçmişti. Bu tavizler Bağdat Paktı'nın yarattığı ittifak ruhunun devam etmesi için verilmiştir.³² Ancak Irak İhtilali sonucu Batı yanlısı ve Türkiye'nin müttefiki olan Irak Krallığı'nın yıkılması, Türkiye'nin daha önce görmezden geldiği bazı konularda daha yüksek sesler çıkarmasına neden olmuştur. Bu ihtimaller Batı ittifakı içerisinde de tartışılmaktaydı.

İngiltere'de Ortak İstihbarat Komitesinin İngiliz Kabinesi ve hükümet için hazırladığı Irak rejiminin çöküşünün ardından yaşanabilecek olan gelişmelerin değerlendirildiği belgelerde eğer Batı tarafından Irak'a aktif bir müdahale olmazsa, Türkiye'nin Irak'taki Türk azınlığı korumak için Irak'ın kuzeyine müdahale edebileceği belirtilir.³³ Irak İhtilali'nin başarılı olması ve ülkede sükûnetin sağlanmasının ardından süreci değerlendiren İngiliz uzmanlar şu hususları belirtir:

“Temmuz'daki Irak devrimi sırasında, Türkiye eski rejimi yeniden kurmak için askeri müdahalede bulunmayı ciddi olarak düşündü. Ancak Irak'taki yeni durumda, Nasır yanlısı bir rejimin iktidara gelmesinin kendisine müdahale etme sebebinin vereceğini ve ABD'nin desteğini almadan bunu yapmasının pek mümkün olacağına inanmıyoruz. Komünist kontrollü bir rejimin iktidara gelmesinin muhtemelen doğrudan müdahale için herhangi bir fırsat sunmayacak şekilde gerçekleşeceğine daha önce işaret etmiştik. Bu nedenle, Türkiye'nin askeri müdahalesinin ancak

³¹ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam, C. 3**, Remzi Yayınevi, 1988, İstanbul, s. 333-334.

³² Hikmet, Uluğbay, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, De Ki Basım Yayım, İstanbul, 2008, s. 450-458. Cahit Kayra, **38 Kuşağı Anılar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 137-152.

³³ **Cabinet Papers, (CAB)**, 158/34, Reference J.I.c. (58)114, 5 Aralık 1958, s. 213.

Irak'ta kaos olması durumunda muhtemel olduğuna inanıyoruz. Türkler böyle bir durumda Irak'a müdahale edebileceklerine inanıyorlar. Eğer Irak'taki Türk toplumu saldırıya uğrarsa, Türkiye içerisinde şiddetli bir tepkinin harekete geçilmesi için hükümet üzerinde ağır baskı oluşturması tehlikesi de var.”³⁴

İngiliz uzmanlar, ayrıca Irak'a Türkiye'nin tek taraflı müdahale etmesinin Sovyetler Birliği tarafından ciddi bir reaksiyonla karşılanacağından bahsetmektedirler. Bu durumun küresel bir savaş yaratma riskini çok artıracığı belirtilir. İhtilal sonrasında, İngiltere'nin isteği ve arzusu Irak'ın petrol arzının devam etmesini sağlamak, Abdülkerim Kasım'ın liderliğindeki yeni Irak Cumhuriyeti'ni ise belirli bir zaman sonra Nasır etkisinden kurtarmak noktasındaydı. Bu nedenle Türkiye'nin Irak'a operasyonuna karşı çıkmıştır.³⁵

Bu belgeye paralel biçimde Mustafa Bostancı'nın *Irak'ta Monarşinin Sonu* adlı eserinde paylaştığı ve 18 Temmuz 1958'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Washington'a gönderilen yazıda Türkiye'nin Irak'a müdahalesinin Bağdat'a ulaşarak rejimi değiştiremeyeceği, ancak Irak'ın kuzeyinin ele geçirilebileceği belirtilmiştir. Bu durum ise İngiliz Dışişleri'ne göre Sovyetler Birliği askerini bölgeye çekme tehlikesi taşıdığı için İngiltere'nin çıkarlarına aykırı görülmüştür.³⁶

³⁴ CAB, 158/34, Reference J.I.c. (58)114, 5 Aralık 1958, s. 214.

³⁵ 1954 yılında Bağdat Paktı'nın kuruluş aşamasında Irak'ı ziyaret eden heyet üyelerinden olan Dr. Burhanettin Onat, Adnan Menderes'e gönderdiği Irak'ın durumu ile ilgili yazısında şu hususları belirtir: “...Bugün için ve yarın için bu hava İngiltere ve Mısır'dan esecek rüzgâra göre değişebilir. Hükümet heyetinin hepsi İngilizlerin adamıdır. Bir gün Irak'ın katı bir istiklal hareketine karşı İngilizler Musul petrollerini elde tutabilmek için bir Kürdlük istiklalini hatırlamakta ve bunu bir koz olarak ellerinde tutmak istemektedirler...” Bu notlarda da görüldüğü üzere İngiltere için petrol istihsalinin sağlanması Irak Devleti'nden ya da hükümetin Sovyet yanlısı, sosyalist olmasından çok daha önemlidir. Ferruh Kayalan, “1955 Bağdat Paktı Öncesinde Antalya Milletvekili Burhanettin Onat'ın Irak Seyahati ile İlgili Başbakan Adnan Menderes'e Gönderdiği Rapor (1954)”, **Middle East International Conference On Contemporary Scientific Studies-V**, (Ankara 27-28 Mayıs 2021). Ankara: Vol.2, ss. 349-361.

³⁶ Mustafa Bostancı, **Irak'ta Monarşi'nin Sonu (1958 Irak İhtilali)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 262.

Türkiye'nin hem İngiltere hem de ABD'ye Irak'a müdahale edilmesi için yaptığı baskı 18 Temmuz 1958 tarihinde Amerikan Başkanı Eisenhower ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lloyd George'un da katıldığı Washington görüşmesinde ele alınan konuların başında gelmektedir. Görüşme ile ilgili Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgesinin halen gizliliği kaldırılmadığından elimizde ancak İngiltere tarafının kaydettikleri bulunmaktadır.

Görüşmeye katılan ABD Yakın Doğu, Güney Asya ve Afrika İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı William Rountree'ye göre Türkiye operasyon yapma konusunda çok kararlı olmasa da blöf yapmamaktadır. Rountree, Suriye Krizi'ndeki tavırlarına bakılırsa bu harekât düşüncesinin Menderes ve Zorlu'nun askerî düşünce biçimine uygun olduğu savunur. Görüşmeye katılan her iki taraf da Irak halkının Bağdat Paketi'ne ve Türkiye'ye yönelik şüpheli yaklaşımı nedeniyle müdahaleye karşı çıkacağını düşünmekteydi. İki ülke yetkilileri, Irak içerisinde henüz darbeye karşı bir halk hareketinin olmamasını hesaba katarak Türkiye'nin müdahalesine halkın karşı çıkma ihtimalini yüksek görerek operasyonun başarılı olma şansının düşük olduğunda hemfikir gözükmektedir. Operasyon nedeniyle Irak'a Sovyetler Birliği askerlerinin gelme ihtimali ayrıca iki tarafı Türkiye'yi operasyon için cesaretlendirmeme noktasında anlaşmaya itmiştir.³⁷ Amerika tarafının izlemek istediği rota, Türkiye'nin ABD'nin onayı olmadan hareket etmeyeceğinden emin olarak Foster Dulles'in görüşme sırasında belirttiği üzere Suriye Krizi sırasında da uyguladıkları gibi Türk tarafına yeşil ışık yakmamaktır. Ancak müdahaleye karşı çıkararak sürecin Türkiye üzerindeki olası etkileri nedeniyle ABD'nin suçlanmasını engellemek için açıkça karşı çıkılmayacaktı.³⁸ Yine Dulles'e göre Washington, Ankara'nın hissettiği güvensizliği daha fazla destek vererek giderecekti. İki taraf böylece Irak'ın yönünün ne olacağını beklenmesi ve hareket edilmemesi konusunda anlaşarak görüşmeyi sonlandırmıştır.

³⁷ Ara Garabed Krikor Sanjian, **Turkey And Her Arab Neighbours 1954-1958**, ProQuest LLC, Ann Arbor, 2017, s. 226.

³⁸ Sanjian, **a.g.e.**, s. 226-227.

Görüşme esnasında Rountre'nin vurguladığı üzere Irak operasyonu planı Türkiye'nin tüm kademeleri ile içerisinde olduğu bir plan dahilinde gelişmemiştir. Bu görüşü doğrular biçimde 20 Temmuz 1958'te ABD'yi ziyaret eden yeni Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes Allen Dulles'e: "Türkler tarafından Irak'a yapılacak bir müdahale çılgınlık anlamına gelmektedir." diyerek, Türkiye'nin Irak'a müdahale etmeyi düşünmediğini açıkça belirtmiştir.³⁹ Yine 1958 yılı boyunca Türkiye'nin Dışişleri Sözcülüğünü yapan İsmail Soysal "1955 Bağdat Paktı" adlı makalesinde Türkiye'nin Irak'a müdahalesi ile ilgili şunları belirtir:

"O sırada Dışişleri sözcülüğü yapıyordum. Soruşturdum, bunların aslı yoktu. Ama yalanlamaya da gerek görülmedi. Gerçi Menderes'in çok sıkı ilişkiler sürdürdüğü Nuri Said'in öldürülmesinden duyduğu derin acı, ayrıca kurulmasında büyük emeği geçen Bağdat Paktı'nın, Irak ayrılınca, ne olacağı konusundaki kaygıları biliniyordu. Ama Irak'a bir müdahaleyi meşru kılacak bir gerekçe yoktu. Bu bir komünist darbesi değildi. Öyle sayılsa da Bağdat Paktı'nın kalan dört üyesi ve ABD'nin topluca karar vermeleri gerekecekti ki, böyle bir şey söz konusu olmamıştı."⁴⁰

Müdahale sürecinin Adnan Menderes, Celal Bayar ve Fatin Rüştü Zorlu'nun çerçevesini belirlediği bir plan olduğu, alt kademelerin bilgisinin olmadığı bugün daha net anlaşılmaktadır. 23 Temmuz 1958 tarihli CIA raporunda Türkiye'nin savaş başlatmanın eşliğinde olduğu ve müdahale için istekli gözüktüğü belirtilir. Ancak dönemin Savunma Bakanı Ethem Menderes'in Türkiye'nin müdahalesini uygulanabilir bulmadığı eklenir.⁴¹ Ethem Menderes'in ABD ziyaretinde 20 Temmuz tarihinde sarf ettiği operasyonun çılgınlık olacağı düşüncesine karşın 22 Temmuz'da Türkiye Genel Kurmay Başkanı İbrahim Feyzi Mengüç tarafından ABD Ordu

³⁹ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.26. "Memorandum of Conference With President Eisenhower" Washington, 20 Temmuz 1958.

⁴⁰ İsmail Soysal, "1955 Bağdat Paktı" **Bellekten**, C. 55, S. 212, 1991, s. 219.

⁴¹ **Central Intelligence Association Archive, Amerikan Merkezi Haber Alma Dairesi Arşivi (CIA)**, CIA-RDP79R00890A001000030020-1.

Kurmay Başkanı Maxwell D. Taylor'a Irak ve Suriye'ye Türk ordusu tarafından müdahale edilmesi tasarısı sunulmuştur. Tasarıda Adnan Menderes'in İngiliz belgelerinde kayıt altına alındığı isteklere paralel biçimde, ABD'den malzeme ve hava desteği isteği İbrahim Fevzi Mengüç tarafından sürdürülmekteydi. Ayrıca tasarıda ABD'den acil cevap bekledikleri, 26 Temmuz tarihine kadar cevap almayı umdukları belirtilir. ABD Genelkurmay Başkanı Maxwell D. Taylor konunun politik liderler ile görüşüldüğü ve Türkiye'nin haberdar edileceğini kayda geçmiştir.⁴² Ethem Menderes'in müdahale tasarısından habersiz olması ayrıca Demokrat Parti içerisinde iç çatışmalar ve Adnan Menderes'in Ethem Menderes'e olan güven eksikliği ile alakalıdır.

Türk tarafının Irak'a operasyon ısrarı sürse de ABD müdahale tasarısını açıktan desteklememek ve İngiltere ile birlikte yaşanacak komplikasyonlar sebebiyle Irak içerisindeki gidişatı bekleyerek görmek istemiştir. İki ülkenin harekete geçmek istememesi nedeniyle Türk tarafında operasyon düşüncesi azalmaya başlamıştır. 26 Temmuz tarihinde açıklama yapan Dışişleri Bakan Vekili Namık Gedik, Ankara'nın komşu ülkelerin iç işlerine karışmak istemediğini belirterek iyi ilişkiler istediğini açıklamıştır.⁴³ Genel kanı olarak 26 Temmuz tarihinde yapılan bu açıklamanın Sovyetler Birliği'nden gelen notalar nedeniyle yapıldığı düşünülmektedir. 18 Temmuz tarihinde Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gönderilen notada Türkiye, Irak'ta yeni rejime karşı askerî harekâta girişmekle suçlanmaktaydı. Menderes, Amerika ile harekât üzerine karşılıklı görüşmelerin sürdüğü 22 Temmuz tarihinde verilen notaya karşılık Kruşçev'e gönderdiği yazıda Türkiye'nin Orta Doğu'da krizi artıracak bir harekete girişmeyeceğini belirtmiştir.⁴⁴ Ancak, 24 Temmuz 1958 tarihli memorandumda, Sovyetler Birliği Menderes'in açıklamasına rağmen Türkiye'nin Irak'a karşı askerî harekât yapmak için hazırlandığını öne sürmekteydi. Sovyetler Birliği aldığı istihbarat bilgisi dahilinde tüm taraflardan elde edilen bilgiler ışığında Türkiye'nin harekât için

⁴² NLE, -153-002-4-1-3, "Memorandum For The Joint Chiefs Of Staff", Situation Report no.10, 23 Temmuz 1958, s. 2-3.

⁴³ Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası**, s. 133.

⁴⁴ Hüseyin Bağcı, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, METU Press, 2001, Ankara, s.100.

hazırlanmaya devam ettiği ve Irak'a müdahale için Kral Hüseyin'in yapacağı müracaatın bahane olarak kullanılacağını ancak Sovyetler Birliği'nin uyarıları nedeniyle ABD ve Türkiye'nin harekâtın yapılması konusunda henüz anlaşma sağlayamadığını belirtmektedir.⁴⁵

Sovyetler Birliği'nin memorandumunda da görüleceği üzere Türkiye'nin 26 Temmuz'da ilan ettiği Irak ile iyi ilişkiler istendiğine yönelik açıklama, Sovyetler Birliği'nin tepkileri nedeniyle değil, ABD'ye 26 Temmuz 1958 tarihine kadar cevap verilmesi için tanınan süreçte ABD'nin harekâta yeşil ışık yakmamasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla Menderes yönetiminin Irak'ta ortaya çıkan durumdan yararlanmak için ABD'ye başvurduğu gözükmektedir. Adnan Menderes, Sovyetler Birliği'ne Türkiye'nin Irak'a müdahale etmeyeceğini ilan ettiği gün, ABD Genelkurmay Başkanlığı'na Türkiye Genelkurmay Başkanı tarafından harekât taslağı sunulmuştur. Kral Hüseyin ile de temasa geçildiği belgelerde sabit olduğu hesaba karıldığında Sovyetler Birliği'nin aldığı istihbarat bilgilerin Batı arşivlerindeki belgeler ile örtüştüğü görülmektedir.

Irak'a yapılacak müdahalenin ayrıntıları ve Adnan Menderes, Celal Bayar ve Fatin Rüştü Zorlu'nun Irak'a müdahaleyi onaylamalarının arkasındaki temel motivasyonun ne olduğu sorusu halen cevaplanmamış olarak kalmaktadır. Türk yönetiminin operasyon ısrarının arkasında Irak'ın komünizm etkisine girmesini ve Sovyetler Birliği tarafından çevrilme tehlikesini engellemek isteği mi yoksa Irak'ın kuzeyini ele geçirme arzusu mu olduğu Türk Dışişleri Bakanlığı'nın belge tasnif süreci sona erip, Irak ile ilgili diplomatik belgeler araştırmacıların hizmetine sunulduğunda daha iyi anlaşılacaktır. Ancak bugünkü durumda ABD, İngiltere ve Türkiye'den resmî belgeler, Iraklı ve Türk yöneticilerin hatıratları ışığında Ankara'nın Bağdat'ı ele geçirip rejim değişikliği denemek yerine yalnızca Irak'ın Kuzeyine odaklandığı çapraz okuma ile ortaya çıkmaktadır.

ABD, İngiltere ve Iraklı yetkilere paralel olarak Yassıada mahkemelerinde yargılanan Demokrat Partili Bakanlardan Hayrettin

⁴⁵ Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 137.

Ekmen'in notlarına göre de Başbakan Menderes, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Fatin Rüştü Zorlu Irak'a karşı harekete geçilmesi teklifini kabul edip, Genelkurmay Başkanı'na harekât planı hazırlatmışlardır. Yine Ekmen'e göre Türkiye'nin kaderini etkileyen önemli bir karar olmasına rağmen Kabine üyelerine haber dahi verilmemiştir.⁴⁶ Ekmen'in notlarının doğru olduğu, 20 Temmuz'da Ethem Menderes'in ABD ziyaretinde sarf ettiği sözlerde görülmektedir. Ayrıca Irak'a müdahale düşüncesi ABD ve Türkiye Genelkurmay Başkanları arasındaki harekât planları çerçevesindeki isteklere yansımıştır.

4. Irak Cumhuriyeti'nin Tanınma Süreci

Darbenin başarılı olduğu ve yerel direnişin bulunmadığının yabancı ülkeler tarafından anlaşılmasından itibaren ABD ve İngiltere'nin yeni yönetime bakışı değişmeye başladı.⁴⁷ 23 Temmuz 1958 tarihinden itibaren Irak içerisinde kurulan hükûmette komünizm etkisinin sınırlı kalması ile birlikte İngiltere için Irak, petrol meselesi nedeniyle göz ardı edilemeyecek duruma gelmiştir. Irak'ın yeni rejiminin tanınmasında yaşanacak gecikmelerin bile ülkenin Sovyetler Birliği'ne itilmesi anlamına gelebileceği endişesi nedeniyle rejim ile ilk temaslar kurulmaya başlandı.⁴⁸

Askerî darbenin ilk gününden itibaren Irak'taki yeni düzeni destekleyen ve güçlü bir biçimde savunan bir diğer lider Cemal Abdunasır olmuştur. Irak'ta askerî devrim olduğu haberini Belgrad ziyaretinde alan Cemal Abdunasır, derhal Moskova'ya geçerek Nikita Kruşçev ile görüşmüştür. Burada Irak'taki devrimin Batı ittifakı ve bölge ülkelerinin müdahalelerine karşı desteklenmesini talep etmiştir. Böylece Suriye ve Mısır gibi Arap Dünyası'nın önemli iki ülkesinden ve Sovyetler Birliği'nden destek alan Irak'ta cumhuriyetin ilanı yolunda gerekli diplomatik destek sağlanmıştır.

⁴⁶ Haluk Ülman, "Orta Doğu Buhranı", **SBF Dergisi**, C. 13, S.4, 1958, s. 259.

⁴⁷ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.127, "Memorandum From the Director of Intelligence and Research (Cumming) to the Counselor (Reinhardt)" Washington, 20 Temmuz 1958.

⁴⁸ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.130. "Memorandum From the Assistant Secretary of State for Near Eastern, South Asian, and African Affairs (Rountree) to Secretary of State Dulles", Washington, 23 Temmuz 1958.

Toplantıdan önce Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Bağdat Paketi'nin Lübnan müdahalesini desteklediklerini belirttikleri deklarasyondan ayrı olarak ABD'nin 15 Temmuz'da başlattığı Lübnan müdahalesini desteklediğini ve yapılan müdahaleden memnuniyet duyduğunu belirten bir demeç vermiştir. Ayrıca Türkiye'nin İngiltere'nin Ürdün'e yapacağı bir harekâta askerî olarak katılabileceğini ima etmiştir.⁴⁹ Henüz Türkiye'nin Irak'a yönelik müdahale isteklerinin sürdüğü bir tarih olan 22 Temmuz 1958'te Başkan Eisenhower günlüğüne şu notları kaydetmektedir:

“Şu ana kadar halk kaynaklı hareketlenmeler olması beklentimiz ortaya çıkmamıştır. İsyancılar (darbeyi yapan halk ve askerler) petrol boru hatlarına saldırmamış, bölgede petrol üretimine müdahale etme çabası içinde olmamışlardır. Petrol konusunda İndiana Standart Şirketi'nin kontratına benzer bir kontrat isteyecek olsalar da Batı ile iyi ilişkiler istediklerine dair azımsanmayacak derecede çok gösterge bulunmaktadır.”⁵⁰

23 Temmuz 1958'te Foster Dulles Arap milliyetçiliğine bakış açısında değişikliğe giderek bu hareketi önünde durulamayacak kadar güçlü bir sele benzeterek, koruyabileceğimiz kadarını kurtardıktan sonra geride kalanlara karşı çıkılamayacağını belirtmiştir. Yine Dulles, bu açıklamadan bir hafta sonra Irak'ın Arap milliyetçiliğine kaptırıldığını ancak Lübnan ve Ürdün'ün Batı yanlısı kalmasını sağlayarak sınırların belirlendiğini belirtir.⁵¹ Böylece 1950'li yıllarda Arap milliyetçiliğini Orta Doğu'da karşıt güçler olarak tanımlayan ABD dış politikası, Nasır ve destekçilerini zararsız güç olarak tanımlayarak Orta Doğu'daki başarısızlığı kabullenip bölgeye yaklaşımını değiştirmiştir.

Foster Dulles'in Irak'ta yaşanan darbenin ardından Bağdat Paketi'ne ABD üyeliği konusundaki temkinli yaklaşımı başarısızlığın verdiği etkiyle değişmeye başlamıştır. Bakan, Bağdat Paketi'nin etkin olduğu süreç boyunca

⁴⁹ Oral Sander, **Türk Amerikan İlişkileri (1947-1964)**, s. 228; Bağcı, **a.g.e.**, s. 100.

⁵⁰ Dwight Eisenhower, **Eisenhower Library, Whitman File, Eisenhower Diaries**.

⁵¹ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No. 307-311.

İngiltere'nin pakta ve Kuzey Kuşakı tasarısına dahil olmasına eleştirel yaklaşmış ve başından itibaren Kuzey Kuşakı tasarısına Arap ülkelerinin bölgesel çatışmalar nedeniyle dahil edilmemesini savunmuş olmasına rağmen Başkan Eisenhower ile birlikte İngiltere'nin üyelik kararına karşı çıkmamıştır. Foster Dulles başarısızlığa İngiltere'nin neden olduğunu söyleyerek, Irak'ın Bağdat Paketi'ne üyeliğini başından beri istemediklerini bu yüzden ABD'nin asla pakta üye olmadığını belirtmiştir. Ayrıca paktın Irak yönetiminin düşüşüne büyük katkıda bulunduğunu, ülkede eski yönetimi destekleyen çok az asker ve insan olduğu için ülkenin tamamen kaybedildiğini savunur.⁵² Daha önce yapmadığı biçimde Irak'ın Türkiye ve İngiltere ile olan birlikteliğinin doğal olmadığını ve 1956 yılındaki İngiliz-Fransız-İsrail ortaklığı ile gerçekleşen saldırının Irak'ı kendini inkâr etme seviyesine getirdiğini belirtir. ABD'nin Orta Doğu politikasını kardeşi Foster Dulles ile birlikte yönlendiren Allen Dulles ise Bağdat Paketi'nin Arap zihninde emperyalist yapılanma olarak yer ettiği için Irak pakttan ayrılrsa dahi ABD'nin üye olmaması gerektiğini belirtir.⁵³

Yeni Irak yönetiminin ülke içerisinde sükuneti sağlaması ve yeni rejime karşı orta sınıfın bekle-gör durumuna geçerek darbeye karşı çıkmayacağını anlaşıldığından sonra Bağdat Paketi ülkeleri, ABD ve İngiltere'nin Irak'ı tanıması gerekliliği ortaya çıktı.⁵⁴ Irak'ın komünizmi değil Bağlantısızlığı tercih etmesi ile birlikte hem İngiltere hem de ABD için ülke içerisindeki çıkarların korunması önem kazanmıştır. Irak'ın Sovyetler Birliği ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden manevi destek alması Irak'ın tamamen Nasır ya da Sovyetler Birliği etkisine girme tehlikesini doğurdu. Abdulkerim Kasım yönetimindeki yeni rejim Batı'dan gelebilecek müdahaleden çekindiği

⁵² **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.25. "Minutes of the Cabinet Meeting" Washington, 18 Temmuz 1958.

⁵³ **FRUS**, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No.31, "Memorandum of Discussion at the 373d Meeting of the National Security Council" Washington, 24 Temmuz 1958.

⁵⁴ **CIA-RDP79R00890A001000030020-1**.

için Batı'ya olumlu mesajlar vermiştir.⁵⁵ Bu nedenle beklenildiği gibi Bağdat Paktı'ndan çekilme kararı hemen alınmamıştır.

Bu gelişmeler üzerine 27 Temmuz 1958'de Londra'da toplanan Bağdat Paktı Üye Ülke Başkanları Toplantısı Irak'ın katılımı olmadan gerçekleşmiştir. Toplantıya fiilen katılan Foster Dulles'e hem toplantı esnasında hem de Irak darbesinin ardından gelişen süreçte Bağdat Paktı'na üye ülke yetkilileri tarafından pakta katılım baskısı yapılması, Foster Dulles tarafından Irak'ın halen pakt üyesi iken bu durumun mümkün gözükmediği cevabı ile karşılanmıştır. Irak henüz yeni rejimi güçlendirmeden pakttan ayrılmayı seçmeyince, ABD Bağdat Paktı'na üyelik için Irak'ın ayrılması, İsrail'e taahhüt verilmesi gibi eski bahaneleri tekrarlamaya başladı. Pakta katılan ülkeler aralarında yaptıkları toplantı sonucunda Bağdat Paktı'nın Irak ile ya da Irak olmadan devam etmesi gerektiğine karar vererek, yeni rejimi tanıma kararı almışlardır.⁵⁶ Foster Dulles bu karara temkinli yaklaşmıştır. ABD tarafı Türkiye gibi Irak'a şiddetle müdahale isteyen bir ülkenin bu kararına şaşırılmış olsa da üye ülkeler konferanstan Irak'ın elinde sonunda tanınacağı için tanıma kararının geciktirilmemesi gerekliliği kararı ile ayrılmıştır. Bu karara müteakip Türkiye, İran ve Pakistan Irak'ı tanıyan ilk üç ülke oldu. Bu üç ülkeyi ABD ve İngiltere takip etmiştir. Üç ülkenin kararına göre Irak'ın tanınmasının ardından ülkenin Bağdat Paktı'nın toplantılarına çağırılması ya da pakttan atılması yönünde harekete geçilmemesi kararlaştırılmıştır. Bağdat Paktı'nın organizasyonunun devamı için ise Londra'daki ofisin açık tutulması ve paktın sekreteryasının Ankara'ya taşınması için hazırlık yapılması kararlaştırıldı.⁵⁷

⁵⁵ CIA-RDP79R00890A001000040020-0, "National Security Council Briefing" 06 Ağustos 1958.

⁵⁶ Yeşilbursa, **a.g.e.**, s. 323-325.

⁵⁷ **NATO Archive**, PO/58/969, Paris, "Türk Delegasyonu Başkanı O. Olcay'ın NATO'daki daimî temsilcilerine gönderilmek üzere hazırlanan Bağdat Paktı toplantısının sonuçlarını içeren belge", 13 Ağustos 1958.

Sonuç

14 Temmuz 1958 tarihinde gerçekleşen Irak Darbesi Orta Doğu'da 1950'li yıllarda gerçekleşen krizlerin sonuncusu olarak Soğuk Savaş'ın yarattığı iki kutuplu sistemde Orta Doğu'da dengeleri değiştirmiştir. Irak, sahip olduğu yeraltı kaynakları ve körfeze olan hakimiyeti nedeniyle 2. Dünya Savaşı'ndan itibaren ABD ve Sovyetler Birliği için önemli bir devlet haline gelmiştir. Ancak Irak'ın komünizme ve Sovyetler Birliği'ne yaklaşması Türkiye için kendinden toprak talebi olan bir süper güç tarafından tamamen çevrilmek anlamına gelecekti. Bu nedenle 14 Temmuz askeri darbesinin duyulmasından itibaren darbeye karşı çıkan ülkeler arasında Türkiye öne çıkmaktadır. Türkiye'de Demokrat Parti iktidarının hem iç politika hem de dış sebeplerden Bağdat Paktı ile müttefik seviyesine çıkarılan ilişkilerin bozulması ve Irak Darbesi'nin Sovyetler Birliği'ne yaraması sebeplerinden müttefik güçlerin desteği ile Irak'a müdahale tartışmaları gündeme gelmiştir. Türkiye, Irak Darbesi'nin yarattığı olumsuz atmosferi ortadan kaldırmak için ABD ve İngiltere'den Irak'a yapılacak müdahale için destek istemiştir. Genel kanı itibari ile Türkiye'nin Irak'a yapacağı müdahalenin Irak'ta rejim değişikliği amaçladığı düşünülmektedir. Ancak son yıllarda ABD arşivlerinde gizliliği kaldırılan belgeler Türkiye'nin Irak'a müdahale tasarısının genel şablonunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bu yeni belgeler ışığında Türkiye'nin Irak'a yapmayı planladığı müdahalenin temel motivasyonunun darbe rejimini değiştirme isteği olduğu düşüncesinin aksine Irak'ın kuzeyindeki Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kerkük ve Musul bölgelerine geri dönüş olduğu gözükmektedir. Yapılacak operasyonun genel şemasına bakıldığında, İngiltere ve ABD yetkilerinden istenen askeri ve diplomatik destek göz önüne alınınca, operasyonun ana hedefi Bağdat değil, Kerkük ve Musul bölgesidir. Ayrıca Celal Bayar'ın Kerkük ve Musul bölgelerindeki Türkmen ve Kürt aşiretlerin olası operasyonda takınacakları tutumu öğrenmek için Milli Emniyet Hizmeti görevlilerini bölgeye göndermesi bu kanıyı güçlendirmektedir.

Tüm çabalara rağmen harekât planları ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin tepkisi, Irak içerisinde darbeye karşı hareketlenmelerin yaşanmaması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Arap milliyetçisi ülkelerin kaybedilme ihtimalini göze alamayan ABD'nin destek vermemesi üzerine

harekât yapılamamıştır. Sonuç olarak bu makalede elde edilen bulgulara göre Türkiye'nin Irak Darbesi'nin yarattığı atmosferden yararlanarak, Atatürk Dönemi'nden itibaren değişmez hedefi olan Mîsâk-ı Millî sınırları içerisindeki Irak'ın kuzeyinin geri alınması ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kerkük ve Musul bölgesinin anavatana katılması hedefinin çeşitli nedenlerle ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından engellendiği ortaya çıkmaktadır. 26 Temmuz tarihine kadar tüm şartları zorlayarak Irak'a müdahale konusunda ısrar eden Türk Hükümeti gerekli desteği alamayacağını anlayınca Bağdat Paktı'nın diğer üyeleri ile birlikte Irak'taki yeni rejimin tanınması yönünde girişimlerde bulunmuştur. Müdahalenin gerçekleştirilememesi Irak Türklerinin yeni rejim tarafından Irak'ın toprak bütünlüğü için tehlike olarak kodlanmasına yol açmıştır. 1959 yılında Irak Komünist Partisi ile yakınlaşan Abdulkerim Kasım yönetimi, yıllarca Sovyetler Birliği'nde sürgünde olan Mustafa Barzani'nin Irak'a dönmesine izin vermiş, Kerkük-Musul bölgesinde Irak Komünist Partisi'ne yakın gruplar ile Irak Türklerini sindirmek için 14 Temmuz 1959 Katliamını gerçekleştirmelerine ise göz yumulmuştur.

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

A. Cabinet Papers İngiliz Kabinesi Belgeleri, (CAB)

CAB, 158/34, Reference J.I.c. (58)114, 5 Aralık 1958.

B. Records of the British National Archives, UK (Birleşik Krallık Ulusal Arşiv Kayıtları)

FO 481: Foreign Office General Correspondence Iraq.

FO 481 Further Correspondence Respecting Iraq, Part.12, January to December 1958.

FO 371: Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966.

FO 371/134212, FO 371/134199, FO 371/133919, FO 371/133823.

C. ABD Dışışleri İlişkiler Arşivi FRUS Serisi, Foreign Relations of United State, (FRUS)

FRUS, 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, No. 22,25,26,29,31,101,108,109,111,114,121,127,130,307,308,309,310,311.

FRUS, 1958–1960, Lebanon And Jordan, Volume XI, No. 175.

D. Central Intelligence Association Archive, Amerikan Merkezi Haber Alma Dairesi Arşivi (CIA)

CIA-RDP79R00890A001000030020-1,

CIA-RDP79R00890A001000040020-0.

E. North Atlantic Treaty Organization Archive, (NATO Archive), NATO Arşivi

NATO Archive, PO/58/969

F. Eisenhower Library

Eisenhower Library, Whitman File, NSC Records. Top Secret; Eyes Only. Drafted by Gleason on February 7.

Eisenhower Library, White House Office Files, Staff Secretary Records, International File, 1958, “Iraqi Coup, Effects in Middle East.”

G. New London Embassy of The US Archive

NLE, The Eisenhower Presidential Library, “Special Handling Note”.

NLE, -153-002-4-1-3, “Memorandum For The Joint Chiefs Of Staff”, Stituation Report no.10, 23 Temmuz 1958.

2. Araştırma Eserleri

Abdurrezak el-Hasani, **Tarih’ül Vüzerat’ül İrakiyye**, 9.Cilt, Matba’a’tul İrfan, Seyda, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C. 3, Remzi Yayınevi, İstanbul, 1988.

Bağcı, Hüseyin, **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, METU Press, Ankara, 2001.

Bostancı, Mustafa, **Irak'ta Monarşi'nin Sonu (1958 Irak İhtilali)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020.

Canatan, Yaşar, **Türk-İrak Münasabetleri (1926-1958)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Galip, Sabih Ali, **Kıssat Sevret 14 Temmuz ve'1 Dubat El 'Ahrar**, Dar'el Cahız, Bağdat, 1971.

Harries, George S., **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-71**, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Stanford, 1972.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası (1945-1970)**, Barış Kitap, Ankara, t.y.

Robinson, Richard. D., **The First Turkish Republic: A Case Study in National Development**, Harvard University Press, Cambridge, 1963.

Sander, Oral, **Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964**, İmge Yayınları, İstanbul, 2016.

Sanjian, Ara Garabed Krikor, **Turkey And Her Arab Neighbours 1954-1958**, ProQuest LLC, Ann Arbour, 2017.

Şentürk, Doğan, **Orta Doğu'da Arap Birliği Rüyası ve Saddam'ın Ba'as'ı**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Uluğbay, Hikmet, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, De Ki Basım Yayım, İstanbul, 2008.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, **Bağdat Paktı**, Vakıfbank Yayınları, İstanbul, 2019.

Zübeyde, Muhammed Hüseyin, **Sevret 14 Temmuz 1958 fi'1 Iraq**, Bağdad, 1983.

3. Makaleler

Bostancı, Mustafa ve Erdem Karaca, “Bağdat Paktı’na Etkisi Bakımından 1958 Irak Askerî Darbesi” **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 14, S. 27, 2018, ss. 123-153.

Serbest, M. Bürkan, “Bağdat Paktı’nin Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye’nin Rolü” **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 5, S.3, 2016, ss. 401-424.

Soysal, İsmail, “1955 Bağdat Paktı” **Belleten**, C 55, S.212, 1992, ss. 179-238.

Ülman, Haluk, “Orta Doğu Buhranı” **SBF Dergisi**, C, 13, S.4, 1958, ss. 232-261.

4. Hatıratlar

Dikerdem, Mahmut, **Orta Doğu’da Devrim Yılları**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1972.

Eisenhower, Dwight D., **The White House Years. Waging Peace, 1956-1961**, M.S. Books, New York, 1965.

Eisenhower, Dwight D., **Papers as President of the United States, 1953 – 1961, Dwight D. Eisenhower Diary, 1953 – 1961**.

Kayra, Cahit, **38 Kuşığı Anılar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

5. Tezler

Halaf, Huzeyfa Zeydan, **Siyaset Türkiyet’il Hariciye Tucah Suriye 1958-1973, Bağdat: El Ma’hedel Ali Lil Dirasat es-Siyasîyat ve’l Duveliye**, Mustansiriya Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustansiriya, 2004.

5. Bildiriler

Ferruh Kayalan, “1955 Bağdat Paktı Öncesinde Antalya Milletvekili Burhanettin Onat’ın Irak Seyahati ile İlgili Başbakan Adnan Menderes’e Gönderdiği Rapor (1954)”, **Middle East International Conference On Contemporary Scientific Studies-V**, (Ankara 27-28 Mayıs 2021). Ankara: Vol.2, ss.349-361.

6. İnternet Adresleri

<https://www.mit.gov.tr/kronoloji.html>, Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2022.

Egemen Bezci, Nicholas Borroz, “CIA FILES: The CIA and a Turkish Coup”, <https://stratejikguvenlik.com/2020/03/01/cia-files-the-cia-and-a-turkish-coup/> Erişimi Tarihi: 19 Mayıs 2022.

Ekler

C05872783

NLE-153-002-4-1-3

~~TOP SECRET~~

TOP SECRET
SPECIAL HANDLING REQUIRED
NOT RELEASABLE TO FOREIGN NATIONALS

1

THE JOINT CHIEFS OF STAFF
Office of the Director

23 July 1958

MEMORANDUM FOR THE JOINT CHIEFS OF STAFF

Subject: Situation Report on Middle East (U)

Attached hereto is Situation Report No. 10 (Middle East)
covering the period 0400, 22 July 1958 - 0400, 23 July 1958.

For the Director

Paul D. Phillips
PAUL D. PHILLIPS
Colonel, USA
Staff Assistant

EO 13526 3.3(b)(1)>25Yrs

DISTRIBUTION

- General Goodpaster (1)
- Brig. General Cushman (1)
- Secretary of Defense (1)
- Deputy Secretary of Defense (1)
- Chairman, JCS (5)
- Chief of Staff, U.S. Army (12)
- Chief of Naval Operations (12)
- Chief of Staff, USAF (12)
- Commandant of the Marine Corps (7)
- Director, Joint Staff (2)
- Secretary, Joint Chiefs of Staff (3)
- Department of State (4)

~~TOP SECRET~~

Special Handling Required
Not Releasable
to Foreign Nationals

DECLASSIFIED with deletions
Authority NLE 2012-68*9
By *MLK* NLODE Date 2/21/14

~~TOP SECRET~~

C05872783-

NLE-153-002-4-1-3

~~TOP SECRET~~

TOP SECRET
SPECIAL HANDLING REQUIRED
NOT RELEASABLE TO FOREIGN NATIONALS

b. U. S. NAVY

(1) Task Force 61 unloading hampered by 5 foot surf. As of 1200, 21 July 1958, Task Unit 61.1.4 was 25% unloaded. Commander Task Force 61 has established fire and rescue parties in all ships for movement to beach on 10 minutes notice and has also established fire fighting boats around the clock at the Pocono, because of fire hazard in port and beach areas. Vehicles for UN observers arrived in USNS COL WM. Y. O'BRIEN.

c. U. S. MARINE CORPS

(1) Strength of Marines now at Beirut (2nd Battalion, 2nd Marines; 3rd Battalion, 6th Marines; 1st Battalion, 8th Marines) -6300.

d. U. S. AIR FORCE

(1) Airlift force CHARLIE cargo 51% complete, force CHARLIE personnel 31% complete as of 1000, 22 July 1958.
(2) The Composite Air Strike Force at Adana, Turkey and the NORAD and SAC alert status remains substantially as in the previous reports.

e. ALLIED

(1) UK Forces.

(a) Headquarters Third Infantry Division being airlifted to Cyprus beginning morning of 21 July. None of Division Units are accompanying the Headquarters, which is to remain at Cyprus. The "Kings Own" moving to Aden. Headquarters 24th Brigade moving to Bahrain (Persian Gulf). Total United Kingdom troops in Bahrain now 1000. The 45th Royal Marine Commandos are moving to Tobruk instead of the Sussex. The Sussex will remain as reserve on Malta.

(b) U. S. Army Attache Amman, Jordan reports total British Forces at 3500 instead of 5000.

(2) TURKEY.

(a) The Chief of Turkish General Staff forwarded

- 3 -

~~TOP SECRET~~

~~TOP SECRET~~

C05872783

NLE-153-002-4-1-3

~~TOP SECRET~~

TOP SECRET
SPECIAL HANDLING REQUIRED
NOT RELEASABLE TO FOREIGN NATIONALS

to the Chief of Staff of the U.S. Army a plan for the invasion of Syria and Iraq. This plan required United States to furnish air cover and some technical material assistance. He requested a reply by 22 July 1958, regarding the United States attitude toward the plan. Subsequently he stated he hoped for a reply prior to 26 July 1958. General Taylor replied on 22 July that the plan is being discussed with appropriate political leaders. In view of important policy implications, the United States position will be furnished to the Turkish Government through appropriate governmental channels.

3. GENERAL INFORMATION

a. Tankers CLYDE EXPLORER and WIDAD with POL for Jordan estimate Aqaba 1500, 22 July 1958.

b. SUDAN:

[redacted] Masser is planning a coup in Sudan within two weeks. As a result of disaffection within the Prime Minister's own Umma Party, he may be forced to form a "National" Government including members of opposition parties. This would result ultimately in a pro-Egyptian type of neutrality. However, Khalil has not wholly abandoned his earlier idea of staging a "temporary" military coup.

c. IRAQ:

(1) Two of the three men reported writing a constitution for Iraq are Leftists although not known to be pro-Leftist. The rebel government is continuing its protestations of friendship for the West but has taken the precautionary measure of towing two barges into position in the Shatt-al-Arab for use, if necessary, in blocking access to the oil ports of Basra (Iraq) and Abadan (Iran).

~~TOP SECRET~~

~~TOP SECRET~~

Ek

1: NLE, -153-002-4-1-3, "Memorandum For The Joint Chiefs Of Staff," Situation Report no.10, 23 Temmuz 1958.

25X1

Approved For Release 2003/10/01 : CIA-RDP79R00890A001000030020-1

B. Line being put out from Cairo and other neutralist capitals, however, is that Nasir went to persuade raging beasts in Kremlin from intervening in Middle East and to let him, Nasir, handle it.

C. Nasir regime meanwhile clearly ^{taking appropriate ml press.} fears possible Western action against it and is making military preparations for defense.

1. Once again, ships loaded with cement are reported in place in Suez Canal.
2. Popular resistance organizations in both Egypt and Syria are being mobilized.
3. Antiaircraft and seaward defense preparations are being hastened.

Baghdad Pact Countries

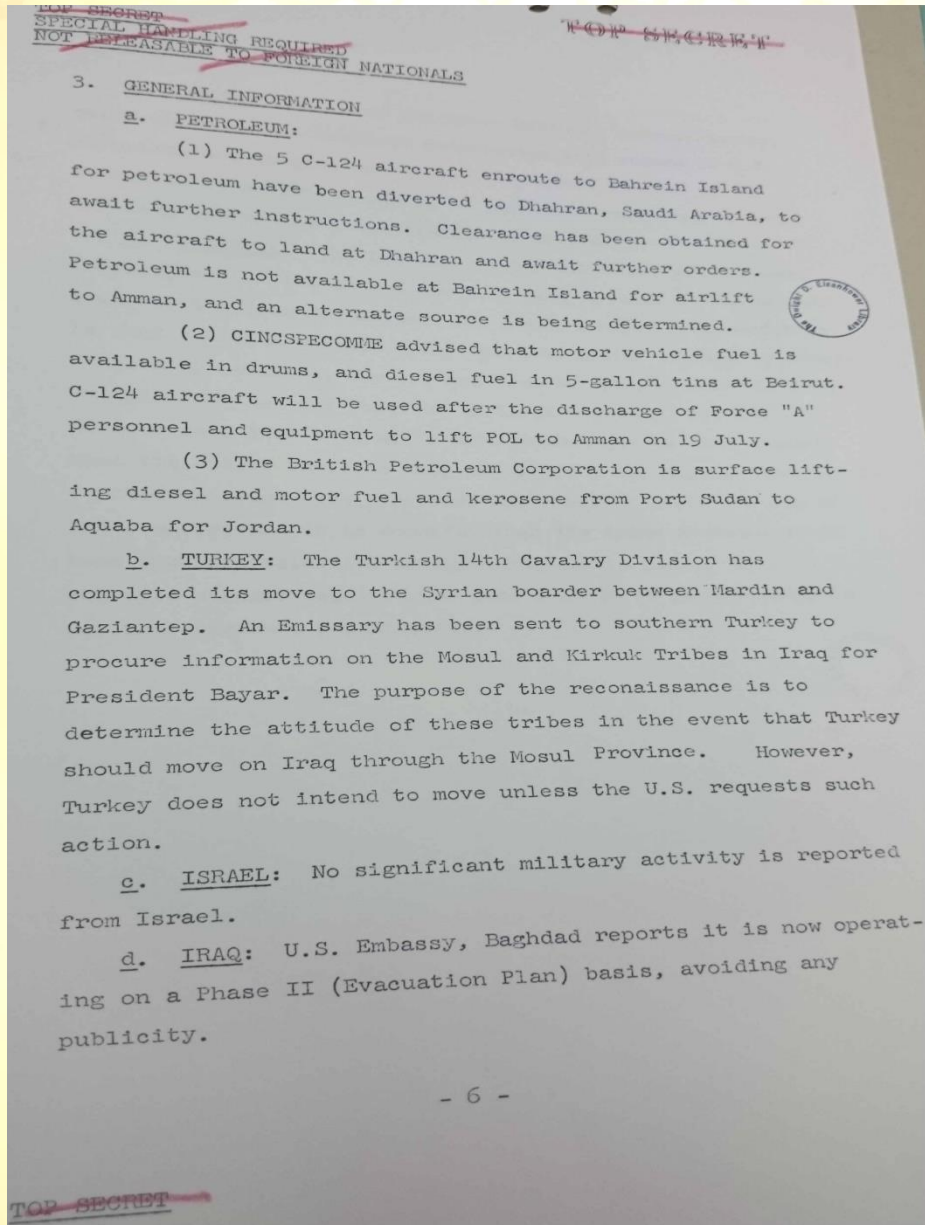
X. Iraq's erstwhile Baghdad Pact partners have been insisting some kind of action against the new Iraqi regime is essential to halt the expansion of Nasirism.

A. Turkish officials have taken bellicose line. However, the Turkish defense minister now in this country does not believe that intervention in Iraq would be feasible or productive.

B. Iranian officials are worried particularly lest the revolutionary infection spread to Iran.

Approved For Release 2003/10/01 : CIA-RDP79R00890A001000030020-1

Ek 2: CIA-RDP79R00890A001000030020-1.

Ek 3: Egemen Bezci, Nicholas Borroz, “CIA FILES : The CIA and a Turkish Coup”, <https://stratejikguvenlik.com/2020/03/01/cia-files-the-cia-and-a-turkish-coup/> Erişimi Tarihi: 19 Mayıs 1922.

TOP SECRET

U.K. EYES ONLY

10. It is probable that progress towards a communist regime would be so gradual that it would be difficult for any outside power to recognise the point of no return and decide on direct intervention, whether political or military. However as the danger of a communist controlled regime coming to power becomes more immediate Nasser could be expected to promote resistance to it. His means of doing so are considerable and are based on a wide measure of popular support he enjoys in Iraq and on the presence of certain UAR forces in Habbaniya.

A STATE OF CHAOS IN IRAQ

General

11. A state of chaos in which the country was divided by a struggle for power would probably have the immediate consequences of gravely threatening the lives and property of the British community, and the supply of oil from Iraq. There would also be a serious build-up of tension in the Middle East.

External reactions short of Military intervention

12. In these circumstances, the UAR and, to a lesser extent Saudi Arabia and Jordan, would be likely to assist the anti-Communist forces either overtly with volunteers, or covertly. The Soviet Union and the Syrian Communist Party might assist the communists covertly, although the former would probably prefer not to commit herself. It would in any case be difficult to bring Soviet volunteers quickly to the scene.

13. King Hussein might see in such a situation a chance of satisfying his ambition to replace his late cousin and could be expected to take such short term gains for Jordan as offered while urging the U.K. and the United States to support him in his larger ambitions. Saudi Arabia might take the opportunity of settling certain outstanding boundary questions in dispute with Iraq.

14. It is difficult to see what action, short of military intervention, any other countries could take to influence the course of events except to bring the situation urgently before the U.N. and the Baghdad Pact. Although the only obligation laid on members of the Baghdad Pact is to consult with their allies, either Turkey or Iran might represent strongly that the Baghdad Pact powers should actively intervene. Without active military intervention in the struggle, the Turks might infiltrate army units into northern Iraq "to protect the Turkish minority".

POSSIBLE MILITARY INTERVENTION

UAR

15. Assuming that the new regime commanded the loyalty of most of the army (as presumably it would have to do if it was to maintain itself in power), Nasser would be unlikely to try direct military intervention.

- 4 -

U.K. EYES ONLY

TOP SECRET

Sovyet Türkmenistanı'nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: G. Kuliyev Örneği

*Studies on the Stavropol Turkmens in the First Years of Soviet Turkmenistan:
Example of G. Kuliyev*

Tahir AŞIROV*
Serdar GAYYPNAZAROV**
Parahat DURDYGYLYJOV***

Öz

Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Stavropol Türkmenlerinin tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı ile ilgili önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Türkmen bilim adamları, Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin yanına edebî Türkmençeyi öğretmek gayesiyle gitmişlerdir. Bunun sonucunda farklı yazılar ortaya konulmuştur. Bunlardan biri Türkmen şairi Mahtumkulu hakkında “Magtımghulı Sovda Burjuaziasınıñ İdeologı” (Mahtumkulu Ticari Burjuvazisi'nin İdeologu) adıyla eser kaleme alan Gurban Kuliyev'dir. Kuliyev, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türkmen öğretmenlere edebî Türkmençeyi öğretmek amacıyla 1929 yılının yazında Stavropol'a gitmiştir. Daha sonra Kuliyev, Stavropol Türkmenleri ile ilgili 1929 yılında “Türkmenistan” gazetesinde “İstavropol Türkmenleri Hakında” (Stavropol Türkmenleri Üzerine) adıyla bir dizi yazı yayımlamıştır. Kuliyev'in bu yazısı beş bölümden oluşmaktadır: “İstavropol Türkmenleriniñ Tarihinden” (Stavropol Türkmenlerinin Tarihinden), “Orıs Yüvirt Basarlarınıñ Zulmı” (Rus İşgalcilerin Zulmü), “İstavropol Türkmenleriniñ “Millî, Medeni” Ayrılıkları” (Stavropol Türkmenlerinin “Millî, Medeni” Ayrılıkları), “İstavropol Türkmen Rayonınıñ İktisadı Bolşı” (Stavropol Türkmen İlçesinin İktisadî Durumu) ve “Rayon Apparatını

* Doç. Dr.; Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi; tahirashirov@gmail.com; Orcid: 0000-0002-9684-0834

** Türkmenistan İlimler Akademisi MDEMG Enstitüsü; serdargayypnazarow@gmail.com; Orcid: 0000-0002-2166-9032

*** Öğretim görevlisi; Mahtumkulu Devlet Üniversitesi; parahat3786@gmail.com; Orcid: 0000-0002-7645-3642

Yerleşdirmek İşleri” (İlçe İdaresini Yerleşdirmeye Çalışmaları). Kuliyev yazısında, Kuzey Kafkasya'ya göç eden Türkmenlerin tarihini, özellikle geçimini ve kültürünü gözlemleyerek ortaya koymaktadır. Kuliyev'in yazısının, Sovyet Türkmenistanı'nda Stavropol Türkmenleri üzerine gözleme dayanan değerli çalışmalardan biri olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Türkmenistanı, Stavropol Türkmenleri, Kuliyev, Tarih, Medeniyet.

Abstract

In the first years of Soviet Turkmenistan, important studies on the history, culture, language and literature of Stavropol Turkmen began to be carried out. In this context, Turkmen scholars went to the North Caucasus Turkmens to teach literary Turkmen. As a result, different articles have been put forward. One of them is Gurban Kuliyev, who wrote a work about the Turkmen poet Mahtumkulu under the name “Magtimgılı Sovda Burjuaziyasının İdeologi” (Mahtumkulu Ticari Burjuvazisi'nin İdeologu (Ideolog of the Mahtumkulu Commercial Bourgeoisie). Kuliyev went to Stavropol in the summer of 1929 to teach literary Turkmen to Turkmen teachers living in the North Caucasus. Later, Kuliyev published a series of articles on Stavropol Turkmen in the "Turkmenistan" newspaper in 1929 with the name "Istavropol Turkmens About" (On Stavropol Turkmens). This article of Kuliyev consists of five parts: “İstavropol Türkmenlerinin Tarihinden” (From the History of Stavropol Turkmen), “Orıs Yüvirt Basarlarının Zulmı” (The Cruelty of the Russian Invaders), “İstavropol Türkmenlerinin “Milli, Medeni” Ayrılıkları” (The History of the Turkmen of Stavropol “National, Civilized” Divisions), “İstavropol Türkmen Rayonının İktisadi Bolşı” (Economic Status of Stavropol Turkmen District) and “Rayon Aparatını Yerleşdirmek İşleri” (Indigenization of the District Administration). In his article, Kuliyev reveals the history of the Turkmens who migrated to the North Caucasus, especially by observing their livelihood and culture. It can be said that Kuliyev's article is one of the valuable studies based on observation on Stavropol Turkmens in Soviet Turkmenistan.

Keywords: Soviet Turkmenistan, Stavropol Turkmens, Kuliyev, History, Civilization

Giriş

1924 yılında Sovyet Türkmenistanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Türkmen halkının tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü başta olmak üzere farklı alanlarla ilgili önemli çalışmalar düzenli bir şekilde yapılmaya ve farklı mecralarda yayımlanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Türkmenistan'ın bugün bulunduğu topraklar dışında kalan Türkmenlerin tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili de önemli yayınlar yapılmıştır. Özellikle Kuzey Kafkasya Türkmenleri üzerine yapılan çalışmalar dikkat çekicidir. Bunu genel olarak iki etmenin olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi Türkmen bilinci, ikincisi ise söz konusu bölgenin Sovyetler Birliği sınırları içinde yer alması şeklinde özetlemek mümkündür. Nitekim bu dönemde Kuzey Kafkasya Türkmenlerinden Astrahan (Hatunoğlu ve Aşirov, 2022: 83-98) ve Stavropol Türkmenleri hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Kuzey Kafkasya'nın Astrahan ve Stavropol bölgesine yerleşen Türkmenlerin tarihi, dili, edebiyatı ve sosyal yaşamları “Astrahan Türkmenleri” ve “Stavropol Türkmenleri” başlıkları altında yayımlandığı görülebilir. Aynı şekilde Sovyetler Birliği içinde olan Tacikistan'da ikamet eden Türkmenler ise “Tacikistan Cumhuriyetindeki Türkmenler” ismiyle yayımlanmıştır (Aşirov ve Albayrak, 2020: 96-113).

Bu dönemde Stavropol Türkmenleri konusunda yayın yapanlardan biri de 1932 yılında Türkmen şairi Mahtumkulu hakkında “Magtımguılı Sovda Burjuaziyasının İdeologu” (Mahtumkulu Ticari Burjuvazisi'nin İdeologu) adıyla eleştirel eser kaleme alan Gurban Kulyev'dir (Aşirov, 2020: 213-214). Sovyet Türkmenistanı döneminde aktif bilim adamlarından Kulyev'in “Pioner” dergisinde “Öktäbir Dünyä İnkılabının Başıdır” (Ekim Dünya İnkılabının Başıdır) ve “Mektep Pionerleri Arasında Dine Garşı Terbiye Güçlendirilsin” (Okul Pionerleri Arasında Dine Karşı Eğitim Güçlendirilsin) adlı yazıları yayımlanmıştır (Aşirov, 2021a: 46).

Kulyev, Stavropol Türkmenleri ile ilgili 1929 yılında “Türkmenistan” gazetesinde “İstavropol Türkmenleri Hakında” (Stavropol Türkmenleri Üzerine) adıyla bir dizi yazı yayımlamıştır (Kulyev, 1929). Dönemin Türkmen düşünürlerinden Abdulhekim Gulmuhammedov (1885-1931/2) 1930 yılında “Yol. Gulıyafın, İstavropol Türkmenleri Atlı Makalası Hakında”

(Sayın Kulyev'in Stavropol Türkmenleri Adlı Makalesi Hakkında) adıyla Kulyev'in 1929 yılında "Türkmenistan" gazetesinde "İstavropol Türkmenleri Hakkında" adlı Stavropol Türkmenleri üzerine yazdığı makaleye bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır (Aşırov, 2020: 180).

Kulyev, bu dönemde Stavropol Türkmenlerinin arasında bulunmuştur. Stavropol Türkmenleri arasında bulunma nedenini yazısının sonunda şu şekilde dile getirmektedir: "Türkmenistan devlet neşriyatında yayımlanan çeşitli kitap, gazete ve dergileri okuduklarında anlayacak duruma gelmesi gereklidir. Bundan dolayı bu [1929] yıl orada [Stavropol'da] olan Türkmen köy öğretmenlerinin kursunda Türkmen dilini öğretmek ve Türkmen dilinde ders vermek için o [Stavropol] Türkmenlerin[in] isteği ile Türkmenistan Halk Maarifi komitesi bizleri gönderdi" (Kulyev, 1929). Sovyet Türkmenistanı yönetimi, Türkmenistan toprakları dışında kalan Türkmenlere, özellikle Stavropol ve Astrahan Türkmenlerine edebî Türkmen dilini öğretmek amacıyla öğretmen gönderdiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde Kulyev'in 1929 yılında yayımlanan yazısını, Stavropol Türkmenlerinin tarihini, özellikle kültür ve sosyal hareketlerini çok iyi gözlemleyerek kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Yazarın bu dönemde Stavropol Türkmenlerinin tarihi, kültürü ve ekonomisi hakkındaki yazısı, beş bölümden oluşmaktadır.

1. Stavropol Türkmenlerinin Tarihi

Kulyev'in yazısının ilk bölümü, "İstavropol Türkmenlerinin Tarihinden" (Stavropol Türkmenlerinin Tarihinden) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Stavropol Türkmenlerinin tarihini ilgi çekici bir şekilde ele almaktadır. Kulyev, Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Türkmenlerin Hive Türkmenleri olduğunu şöyle dile getirmektedir: "Kuzey Kafkasya yurdundaki Stavropol Türkmenlerinin aslı da Hive Türkmenlerindedir" (Kulyev, 1929). Stavropol Türkmenlerinden olan Tülek Nazarov da 1926 yılında Stavropol Türkmenleri hakkındaki yazısında, Kuzey Kafkasya'nın Stavropol şehrine yerleşen Türkmenlerin özellikle Hive asıllı Türkmenler olduğunu vurgulamaktadır (Aşırov ve Albayrak, 2020: 102).

Bununla birlikte Stavropol Türkmenlerinin Hive Türkmenlerinden olduğunu farklı kaynaklardan görmek mümkündür. Aynı zaman Kuliyev Stavropol Türkmenlerinin Maңışlak Türkmenleri olduğunu da söylemektedir. Maңışlak Türkmenleri, Türkmen tarihinde önemli bir yeri vardır (Begcanov, 1993). Zîrâ Hive Türkmenleri ilk olarak Maңışlak bölgesine göç etmişlerdir. Daha sonra onların Maңışlak'ta ortaya çıkan problemler sonucunda Kuzey Kafkasya'ya göç etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Kuliyev de Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin Maңışlak Türkmenleri olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: “Şimdiki Kuzey Kafkasya Türkmenleri ise 300 yıl hatta ondan da daha önce Maңışlak Türkmenlerinden gelmişlerdir” (Kuliyev, 1929).

Kuliyev, hayvancılık ile uğraşan Maңışlak Türkmenlerinin Kuzey Kafkasya'ya göç etmesinin altında yatan sebepleri açıklamaya çalışmakta ve genel olarak hayvancılık ile uğraşan toplumlar için kaçınılmaz üç şartı saymaktadır: 1. Doğanın zengin olması, 2. Geniş çöl olması ve 3. Dinginlik olması (Kuliyev, 1929). Kuliyev, bu üç koşulun olmaması, Türkmenlerin Maңışlak bölgesinden çıkarak Kuzey Kafkasya'ya göç etmelerinin en temel sebepleri arasında zikretmektedir (Kuliyev, 1929). Bu nedenle Kuliyev, Maңışlak Türkmenlerinin hayvancılığa elverişli yerler olan Kuzey Kafkasya bölgesine hareket ettiklerini şu şekilde izah etmektedir: “1. Maңışlak'ın yer kuru olup tabiatı zenginliği göçebe halk hayatının gereğine cevap verememektedir. Bu yerde Maңışlak'tan taraf yürüdükçe geniş orta Rusya'ya yakınlaşıp, yani her türlü bitkiden iyileştiğini unutmamak gereklidir. 2. Maңışlak'tan güney ve doğuya doğru başka Türkmen halkları tarafından teşkil edilip Maңışlak'tan kuzey tarafa doğru geniş ve boş yerler bulmak mümkün oluşudur” (Kuliyev, 1929).

Türkmenlerin Kuzey Kafkasya'ya geldiklerinde Rusya İmparatorluğunun işgali altında olmadığını, daha sonra Rusya'nın orayı işgale başladığını şu sözler ile dile getirmektedir: “Bu zamanlar da şimdiki güney Rusya diye ülkede Kuzey Kafkasya ülkelerinde Rusya İmparatorluğu yoktu. Ancak Rus İmparatorluğu yavaşlık ile genişleyip yani XVI. yüzyılın ortasında Rus olmayan halkları kendi ellerine alıp başladı. XVIII. yüzyılın sonunda yani bundan 150 yıllar önce o imparatorluk çok genişleyip Baltık, Kara, Hazar şu

cümleden bu günkü Güney Rusya da Kuzey Kafkasya ülkelerini aldı. İşte bu yerlerin 300 yıllar bundan önce boş olup 150 yıllar bundan sonra alınması Maңgışlak Türkmenlerinin bir kısmının kuzeye doğru yürümesine sebep oldu” (Kuliyev, 1929).

Kuliyev, Maңgışlak Türkmenlerinin Kuzey Kafkasya'ya gelmelerinin üç sebebini dönemin yaşlılarının sözleri ile detaylı bir şekilde izah etmeye çalışmaktadır: “Kuzey Kafkasya geçen Türkmenleri bu esaslı sebep durumlara göre bundan tahmini 300 yıllar önce Türkmenlerin birkaç göçebe grupları yukarda ifade ettiğimiz gibi Hazar denizinin kuzeyi ve Astrahan çöllerini doğru kuzeye bakıp kendilerinin yaşam- durumlarının gereğine layık yavaş – yavaşlık tabii olarak yürümüşler. Bazı yerde çok oturup, yine de kendilerinin tarihi evlerini develerine yükleyip devam etmişlerdir” (Kuliyev, 1929). Bunun sonucunda Maңgışlak Türkmenlerinin Kuzey Kafkasya'ya gelmelerini şu şekilde özetlemektedir: “Sonuçta bu Türkmenler “az yürüyüp –çok yürüyüp” 1653 yılında, yani bundan 276 yıl önce Kuzey Kafkasya ülkesinden çıkmışlardır” (Kuliyev, 1929).

2. Rus İşgalcilerinin Zulmü

Kuliyev'in yazısının ikinci bölümü, “Orıs Yüvirt Basarlarının Zulmü” (Rus İşgalcilerinin Zulmü) başlığını taşımaktadır. Kuliyev'in bu konu başlığı Sovyet Türkmenistanı döneminde ideoloji bağlamında bir tarih okuma olarak görülse de kavramların doğru kullanıldığının açık bir göstergesi olduğu da vurgulanması gerek detaylardan biridir. Kuliyev, Türkmenlerin Kuzey Kafkasya yerleşim yeri olarak Maniç nehrinin kenarı olduğunu belirtmektedir (Kuliyev, 1929). Nazarov da Kuzay Kafkasya'ya gelen Maңgışlak Türkmenlerinin Maniç nehrinin kenarına yerleştiklerini söylemektedir (Aşırov ve Albayrak, 2020: 100). Burada Türkmenler göçebe hayatının tüm koşullarını oluşturduğunu belirtmektedir. Türkmenler hayvancılıkla uğraştıklarını ve verimli bir dönem olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkmenler kendilerinin han ve başkan olduğunu açıklamaktadır. Bu zamanda Türkmenler tahmini 1800 “tārim” ev olduğu ve her bir evde beş üye üzerinden hesaplayarak 90000 nüfuza sahip olduğu çıkarımında bulunmaktadır (Kuliyev, 1929).

Kuliyev, bu dönemde Türkmenlerin derebeyi olarak yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmektedir. Bu dönemde Rus işgalcileri gelerek buraya yerleşmeye başlamışlardır. Özgür bir hayat yaşayan Türkmenler, Rusya hâkimiyetine karşı çıkmışlardır. Ancak bu karşı çıkma sonuçsuz kalmıştır. Stavropol Türkmenleri aşağıdaki koşullar ile Rus işgalciliğine “rayet [riayet]” (boyun eğmeye) rıza göstermişlerdir: 1. Asker vermemek, 2. Kendi yerlerinde kendileri ihtiyarlı olmak, 3. Vergi (salgıt) vermemek (Kuliyev, 1929).

Kuliyev, Rusya İmparatorluğunun asker, yer ve vergi toplamak için işgal ettiklerini ancak bu koşulların Türkmenler üzerinde uygulanmaması, onlara boyun eğdirmek için geçici bir siyaset olduğunun altını çizmektedir. Haddi zatında, Ruslar üç yıl sonra bu bölgede hâkimiyetini güçlendirmiş ve Kuzey Kafkasya’da Türkler arasındaki çatışmaları, sınırları belirleyerek sonlandırmaya çalışmışlardır. Böylece Rusya İmparatorluğunun hâkimiyeti Kuzey Kafkasya’da daha da güçlenmeye başlamış ve onların siyaseti “abraylı” (saygılı/itibarlı) ve “ehli makul” kabul edilmiştir. Ancak 1863 yılından itibaren Türkmenlere istediği yerlere göçme izni verilmemiştir. Bu bağlamda 1863 yılından 1865 yılına kadar dört köy kurulmuştur. Bütün Türkmenler, az olan yerlere toplatılıp, kalan yerlere ise Ruslar yerleştirilmiştir. Rusya İmparatorluğu tarafından her bir erkeğe 30 tanap (1 hektarın beşte biri) yer verildiğini ve kadınlara ise yer verilmediği özellikle belirtilmektedir. Bununla birlikte Ruslar ağır vergiler de uygulamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Türkmenler göçebe hayat yaşamak isteseler de yer bulamamışlardır. Türkmenler çiftçilik yapmak isteseler tarımsal faaliyetlerinde kullanacakları çiftçilik aletleri bulunmamaktadır. Çiftçilik aletleri bulsalar da tarımsal üretimde uygulanan yöntemlerden uzak olduğunun altı çizilmiştir. Bu nedenle Türkmenlerin zenginliği olan hayvancılık ellerinden gitmiş ve fakir kalmışlardır. Bununla birlikte oturumlu hayata alışamayan Türkmenler farklı hastalıklara yakalanmışlardır. Yersizlikten hayvanlarını yitirmiş ve göçebelik hayatından oturumlu hayata geçişleri ve çiftçilik bilmezliklerin nedeniyle de kendilerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Bunun sonucunda 90000 nüfus, 1913 yılında 20000 kadar gerilemiştir. Bu kaybın nedenini Rusya İmparatorluğunun işgalci siyasetini Türkmenlere uygulaması olduğunu

belirtmektedir. Kuliyev, bu konudaki değerlendirmelerini dönemin ideolojisi bağlamında temellendirmeye çalışmaktadır (Kuliyev, 1929).

Kuliyev, Kuzey Kafkasya'da Türkmenlerin yaşamları ve gelirleri sınırlandırılmakla kalmayıp dil, din, gelenek ve sosyal yaşamlarına da müdahale edilmeye çalışıldığını ifade etmektedir: “Burada Ruslaşmak siyaseti uygulanıp, 1907-1908 yıllarında her bir köye bir okul (12 okul) kurulmuştur. Bu okulları kurmak için her köyde yer satılıp, 300000 manat Nikolay parası toplanmıştır. Bu para hesabına okul inşa etmekten başka bu okullarda Rus dilini öğretmek ve öğrencileri Rusların dinine sokmak için sadece Türkmenler için 7-8 papaz (Rus din adamı) tutulmuştur. Rusların dinine girenlere 500 manat para verilmiştir” (Kuliyev, 1929). Bunun sonucunda bu okulları bitirenlerin yönetimin kendi halkını sömürmesinde tercüman olarak hizmet ettiklerini belirtmektedir. Ayıca bu misyonerlik siyaseti sonucunda “Rus dinine” olarak ifade edilen Rus Ortodoks Kilisesinin inancını kabul edenler olduğunu da açıklamaktadır. İlaveten yazar kendi dönemi bağlamında Rus Ortodoks Kilisesinin inancını kabul edenleri 7-8 ailenin halen olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu okulları bitiren öğrencilerin yüksekokullara kayıt olmaları kabul edilmemiştir. Bunun sonucunda 1913 yılında Rusya İmparatoru II. Nikolay yanına üç Türkmen ile iki Rus olmak üzere beş temsilci gönderilmiştir. Ancak İmparator kabul etmemiş ve danışmanı “ınamdarı” İstapilin’a (Stolipin) yönlendirmiştir (Kuliyev, 1929). Stapilin’ın ise okul (gımnaziya/gımnasium) açma talebini şu sözler ile cevap verdiğini aktarmaktadır: “Biz gimnaziya açmaya izin vermeyiz. 1905 yılında öğrencilerin İmparatora karşı çıkışlarına bakın! Eğer de size izin versek, sizin öğrencileriniz öyle olmaz diye kalbimizi ne ile inandırırız” (Kuliyev, 1929). Kuliyev “Orıs Yüvirt Basarlarıniç Zulmı” (Rus İşgalcilerin Zulmü) başlığının sonunda “kısacası” diye konuyu şöyle özetlemektedir: “Rus burjuvazi zenginleri kendilerinin gücü ve siyaseti ile Türkmen milletini yoksullaştırmışlar” (Kuliyev, 1929).

3. Stavropol Türkmenlerinin “Millî, Medeni” Ayrılıkları

Kuliyev yazısının üçüncü bölümünü, “İstavropol Türkmenlerinin “Millî, Medeni” Ayrılıkları” (Stavropol Türkmenlerinin “Millî, Medeni”

Ayrılıkları) ismiyle Stavropol Türkmenlerin kültürel hayatı şeklinde ele almıştır. Stavropol Türkmenlerinin medeni zenginliği, XX. yüzyılın ikinci yarısında da Türkmen âlimlerinin dikkatini çekmiştir. Nitekim Sapar Kürenov 1962 yılında “Stavropol Türkmenleri hem de Oların Medeni Baylığı” (Stavropol Türkmenleri ve de Onların Medenî Zenginliği” adıyla Aşkabat’ta bir eser yayımlamıştır (Kürenov, 1962).

Kuliyev ilk olarak Türkmenlerin kendi özgü millî kültürü bakımından Stavropol Türkmenlerinin medeniyetinde farklılıklar olduğunu gözlemleyerek şu şekilde dile getirmektedir: “... Stavropol Türkmenlerinin medeniyetlerinde, dillerinde, elbiselerinde, adetlerinde hatta bazı dini-ruhanî adetlerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır” (Kuliyev, 1929). Yazar bunun nedenini de şöyle izah etmektedir: “Bu farklılıkların tamamı da uzun tarihin geçmesi ile doğal olarak farklılaşmaktan da özellikle onların her tarafını Kalmık, Tatar, Rus ve Nogay millî medeniyetlerinin kuşatmasıdır” (Kuliyev, 1929). Kuliyev, onların “târim” (göçebe) evlerini bıraktıklarını ve yerleşik evlerde ikamet etmekte olduklarını belirtmektedir Bununla birlikte Kuliyev’in dikkatini çeken hususlardan biri de evlerinde resimlerin asılı olmasıdır. Stavropol Türkmenlerinin ikamet ettiği evleri tarif ettikten sonra medeniyetleri hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “Biz Zakaspi [Hazar Ötesi] Türkmenlerine baktığında bir az daha kültürlü olduğunu söylemek mümkündür” (Kuliyev, 1929).

Kuliyev Stavropol Türkmenlerinin elbiseler ve kıyafetleri konusunda da farklılığın göze çarptığını ifade etmektedir: “Geyim medeniyetlerinde eski Türkmen şekli çok az kalmıştır” (Kuliyev, 1929). Kuliyev bu konuda farklılığı kadın elbiseleri temelinde ele almaktadır. Farklılık bağlamından çay mevsusuna da ayrı bir yer ayırmıştır (Kuliyev, 1929).

Kuliyev Türkmenlerin ayrılmaz müzik aleti “dutar”ın onlarda da olduğunu belirtmektedir. Buna rağmen “tüdük” çalgı aletinin olmadığını ve bunun nedenini ise orada ham maddenin yetişmemesiyle açıklamıştır (Kuliyev, 1929). Buna rağmen Türkmen’in büyük şairi Mahtumkulu’nun şiirleri ile Köroğlu Destanı ve diğer eski şairlerin şiirlerinden söylendiğini dile getirmektedir (Kuliyev, 1929). Stavropol Türkmenlerinin arasında Türkmen

edebiyatının canlı bir şekilde icra edildiği görülmektedir. Özellikle Köroğlu Destanı'nın Stavropol varyantı araştırmalara konu olmuştur (Veliyev, 1973). Aynı şekilde şair Mahtumkulu'nun şiirlerinin Stavropol varyantlarının kendine özgü olduğunu da görmek mümkündür (Kürenov, 1995: 22-49).

Kuliyev, Türkmen dili konusunda gençler arasında Tatarca'nın daha etkili olduğunu söylemenin imkânından bahsetmektedir. Ancak bunun dönemin “Türkmenistan” gazetesi bağlamında olduğunu da ifade etmektedir. Bunun Stavropol Türkmenlerinin lehçesi olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: “Belki o [Stavropol] Türkmenlerin kendilerine özel olan millî dilleridir” (Kuliyev, 1929). Aslında “Türkmenistan” gazetesinin edebî dil inşasının bir göstergesi olduğunu da söylemek olanaklıdır. Yazar ayrıca bu konuyu destekler nitelikte şöyle demektedir: “Bundan dolayı orada köy öğretmenleri bizim [Türkmenistan'da yayımlanan] kitap, gazete, dergilerimizin dilini anlamıyorlar” (Kuliyev, 1929). Kuliyev dil konusunu detaylı bir şekilde ele alarak anlatmakta ve şiirlerden örnekler vererek açıklamaya çalışmaktadır.

4. Stavropol Türkmen İlçesinin İktisadî Durumu

Kuliyev yazısının dördüncü bölümü, “İstavropol Türkmen Rayonunun İktisadî Boluşı” (Stavropol Türkmen İlçesinin İktisadî Durumu) ismiyle Stavropol Türkmenlerinin ekonomik hayatını anlatmaktadır. Stavropol Türkmenlerinin geçiminin hayvancılık olduğunu belirtmektedir. Kuzey Kafkasya yerleri çiftçiliğe uygun da olsa Türkmenlerin ikamet ettikleri yerler buna elverişli değildir. Buna rağmen Sovyetler Birliği döneminde vergilerden boşatılmak başta olmak üzere farklı yardımların yapıldığı belirtilmektedir. Ancak Stavropol Türkmenleri, 1917 yılına kadar siyasi baskı altında hayatlarını geçirmişlerdir. Ondan sonra da yönetimi ele alan Sovyetler döneminde de ekonomik sorunlar yaşamışlar ve bunun 1923 yılına kadar da devam etmişlerdir. Ancak yazar bunun yazılmasının çok zor olduğunu ve kendi kaleminin bunu yazmasının mümkün olmadığını şu sözlerle açıklamaktadır: “Benim kalemim bu açlığı/yokluğu tertipleyip yazarak tasvir edemiyor” (Kuliyev, 1929). Yazar, 1917 yılında gerçekleşen Ekim İnkılabının Stavropol Türkmenleri açısından önemli olduğunu dile getirmektedir (Kuliyev, 1929).

5. İlçe İdaresini Yerlileştirme Çalışmaları

Kuliyev yazısının beşinci bölümü, “Rayon Apparatını Yerlileştirmek İşleri” (İlçe İdaresini Yerlileştirme Çalışmaları) başlığı olup bu bölümde Stavropol Türkmen ilçesinin idari yapısının yerlileştirme (korenizatsiya) veya Türkmenleştirme politikasına yer vermektedir. Söz konusu dönem, Sovyetler Birliği tarafından uygulanan sovyetleştirme politika ve bu politika ilk adımı olan yerlileştirme siyasetini meşrulaştırma sürecidir (Aşirov, 2021a). Kuliyev, Rusya İmparatorluğu zamanında Ruslaştırılmaya çalışıldığını belirtmekle birlikte 1917 İhtilali’nden sonra Türkmenleştirmeye veya yerlileştirmeye başladığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda yazıda, Stavropol Türkmenlerinin 1920 yıllarına kadar yönetim açısından kendi ilçelerinin olmadığı ifade edilmiştir. Bunun nedeni olarak Sovyetler Birliği’nin iç savaştan dolayı hâkimiyet kuramadığı gösterilmiştir. Ancak 1920’den 1922’ye kadar Özerk Türkmen ilçesi olup Stavropol valiliğine bağlı olduğu belirtilmiştir. 1922’de ise Stavropol’da Rus ilçeleri oluşturulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Türkmenler de bu ilçelere bağlanmıştır. Ancak Türkmenler buna rıza göstermeyince 1923-24 yıllarında tekrar Stavropol valiliğine bağlanmışlardır. Kuliyev, 1920 yılından itibaren Türkmen adıyla bir ilçenin olduğunu belirtmektedir. Ancak onun idaresinde 1925 yılına kadar Türkmen olmadığını açıklamaktadır. 1925 yılında itibaren yönetimde ve parti işlerinde Türkmenlerin yer almaya başladığını belirtmektedir. 1927-1928 yıllarında ise ciddi bir şekilde yönetimin Türkmenleştirme siyasetinin uygulanmıştır. Bunun sonucunda sorumlu görevlilerin yüzde 52’sinin yerli Türkmenler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tüm yazışmaların Türkmençe yapıldığını görmek mümkündür (Kuliyev, 1929).

Kuliyev yazısının sonunda Stavropol Türkmenlerinin kimliklerinin muhafaza edilmesinin gerekliliğini belirtmektedir. Bu bağlamda Türkmen dili konusuna önem verilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Stavropol Türkmenlerinden Cumanıyazov da 1926 yılında Stavropol’da Türkmen dilinin ilerlemesi için Türkmenistan Cumhuriyeti’nin Türkmenleri ile Stavropol Türkmenlerinin iş birliğinin yapması gerekliliğini vurgulamıştır (Aşirov ve Albayrak, 2020: 110). Bu durumun Türkmenistan toprakları dışında kalan Türkmenler için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Astrahan

Türkmenlerinin, Türkmenistan'dan ilim, kültürel ve eğitim – öğretim konularında yardım beklediklerini görmek mümkündür (Hatunoğlu ve Aşırov, 2022: 83-98).

Sonuç

Sovyet Türkmenistanı'nın 1925-1935 yılları arasında Kuzey Kafkasya Türkmenleri ile ilgili tarihi çalışmalar yayımlanmıştır. Gurban Kuliyev'in yazısını, Sovyet ideolojisinin Türkmenistan'da baskı dönemin başladığı bir zaman diliminde kaleme almıştır. Kuliyev'in bu yazısının, dönem itibari ile Stavropol Türkmenleri hakkında gözleme dayalı müstakil bir çalışmadır. Yazar, Stavropol Türkmenlerinin dil ve edebiyattan daha çok siyasi ve ekonomik konulara yazısında öncelik vermiştir. Ayrıca Kuliyev'in Hive merkezli Türkmen tarihi okumaya çalışmıştır. Stavropol Türkmenlerinin tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü hakkında özgün bilgiler veren Kuliyev'in bu yazısı, Sovyet Türkmenistanı'nda yerleştirme (korenizatsiya) veya Türkmenleştirme politikasının uygulandığı dönemin ürünüdür. Aynı şekilde Kuliyev'in bu metni, Stavropol Türkmenlerinin XX. yüzyıl, yaşamı, geleneği ve kültürünün yansımasıdır. Dönemin bilim adamlarından olan Kuliyev'in makalesinin Sovyet Türkmenistanı döneminde Türkmenistan dışında kalan Türkmenlere bakış açısını göstermekle birlikte Stavropol Türkmenleri hakkında da önemli bilgiler ihtiva eden bir değerli bir yazıdır.

Kaynakça

- Aşırov, T. (2020). Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Aşırov, T. (2021a). Türkmenistan'da Sovyetleştirilme Sürecinde Pioner Dergisi (1926-1930). Ankara.
- Aşırov, T. (2016). “K. Kuliyev, (1932), Mahtumkulu Sovda Burjuaziyasının İdeoloğu, Aşkabat: Türkmenistan devlet neşriyatı, 65 s.”, Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi 1 (2): 30-35.
- Aşırov, T. (2021b). “Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Döneminde Taşkent'te Yayımlanan Türkmençe Yayınlar”,

- Uluslararası Dünden Bugüne Türkiye Sempozyumu (11-13 Kasım 2021 AYBÜ), Ankara.
- Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020). “Sovyet Türkmenistanı’nın İlk Yıllarında Stavropol Türkmenleri Üzerine Çalışmalar: Tülek Nazarov Örneği”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 96-113.
- Begcanov, A. (1993). *Maңgışlak Türkmenleri XVIII-XIX Asırlarda*. Aşkabat: Bereket-Bina Neşriyatı.
- Hatunoğlu, N. ve Aşirov, T. (2022). “Sovyet Türkmenistanı’nda Astrahan Türkmenleri Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev ve C. Mustakova Örneği”. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 4 (7): 83-98.
- Kuliyev, G. (1929). “İstavropol Türkmenleri Hakkında”, *Türkmenistan Gazetesi*, I. (15 Ekim 1929), II. (17 Ekim 1929), III. (21 Ekim 1929).
- Kürenov, S. (1962). *Stavropol Türkmenleri hem de Oların Medeni Baylığı*. Aşkabat.
- Kürenov, S. (1995). *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri*. Aktaran: Ali Duymaz, İstanbul: Ötüken.
- Veliyev, B. (1973). *Stavropolskiy variant eposa “Geroglı”*. Avtoref. diss. kand. nauk. Aşkabat.

ÇEVİRİ

8. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret

Trade in the East Mediterranean in the 8th Century

Yazar

Pamela Armstrong*

Çeviren

Alper GEÇER

Bu bildiri, 8. yüzyılda Bizans ticaretini tanımlayan işaretleri öncelikle arkeolojik kanıtlara ve özellikle de seramiklere dayanarak belirlemeye çalışmaktadır. Genel kabul gören tablo, Akdeniz dünyası sisteminin MS 700 civarında ya da bundan kısa bir süre önce parçalanmış bölgesel sistemlere ayrılmasıdır¹. Aşağıdaki alıntı tarihçinin, arkeoloğun yazılı kaynaklar bakımından yetersiz bir dönemi anlamadaki katkısı hakkındaki görüşlerini bildirir:

...imparatorun halkının 7. yüzyılının ortalarından itibaren çömlekçilik için ne kullandıkları çok belirsizdir. Taşralarda çömlekçiliğin çok uzun süre yapılmadığı ya da kullanılmadığı sonucuna varmak kesinlikle yanlış olur fakat gerçek şu ki arkeologların görmezden gelebilmiş olmaları, düşük kaliteli yerel olarak üretilen kaba malların varlığına işaret ediyor ve tüm bunlar yüzyıllarca süren üretimin

* Pamela Armstrong, Senior Reseach Fellow in Byzantine Cultural History and Dean of Degrees, pamela.armstrong@campion.ox.ac.uk

¹ As demonstrated in B. Ward-Perkins, *The Fall of Route and the End of Civilization* (Oxford 2005).

ortadan kalkması ve uzun mesafeli ticaret ağının sona ermesi anlamına geliyor².

Bu ifade arkeolojinin ortaya koyduğu tarihsel bir durumun adil bir değerlendirmesi gibi görünmektedir; kuşkusuz arkeoloğun tutumunun doğru bir değerlendirmesidir. Arkeologlar, taşralarda hiç çömlekçiliğin yapılmadığı bunun yerine yoğun bir şekilde ticaretin yapıldığını gösteren kanıtları gözden kaçırdılar. Aşağıdaki iddia, ticaret hayatının hayati halkaları olan 7-9. yüzyıllardaki önemli seramik gruplarının kronolojisinde temel bir kusur olduğu gözlemine yol açan yaklaşık 7. yüzyıl kırmızı astarlı mallarının bir incelemesine dayanmaktadır³. Sorunun niteliği açıklığa kavuşup yeni bir kronoloji önerdikten sonra, bu dönemde “yeni” ticaret modelleri sonuçlarının bizim anlayışımız üzerindeki etkilerinin bir ön araştırması tarihsel yansımaları ile sunulmuştur.

Kronolojiyi detaylı olarak tartışmadan önce, seramiklerin farklı tiplerinin farklı nedenlerden dolayı ticaretinin yapıldığı unutulmamalıdır. Ticaretle ilgili en yaygın kap olan amfora, sadece ticaret eşyası için bir kaptı. İster ince Roma Sigilataları olsun ister Haçlı döneminin renkli sırlı seramikleri olsun toplu olarak üretilen sofrta takımlarının, baharatlar ya da ipekler gibi bazı değerli fakat hafif ağırlıktaki eşyalara eşlik etmek için geminin ihtiyaç duyduğu para kazandırma dengesinin bir şekli olması muhtemeldi. Sofra takımları kendi başlarına alınıp satılsaydı, daha kapalı formlarıyla karşılaşmayı beklemeliydik. Açık formlar bir bakıma kapalı formların yapmayacağı boşlukları doldurmak için düzenli bir şekilde istiflenir. En iyi sofrta takımlarının bazıları, özellikle İslami ürünler, kendi içsel cazibeleri için alınıp satılabilir. Fakat genellikle, sürekli olarak kendi menfaatleri için alınıp satılan çömlekçilik sınıfı ateşe dayanıklı yemek pişirme kaplarıydı: onların üretimi son

² M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium* (Berkeley, 1996), 91.

³ Bu makale, Balbura yüzey araştırmasındaki (Likya) Geç Roma çanak-çömleklerinin Xanthos'taki katedral bazilikasından çıkarılan çömleklerin yayınlanmasına hazırlıktır. Yardımları ve destekleri için J.J. Coulton ve J. P. Sodini'ye minnattarım. Peter Megaw başkanlığında Baftaki Saranda Kolonisi'nde yapılan kazılara katılım, Likya'da bulunan pek çok ürünün kimliğinin tanımlanmasına yardımcı oldu.

derece teknik çömlükçiliğe ve elverişli killerin kaynaklarına dayalı özel bir işlemi.

Bu yorum için başlangıç noktası Kıbrıs Kırmızı Astarlı Malların (Cypriot Red Slip Ware) kronolojisi ile ilgilidir. Hayes tarafından *Geç Roma Çömlükçiliği*’nde Cypriot Red Slip Ware (CRS) verilen bu isim ve önceden Geç Roma D ya da Kıbrıs Geç Roma Malları olarak bilinen bu mallar, Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerinde Kıbrıs’ta bulunan en yaygın ince malladır⁴. Önemli bir derecede, 1950’lerde meydana gelen Kıbrıs Arkeolojik kazaları sırasında adanın her yerinde bulunmuştur⁵. O zamanlar Kıbrıs’ta üretildiği düşünülüyordu ve herhangi bir üretim yeri bulunmamasına rağmen yapının bilimsel analizi ve bu sonuçların jeolojik araştırma sonuçları ile olan korelasyonu, CRS’nin Baf bölgesinde bir yerde üretildiğinin genel olarak kabul edilmesi sonuca yol açtı⁶. Fakat üretilen CRS fırınlarının konumu, tam olarak Pisidia (Isparta-Burdur çevresi)’da Attaleia (Antalya)’nın yaklaşık 75 km kuzeydoğusunda ve Perge’den çok uzakta olmayan Pednelissos (Antalya-Serik) şehrinin topraklarında tespit edilmiştir⁷. 1995’te Perge, CRS’nin daha önce orada bulunan çok çeşitli tanımlanmamış mal formlarına dayanarak üretildiği yer olarak ileri sürülmüştü⁸. Doğulu ülkelerde çalışan arkeologlar gibi buradaki seramikler için aşağılayıcı olmayan *Geç Roma Roma D Malları* adını devam ettirmek en iyisi olabilirdi.

⁴ Hayes, Pottery, 371-86; Supplement (London, 1980), 528-9.

⁵ Unfortunately, few of the results were extensively published, though information was regularly recorded in Archaeological Reports.

⁶ M. Daszkiewicz, G. Schneider and J. Raabe, 'Cypriot sigillata and Cypriot red slip wares: a comparison of technological and chemical analysis and of thin section studies', in B. Fabbri, ed., Fourth Euro Ceramics, vol. 14: The Cultural Ceramic Heritage (Faenza, 1995), 151-71; M. Rautmann, 'Neutron Activation Analysis of Cypriot and related ceramics at the University of Missouri', in H. Meyza and J. Mlynarczyk, eds., Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean: advances in scientific sti. dies. Acts of the II Nieborozo Pottery Workshop (Warsaw, 1995), 331-49.

⁷ L. Vandeput and V. Kose, 'Pisidia Survey Project 2008: research in the territory of Pednelissos', *Anatolian Archaeology* 14 (2008), 32-3.

⁸ N. Atik, *Die Kernalnik aus den Sildthermez von Perge* (Tübingen 1995), 161; followed by N. Firat, 'So-called "Cypriot Red Slip Ware" from the habitation area of Perge (Pamphylia)', *RCRF Acta* 36 (2000), 161-9.

CRS, ince sofra takımları olarak sınıflandırılırsalar da dış görünüşleri şaşırtıcı şekilde kötü kalitedeydiler. İnce Roma sofra takımlarının parlak kırmızı astarının yerini, düzensiz uygulanmış ince, mat, kırmızı astar almıştır. Malın en ayırt edici özelliği, dış duvarlarda ruletlemenin (dişli bir çark ile şekil vermek) dikkatsizce uygulanmasıdır: hepsi olmasa da çoğu gemi bu basit dekorasyonu sergiliyor⁹. Burada testiler ve kâseler olmasına rağmen çanaklar ya da tabaklar en yaygın şekillerdir. 1971'de LRP'de, Hayes malları bir tipolojik gelişme ile 12 formda sınıflandırdı. Buradaki tartışma konusu onun 9 numaralı formudur (fig. 11.1). Hayes, bu formu 3 tipe ayırdı: A, B ve C. Tip A'nın standart olmadığı düşünülüyordu ve 2. Form malın en erken formlarının bir tanesi ile bağlantılıydı. Onun kenar etrafındaki kısa, dalgalı, oyulmuş çizgilerle ayırt edilen 9B ve 9C formları (bkz. fig. 11.1), aşırı miktarda Kıbrıs'ta ve aşağıdaki buluntu yerlerinin araştırmalarında gösterilen Doğu Akdeniz'deki pek çok yerde yaygındır.

CRS mallarının ilk kronolojisi çok açıktır: 4. yüzyılın ortalarında ilk kez görüldü ve bu yüzyılın 3. çeyreğine kadar genel olarak Doğu Akdeniz'de dolaştı. Güvenilir bir şekilde tarihlenmiş bulguların bilinen ilk örnekleri, Güney Kıbrıs'taki Kourion (Episkopi)den 4. yüzyılın ortalarına ait kalıntılardır¹⁰. Bu mallardan iki tabak-çanak, Yassı Ada gemi enkazının MS 375 yılında batmış en erken gemilerinin masalarında kullanılıyordu¹¹. Güvenli bir arkeolojik kaynaktan en son yayınlanan (Form B) örnekler, Kuzeybatı Kıbrıs'taki Panagia Kormakiti (Koruçam) bölgesinde 8. yüzyılın ortalarına tarihlenen kapalı bir çökeltide bulunmuştur¹². CRS formlarının çeşitliliğini değerlendirirken Hayes, form 9'un MS 700'den çok kısa bir süre önce dolaşımının durduğuna inanmaktadır. İlk aşamalar için kronoloji iyi kurulmuş olsa da üretimin son aşaması sorgulanmaya ve yeniden değerlendirilmeye açıktır. Aşağıdaki bölüm, Hayes'in CRS form 9'u hakkında bilinenleri önce

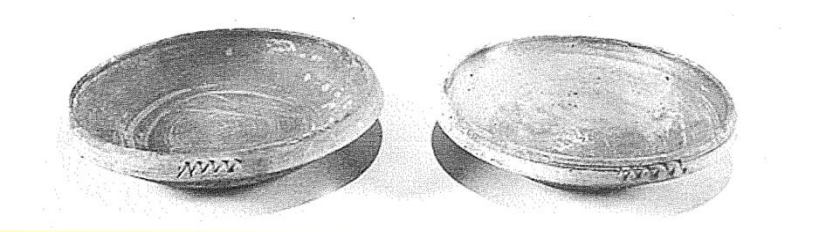
⁹ Hayes, Pottery, 371.

¹⁰ W Hayes, 'Ceramics of the Byzantine period', in E.M. Meyers, Archaeology in the Near East, vol. 1 (Oxford, 1977), 473.

¹¹ G.F. Bass and F.H. Van Doorninck, A fourth-century shipwreck at Yassı Ada', AJA 75 (1971), 34, pi. 2, figs 13a-b, 15.

¹² Archaeological Reports 1958 (1959), 34-5; Annual Report of the Director of Antiquities (Cyprus) for the year 1958, 1.9, item 23.

Kıbrıs'ta ve daha sonra Doğu Akdeniz'in genel bir araştırılmasında ayrıntılı olarak ele almaktadır.

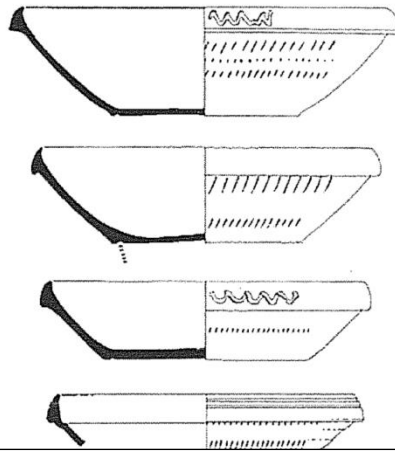
Şekil 11.1a Kornos Mağarasından Hayes'in Form 9 Kıbrıs Kırmızı Astarlı Ticaret Kâseleri

1950'lerde o zamanki eski eserler müdürü A.H.S Megaw, modern yüzey araştırmaları ile yürütülen, gelişmeye veya modern tarım yöntemlerine bağlı olarak kaybedilmeden önce mümkün olduğunca çok sayıda alanı kaydetmek amacıyla Kıbrıs Arkeolojik Araştırması'nı kurdu. Bu harita, 1955 ve 1960 arasında tanımlanan Adanın kuzeybatı bölümündeki 8. yüzyıl yerleşmeleri res. 11.2 şeklinde tekrar üretilmiştir. O sıralarda, arkeologların bulguların kökeni ve kronolojisi konusunda yardım isteyebilecekleri karşılaştırılabilir erken Bizans materyali yayınları yoktu fakat devamlı yaparak edinilen deneyim dönemin maddi kültürü hakkında detaylı bir bilgi edinilmesine yol açtı. Daha fazla kazı yapıldıkça 8. yüzyılın içlerine doğru uzanan bir kronoloji dizisi geliştirildi. Res. 11.2'deki harita, sonuçları sağlaştırdı: "Erken Bizans" olarak etiketlenen ekteki metinde, "8. yüzyıl terk edilmeden önce son terk edilen, ada boyunca hissedilen belirsiz karakterli genel bir felaketin parçasıdır" yazar¹³. Her nedense 8. yüzyıl hakkındaki bu bilgi sürekli olarak gözden kaçmış ve 700'lerin sonunda kesin bir tarihte zihinlere ve geleneklere gömülmüştür.

Kıbrıs Araştırması tarafından kayıt altına alınan Erken Bizans yerleşmelerinin kronolojisinin düzeltilmesindeki en önemli atılım, yukarıda bahsedilen yerli bağlamda geniş miktarda CRS mallarının üretildiği (şek. 11.2'de konumu belirtilen) Panagia bölgesindeki bir kurtarma kazısından geldi. Kronoloji açısından önemli olanı, 742/743 yılına tarihlenen Artavastos

¹³H.W. Catling, 'An early Byzantine pottery factory at Dhiorios in Cyprus', *Levant* 4 (1972), 1.

ve Nikephoros'un gümüş sikkeleri ile beraber bulunan Hayes'in CRS form 9'unun bir Erken Bizans yapısının yıkım tortusuydu¹⁴. Bu tortu sadece bölgenin işgal tarihine yardımcı olmakla kalmadı, aynı zamanda böyle bir paranın makul bir şekilde en az 50 yıllık bir ömre sahip olduğu varsayılabileceğinden, işgal süresinin 8. yüzyılın sonların kadar uzayabileceği ihtimalini de ortaya koymuştur. Bu kazı, kırmızı cilalı malın ne kadar geç dolaşabildiğinin ilk göstergesini ortaya koymuştur.

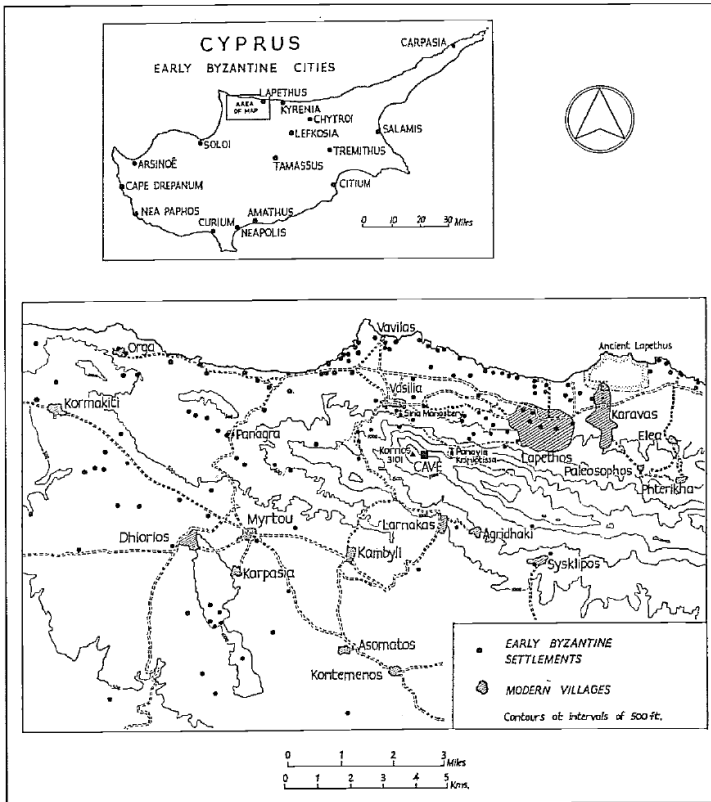

Şekil 11.1b Hayes'in 9B ve 9C formlarındaki Kıbrıs Kırmızı cilalı kâselerinin çizgi resimleri.

Panagia tarihleme kanıtları, daha sonra Kornos mağarası yakınlarında bulunan benzer materyallerin yorumlanmasına dayandırıldı. Dışarıdan sadece bir giriş olan birbirine bağlı bir dizi odalardan oluşan bu mağaranın, Siria yakınlarındaki manastır ile alakalı bir keşiş inziva yeri olduğu düşünülüyordu. İşlevi ne olursa olsun 2 tam CRS kabı ve 1 CRS malı testi dâhil mağarada çok sayıda kap bulunmuştur. Mağaradaki kaplar onları kullananlar tarafından dikkatli bir şekilde seçilerek değerlendirilmiştir: geniş yemek pişirme tenceresi mağaranın çatısından akan suyu toplamak için kurulmuştu. Buluntular arasında mevcut bağlamda özellikle ilgi çekici olan dört grup çanak çömlek bulunmaktadır.

¹⁴ Identified by A.I. Dikigoropoulos in Catling, 'Dhiorios', 79.

Bunlardan birincisi CRS mallardır: kenarında karakteristik kısa dalgalı çizgi Hayes'in form 9'unun 2 tabak-çanağı (num. 2-3) ve malların içinde nadir bir kapalı şekilli (no. 1). Tortulun tarihlenmesi ile alakalı olarak şunu söyledi: "Kıbrıs Geç Roma Mallarının kronolojisi henüz gelişiminin tam hikâyesi kadar mükemmel bir şekilde anlaşılammıştır"¹⁵. CRS'nin 550-750 yılları arasında herhangi bir yerde tarihlenebileceği ön görülmektedir. Çünkü onun üretiminin erken aşaması o noktada tümüyle bilinmemektedir ve yukarıdaki tarih Panagia kazısı aracılığıyla elde edilmiştir.

Şekil 11.2 Kıbrıs yüzey araştırmaları tarafından tanımlananbu metinde atıf yapılan yerleri ve 8. yüzyıl köylerini gösteren Kuzybatı Kıbrıs haritası.

¹⁵ H.W. Catling and A.I. Dikigoropoulos, 'The Komos Cave: an early Byzantine site in Cyprus', *Levant* 2 (1970), 46.

Kornos mağarasındaki ikinci önemli grup, sadece 8. yüzyılda bilinen (num. 5,6,8-10) çukurlaşmış testilerdir. Filistin'deki "Ain el Jedide"den elde edilen benzer kaplar madeni para kanıtlarıyla tarihlendirildi¹⁶. Mağara grubu arasındaki üçüncüsü, Geç Roma tip 1 örneklerinden (no. 4) bir amforadır (iki kulplu küp)¹⁷. Geç Roma tip 1 örneği için son tarih genellikle 7. yüzyıl içerisinde olduğu anlaşılmaktadır¹⁸. 7. yüzyıl Yassı Ada batığında bulunan amforaların şekilleri eşleşmesine rağmen belirtildiği gibi dokusu/yapısının oldukça farklı olduğu görülmektedir¹⁹. Yine de, onun tarihi bir bütün olarak Kornos mağarasının kronoloji ile ilişkilendirildiği zaman kazıcının düşüncesini etkilemiştir. Geç Roma tip 1 amforası genel olarak 2 önemli sonuç üreten çok sayıdaki modern araştırmaların konusu olmuştur: iki standart boyutta geldi ve Kıbrıs'ta bulunan çok sayıdaki yerleşmelerin yanı sıra Türkiye ve Levant'ta bulunan en az 20 yerde imal edilmiştir²⁰. Bireysel üretim merkezlerinden gelen Geç Roma tip 1 örneklerini tanımlamak kolay değildir. Yaygın Kıbrıs versiyonlarının ayrıntı edici karakteristik özellikleri genellikle krem/devetüyü ile parlatılmış/beyaz dış yüzeyi ile orta kahverengi olarak ifade edilen dokularıdır. 1950'lerdeki Kıbrıs araştırma ekibinin şekil 11.2'deki haritada bulunan pek çok yeri bu tip amforanın belirgin renkli (kırmızı toprağa karşı beyaz) gövde parçalarıyla tanınması önemlidir²¹. Fakat dokunulmamış ilk

¹⁶ Catling and Dikigoropoulos, 'Kornos Cave', 47; R.W. Hamilton, 'Note on a chapel and wine press at Ain el Jedide', Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine 4 (1935), 116, fig. 2, a-b.

¹⁷ The terminology follows Riley's typology from Carthage: J.A. Riley, 'The Pottery from Cisterns 1977.1, 1977.2 and 1977.3', in J.H. Humphrey, ed., Excavations at Carthage 1977, conducted by the University of Michigan, vol. VI (Ann Arbor, 1981), 86-124. Tüm bibliyografya ile alakalı son araştırma için, see H. Elton, 'The economy of southern Asia Minor and LR 1 amphorae', in LRCW 1, 691-5.

¹⁸ D.P.S. Peacock and D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy* (London, 1991),

¹⁹ Catling and Dikigoropoulos, 'Kornos Cave', 47.

²⁰ Likya, Pamfilya, kuzey Suriye, Kilikya, Rodos ve Kıbrıs kıyılarında bu tip amfora üreten 20 fırın yeri tespit edilmiştir: J.Y. Empereur and M. Picon, Ege amforalarının üretimi: alan ve laboratuvar araştırmaları, in R.E. Jones and H.W. Catling, eds., *New Aspects of Archaeological Science in Greece* (Athens, 1988), 223-48; J.Y. Empereur and M. Picon, 'Les regions de production d'amphores imp'riales en Mediterranee orientate', in *Amphores Romaines et Histoire Economique: dix ans de recherche* (Rome, 1989), 239, map on fig. 18 for Cypriot production sites.

²¹ Catling and Dikigoropoulos, 'Kornos Cave', 47, note following catalogue entry 4.

örnekler, Kıbrıs mağarasında bulundu. Paphos (Baf)'a yakın Geç Roma tip 1 amforalarının Kıbrıs fırın yerleşmelerinden bir tanesi 2000 yılında kazıldı ve 7. yüzyıl boyunca çalıştırıldığı kandiller aracılığıyla tarihlendirilerek gösterilmiştir²². 8. yüzyıl kandilleri bulunmasında rağmen, 9b ve 9c formlarının CRS parçalarının yanı sıra açıkça ve dürüstçe atıfta bulunulan bir dipnotta üretimin 7. yüzyılın sonlarına doğru durdurulduğu ve 700 tarihinin silinmez karakterini ortaya çıkardığı sonucuna varılmıştır²³. Girit'in kuzeydoğu sahilinde bulunan Pseira adacığında kesin bir şekilde 8. yüzyıla tarihlenen bir kaynakta yer alan diğer bir Geç Roma tip 1 amforası, Yunan adalarında bulunan 7-9. yüzyıla ait seramiklerin genel bir araştırmasında sunulmuştur²⁴. Son zamanlarda, Anadolu'nun güneybatı kıyısında bulunan Limyra (Finike/Antalya)'da bulunan 8. yüzyıl bağlamındaki Geç Roma 1 amforalarının diğer örnekleri yayımlanmıştır²⁵. Sakız Adası'ndaki bir Emporion'da bulunan 9. yüzyıla ait bir Geç Roma 1 amforası bile vardır²⁶. 802 ve 806 yıllarına tarihlenen iki sikke ile birlikte zirvedenki kalenin zemin deposundan ortaya çıkarılmıştır. Tarihlendirmenin güvenilirliği sorgulanmıştır fakat bunun dışında herhangi bir sebep olamadan Geç Roma 1 amforaları "7. yüzyıla... tarihlenmelidir..."²⁷. Sikkelerin ömrü göz önüne alındığında, Emporio'da bulunan Geç Roma 1 amforası yaklaşık 850'ye kadar herhangi

²² S. Demesticha and D. Michaelides, 'The excavation of a Late Roman I Amphora kiln in Paphos', in Villeneuve and Watson, eds., *La ceramique Byzantine et proto-islamique*, 289-96; for lamps: T. Oziol, *Snlamine de Chypre VII: les lampes all Musee de Chypre* (Paris, 1977), type 19.

²³ S. Demesticha, 'Amphora production on Cyprus during the late Roman period', in Bakirtzis, ed., *Ceramique Mddievale*, 473-4, classifies the LR amphorae produced on Cyprus.

²⁴ N. Poulou-Papademetriou, 'Byzantine keramike apo ton Helleniko nesiotilco choro kai apo ten Pelopormeso (7°-905 ai.): mia prote prosegisise', in *Hoi Skoteinoi aiones ton Byzmtantiott (7°-9° ai.)* (Athens, 2001), fig. 21 a-b.

²⁵ J. Vroom, 'New light on "Dark Age" pottery: a note on finds from south-western Turkey', *RCRF Acta 39* (Abingdon, 2005), 251, fig. 6.

²⁶ Ballance, J. Boardman, S. Corbett and S. Hood, *Excavations in Chios, 1952-1955: Byzantine Emporio* (London, 1989), 114 no. 280; Bu kazının sonuçları, arkeologlar arasında örnek bir yayın olarak görülmesine rağmen, ilgili tarih literatürüne tam olarak dâhil edilmemiştir.

²⁷ J. Vroom, *After Antiquihj: ceramics and society in the Aegean. from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Boeotia, central Greece* (Leiden, 2003), 57; iki yıl sonra aynı yazar 8. Yüzyıl içeriklerindeki LR 1 amforalarını yayımladı: Vroom, "New light", 251.

bir zamanda kullanımda olabilirdi. Limyra'daki CRS'nin dokuzuncu formunun 9. yüzyıl cilalı İslami seramiklerle birlikte bulunduğu bildirildiğinden, CRS'nin 9. yüzyılda çok fazla dolaşıma girmiş olma olasılığı vardır²⁸. Seramik dizilerindeki 8. yüzyıl boşluğu gerçek olmaktan çok farazidir.

Sonunda, Kornos mağarası seramikleri arasında muhtemelen 8. yüzyıla ait bir Dhiorios (Kıbrıs'ta bir köy) yemek pişirme kabı (no. 14) vardır. Dhiorios kazıları ve onların kronolojileri aşağıda detaylıca tartışılmaktadır. Mağarada bulunan son çıkarılan sikkeler 7. yüzyılın ortalarına aittir. Kazıcılar, kendilerine sunulan tüm kanıtları ilişkilendirerek, mağara kompleksinin içinde yer alacağı MS 650 ila 725 arasında bir tarih aralığı önerdiler²⁹. Burada sunulan daha yeni kanıtlar dikkate alındığında, Kornos mağarasının işgali için 700-775 gibi bir tarih aralığı daha gerçekçi bir şekilde önerilebilir.

Dhiorios tencere fabrikası 1958 yılında yürütülen bir kurtarma kazısı sırasında açığa çıkarıldı. Dhiorios'un (şekil 11.2'de konumları belirtilmiştir) Mersineri (Mersin)'nin üç örnek bölgesi erken Bizans dönemine ait geniş bir tencere fabrikasının altında yatan yüzeysel Hellenistik ve Roma dönemi ev yerleşmelerini ortaya çıkarılarak araştırılmıştır³⁰. 14 fırın kazılmıştır, belirlenmeyen bir sayı bölümlerde kaydedilmiş ancak kazılmamıştır. Fırınlara ile alakalı olarak kazanç getiren ev eşyalarının bulunduğu bir çömleğin evi vardır. Başlangıçta, I, II, III ve IV dönemleri olarak bir göreceli kronoloji oluşturulmuştur ve Panagia kazılarının önerdiği tarihlenmenin ardından nihayet mutlak terimler belirlenmiştir. CRS mallarının en son şekli olan form 9, 3 ve 4. dönem katmalarında bulunmuştur. Bu katmanların kendileri hem fırın ürünlerinden hem de ilgili ev eşyalarından oluşuyordu —yani, çömlekçiler tarafından kullanılan günlük çömlekçilikten oluşmaktaydı. Dhiorios'taki son dönem kazıları için 8. yüzyıl tarihini destekleyen diğer kanıtlar fırınların kendilerinden gelmektedir. Son bir tanesi hariç tüm fırınlar, yalnızca bir kez kullanılmak üzere tasarlanmış geleneksel bir şekildeydi ve bu da küçük bir

²⁸ Joanita Vroom'dan kişisel iletişim.

²⁹ Hayes, *Pottery*, 382, Kazıcıların sonuçları ile çelişen, '640'ların kapalı bir grubu' gibi Kornos Mağarası'ndaki seramiklere atıfta bulunur: Hayes, *Pottery*, 381, cat. no. 7.

³⁰ Catling, 'Dhiorios

alandan neden bu kadar çok olduğunu açıklamaya yardımcı oluyordu³¹. Ancak son fırın, yayınlanan resimlerde de görüldüğü gibi tekrar kullanılmak üzere farklı bir şekilde tasarlanmıştı. Bu teknolojisi Levant bölgesinden geldiği için sözüm ona “İslami Fırın” olarak adlandırılır ve o 8. yüzyıldan çok daha önce olamazdı³².

Bütün Akdeniz etrafında ticareti yapılan Dhiros fırın ürünleri, kazıcılar tarafından önerilen görüşe göre “geç” bir tarihleme için dış kanıt sağlayan ve güvenli bir şekilde 8. yüzyıla tarihlenen Filistin katmanlarında bulundu³³. Onlar, Adriyatik kadar çok uzaklara gittiler, bir gemi enkazında bulundular ancak yükün bir parçasını mı oluşturdukları ya da kullanımda mı oldukları belli değil³⁴. Özellikle Kıbrıs’ta, Dhiros ürünleriyle en azından biçimsel olarak açıkça ilişkili olan birkaç tencerenin bu kaynağa atfedilmesi ilginçtir. Örneğin, Dhiorios tencerelerinin bir grubu Nea Paphos (Kıbrıs-Baf)’taki (yarıküreye benzer dışa bombeli ağza sahip kâse) tiyatro kazılarında bulundu fakat Dhiorios ve 8. yüzyıl tarihi ile bağlantılı değildir. Bunlar, 7. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar önerilen bir tarihle Saranda Kolones’deki (Kıbrıs-Baf) bir kuyudan benzer şekillerle çapraz referanslandırılmıştır³⁵. Nea Paphos kazıları, pişirme kapları grubunun bağlamını Hayes tarafından tarihlendirilen ve 8. yüzyıldan daha erken

³¹ C.A. Pool, 'Wiry a kiln? Firing technology in the Sierra de los Tuxlas, Veracruz (Mexico)', *Archaeometry* 42.1 (2000), 61-76.

³² A.-M. Kebow Bernsted, *Early Islamic Pottery: materials and techniques* (London, 2003), 53-9.

³³ Hamilton, 'Chapel and wine press', 116, fig. 2, a-b.

³⁴ Close to Nerezine, an island off the Dalmatian coast: J. Istenic and G. Schneider, 'Aegean cooking ware in the eastern Adriatic', *RCRF Acta* 36 (Abingdon, 2000), 345, fig. 4. Geç Roma döneminde yemek pişirme ürünleri düzenli olarak Batı Akdeniz'e ihraç edildi: A. Uscatescu, *La ceramica del Macellin de Gerasa* (Yarns, Jordania) (Madrid, 1996), fig.

³⁵ Yayınlanmadan önce makalelerinin bir kopyası için yazarlara minnettarım: R.S. Gabrieli, M.P.C. Jackson and A. Kaldeli, 'Stumbling into the darkness: trade and life in post-Roman Cyprus', in M. Bonifay and J.-Ch. Treglia, eds., *Proceedings of the 211st International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Aix-en-Provence-Marseille-Arles, 13th-16th April 2005*, *BAR International Series* 1662 (II), vol. 2 (Oxford 2007), 791-801, cross-referenced with J.W. Hayes, 'Hellenistic and Roman pottery deposits from the "Saranda Kolones" castle site at Paphos', *BSA* 98 (2003), deposits 12 and 14, 497, fig. 23 no. 256, fig. 26 no. 289.

olmayan bir kuplu sürahi ile ilişkilendirir³⁶. Bu şekilde tanımlanan Dhiorios yemek pişirme kapları, Kilikya kıyısında Anemurium (Eski Anamur)'da, 8. yüzyıldan kalma bir kuyu yatağında ve benzer bir kuplu sürahi ile birlikte bulunmuştur³⁷. Saranta Kolonos'teki bir kuyuda bulunan yemek pişirme kaplarının (no. 256) yapısının tanımı, Dhiorios ürünlerinin yapısı ile uygun bir şekilde ilişkilidir fakat onların kökeni özellikle Beyrut'taki diğer örneklerin pek çoğunun bulunduğu Levant kıyılarına atanmıştır³⁸. Aslında bazıları Beyrut'tan, Emevilere ait bir kuyudan yayınlanmıştır ve burada Kıbrıslı kökenlerin neden göz ardı edildiğine dair herhangi bir açıklama yapılmadan "Kıbrıs tipi" olarak tanımlanmıştır³⁹. Kıbrıs dışındaki diğer kazıcılar, buluntularını Caesarea ve Anemurium gibi Kıbrıslı kökenleri ile ilişkilendirmekten daha mutlu gibi görünüyorlar⁴⁰.

Mevcut bilgi durumunda, senaryoyu anlamak çok zordur: Levant kıyılarında yemek pişirme kapları ana üretim merkezi ya da merkezler var mı? Dhiorios ile aynı zamanda benzer ürünler üretiyor mu? "Çeşitli üretim" olarak adlandırılabilir şeyi desteklemek için Hayes'in aşağıda "Dhiorios" olarak adlandırılan yemek pişirme kaplarının "çeşitli şekillerde yapılarının bilindiği" gözlemi vardır⁴¹. Ya da Dhiorios'ta üretim merkezi tek bir tane midir? İkincisini desteklemek için orada üretim ölçeği var: tam olarak bir

³⁶ Gabrieli et al., 'Post-Roman Cyprus', 796, in deposit 230.

³⁷ C. Williams, A Byzantine well-deposit from Anemurium (Rough Cilicia)', A.natSt 27 (1977), fig. 1, no. 6 and fig. 2, no. 12.

³⁸ Hayes, 'Saranta Kolones', 490 no. 256.

³⁹ P. Reynolds, 'Pottery and the economy in 81" century Beirut: an Umayyad assemblage from the Roman Imperial Baths (BEY 045)', in Bakirtzis, ed., Ceramique Medievale, 732, fig. 3 nos. 1-3; form ve doku tanımı Dhiorios ürünlerine çok yakındır. Şekiller için bkz. Catling, 'Dhiorios', fig. 27 no. P185, CRS form 9 ile alakalı çömlekçilik evlerinin yapımından. Catling Dhiorios (63)'tekileri nadir bir form olarak tanımlar, ancak daha sonra belirgin içe dönük kenar, Dhiorios ürünlerinin neredeyse bir ticari markası haline geldi.

⁴⁰ Caesarea: D. Adan-Bayewitz, 'The pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and its implications', in L.I. Levine and E. Netzer, Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979: final report (Jerusalem 1986), 90-129; Anemurium: C. Williams, Anemurium: the Roman and early Byzantine pottery (Toronto, 1989), 27-8.

⁴¹ Hayes, "Saranta Kolonis" 57 ve n. 24, o burada Kıbrıs şekillerini geç 6/7. yüzyıl klasikleri olarak tanımlar: [Catling tarafından] önerilen 8. yüzyıl tarihlenmesi artık desteklenemez.

fabrikaydı. Bu durumlar bilimin yardımıyla ortaya çıkacak⁴². Literatürlerdeki yemek pişirme ürünleri için doğru bir kronoloji oluşturmak onların üretilen ya da ticareti yapılan bu sistemde çözmek için ilk adımdır.

Bu kısa değerlendirmenin sonunda, çömlekçiliğin sadece tek bir şekli değil, 8. yüzyılda var olan toplam dört çeşit seramik vardır: bir dizi seramik türü yelpazesi sunan CRS, gamzeli sürahi, Dhiorios yemek pişirme kapları ve LR1 amforaları— iyi ve sade sofrta takımları, yemek kapları ve gemi ticaret malları. 8. yüzyıl seramiklerinin tanınmasının neden çok uzun zaman aldığını açıklamak çok zordur. John Hayes, LRP'yi hazırlarken, o sırada mevcut kanıtlara dayanarak CRS'nin 700'de durdurğu sonuca vardı. Bu sonuç, o zamandan beri sonuçları büyük ölçüde etkilemiştir ve bu, LR1 amforalarının Kıbrıs'ta yaygın olmadığı iddiası hem uzmanlar hem de amatörler tarafından geniş bir çapta danışılan Peacock ve Williams'ın amfora referans kitabı tarafından resmedilen çömlekçiliğin kullanımı ile ilgili genel bir problemin gösgergesidir⁴³. Bu ifadeler sonraki yayınlar tarafından doğrulanmıştır fakat LRP uygulaması sorgusuz sualsiz 35 yıl boyunca devam etmiştir. Hayes'in kendisi bile bunu eleştirdi: '... güncelliğini yetirdikçe daha fazla alıntılanan bir kitap [LRP]⁴⁴. LRP'deki Afrika Kırmızı Astarlı Malları üzerine olan bölümünün çok dikkat çekmesi ve bu nedenle rafine edilmesi bir anormalliktir fakat CRS malları üzerinde ciddi bir girişimde bulunulmamıştır⁴⁵.

⁴² Megaw, Dhiorios'un kontrol gruplarından biri olduğu Bizans fırın alanlarının analiz programını başlattı; bkz. P. Armstrong and H. Hatcher, 'Byzantine and allied pottery, phase 2: past work on materials analysis and future prospects', in H. Maguire, ed., *Materials Analysis of Byzantine Ceramics* (Washington, DC, 1996), 1-8.

⁴³ Peacock and Williams, *Amphorae*, 186.

⁴⁴ J.W. Hayes, 'The study of Roman pottery in the Mediterranean: 23 years after Late Roman Pottery', in L. Sagul, ed., *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes, Roma 1995* (Florence, 1998), 9

⁴⁵ A. Rowe, CRS'nin geç formlarının birkaç yüzyıl öncesine tarihlendirilmesini önerdi, ancak Kıbrıs Araştırması'nın çalışmasının önemini kavrama konusundaki temel başarısızlığı onun argümanlarını baltaladı: Rowe, *The Development of a Cypriot Late Antique Ceramic Chronology: analysis and critique* (yayımlanmamış doktora tezi, Sydney, 2004). Aynı formlar için daha önceki tarihler, Jalame kazılarının yayınında da iddia edildi: B.L. Johnston, 'The Pottery', in G.D. Weinberg, ed., *Excavations at Jalame: site of a glass factory in late Roman*

Pek çok olası durumlardan biri, gözden geçirilmiş bir kronolojinin tüm etkilerini örneklemektedir: Kıbrıs'ın güneyinden birkaç kilometre iç kesimlerinde Kopetra'daki erken Bizans köyünün kazısı⁴⁶. Bu yerleşim yeri Vasilikos Vadisi Araştırması sırasında belirlendi ve sonradan kazıldı. CRS form 9 kazılardada elde edilen ince çömleklerin yüzde ellisinden daha fazlasını oluşturur. Bu aşağıdaki gibi yorumlanabilir: "kazı kanıtlarının çalışması, 6. ve erken 7. yüzyıllarda gösterişli bir ada köyünün fotoğrafını sunar. Bulunan çanak çömlek ve paraların pek çoğu bu döneme aittir⁴⁷. Kopetra bu araştıma sırasında belirlenen yerleşim yerlerinden yalnızca bir tanesidir ve 7. yüzyılın ortalarındaki bir tarihte son ermiştir. Kazıcılar, tarihlenen LRP'yi takip ettiğini açıkça ifade ediyorlar. Tarihçiler tarafından ele alındığında LRP'deki CRS'nin doğru olmayan son kronolojisi tarafından çarpıtılmış yorumları, bu makalenin açılması ile birlikte hayal kırıklığına uğramış ifadelere yol açar.

Kronoloji problemi, kazıcıların zor katman bilimini yeteri kadar titizlikle incelememesi bunun yerine LRP'ye dönmesiyle daha da karmaşıklaşıyor. 7. yüzyılın sonlarında bir dizi seramiklerde boşluk olmamasının ispat edilmesi mümkün olmasına rağmen, madeni para kanıtlarında boşluk olduğu açıktır. Yukarıda sözü edilen Kopetra kazısının sikkelerinin 6. yüzyılın sonları ve 7. yüzyılın başlarına ait olduğunu ve CRS form 9 için LRP tarihi ile uyumlu bir şekilde birleştiğini veya Kornos Mağarası paralarının 7. yüzyılın ortalarında olduğunu belirtmesi tesadüf değildir. CRS kronolojisinin orijinal olarak üzerine kurulduğu madeni paranın hem nadir bir gümüş madeni para hem de 743'te V. Konstantin'e karşı isyanında Kıbrıslılar tarafından desteklenen imparator Artavasdos'un olması özellikle önemlidir. Bu tarihte Konstantinopolis'ten Kıbrıs'a ulaşan değerli bir paranın önemi, özel siyasi olaylar ile bağlantılı olabilir. 8. yüzyılda ortaya konan arkeolojik tortulardaki ortak madeni para kanıtlarındaki boşluk, ekskavatörlerin

Palestine (Columbia, MO, 1988). Daha sonra revize edilse de- J. Magness and K.W. Slane, 'Jalame restudied and reinterpreted', RCFR Acta 39 (Abingdon, 2005), 257-61-, hala burada önerilen 8. yüzyıl kronolojisine değinmiyor. CRS'nin geç formlarının en erken görünümünün incelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

⁴⁶ M. Rautman, 'A Cypriot Village of Late Antiquity: Kalavassos-Kopetra in the Vasilikos Valley', JRA Suppl. Series 52 (2003).

⁴⁷ Rautman, Kalavassos-Kopetra, 165.

karşılaştığı yorumlama sorunlarına katkıda bulundu ve ayrıca LRP yetkisine bağımlılıklarını artırdı.

Kanıtların CRS için daha sonraki tarihlere işaret ettiği kazılar yapılmıştır. Ancak eski düstürlar çok güçlü bir etkiye sahip oldukları için onlar göz ardı edildi. En belirgin olanı, yeni bir CRS formunun tanımlandığı ve 8. yüzyıl tarihinin verildiği Anemurium kazılarıdır (aşağıda tartışılmıştır)⁴⁸. Çok daha yakın zamanlarda, Likya yaylalarında Balboura (Burdur-Altınyayla) Yüzey Araştırmaları sırasında bulunan kalitesiz malların önemli bir kısmı için Kıbrıs malları ile kıyaslanarak 8. yüzyıl tarihi önerildi, ancak malzeme kapalı kazılardan olmadığı için bu kanıtlanamadı. Bununla birlikte, daha sonraki bir tarihin kabul edilmesi halinde yerleşim kalıpları üzerindeki etkiyi göstermek mümkündür, bu da geleneksel tarihlerin ardından 700'den itibaren boş bir manzaranın gerçekçi olmayan bir durum olduğunu gösteriyordu⁴⁹. Çok daha uzaklarda, Filistin'de 8. yüzyıla ait bulgu kıtlığı problemi, sonuçların kesin olarak özetlenen yayınlanmış yerleşim yerlerinin titiz bir şekilde tekrar araştırılması ile yanıtlandı: “yerel çömlekçilik şekillerini çok erkenele tarihlendirme eğilimi vardı”⁵⁰. Yeniden değerlendirilen kronoloji, günümüz makale konusu ile ilgilidir çünkü CRS form 9 Filistin’e büyük miktarlarda ihraç edilmiştir. Magness, yerel seramiklerin kronolojisini dikkatli bir şekilde çözerek bunların genel olarak kabul edilenden daha uzun sürdüğünü gösterse de, CRS form 9 için 7. yüzyıl bitiş tarihini sorgusuz sualsiz kabul eder. Örneğin, Ölü Deniz’in güneybatısındaki ‘Ein n Beqeq’teki kalenin inşasını *terminus post quem* sağlayan dolgu, CRS form 9 kâselerini içerir⁵¹. Bu malların

⁴⁸ Williams, Anemurium, 34-5, nos. 191-94; 34-5, nos. 191-94; Williams'ın 8. yüzyıldaki kuyu yatağının önemi, 1977'de yayınlanmasına rağmen, ikincil literatürde gerektiği gibi kabul edilmemiştir.

⁴⁹ P. Armstrong, 'Rural settlement in Lycia in the eighth century: new evidence', in K. Dortluk, B. Varkivanc, T. Kahya, J. des Courtils, M. Dogan Alparslan and R. Boyraz, eds., The IIIrd International Symposium on Lycia, 7-10 November 2005, Antalya (Antalya, 2006), 19-30.

⁵⁰ J. Magness, The Archaeology of the Early Islamic Settlement in Palestine (Winona Lake, IN, 2003), 2-3.

⁵¹ M. Gichon, Ert Boqeq: Ausgrabungen in ether Ooze ant Totett Meei; Band I: Geographic told Geschichte der Oase: Das spatrontisch-byzantinische Kastell (Mainz am Rhein, 1993), 22, pl. 35.

tekrar tarihlendirilmesi yerleşim yerinin yorumlanması için ciddi sonuçlar doğurur. CRS form 9 kâseleri de diper katmanlarda mevcuttur⁵². Son zamanlarda, Likya'da bulunan Limyra yerleşim yeri, LR1 amforaları ve Anemurium'da tanımlanan aynı CRS formları dahil bir izi 8. yüzyıl mallarını üretir⁵³. Kıbrıs'taki Nea Paphos antik tiyatrosunun yerleşim yerinden elde edilen materyalleri sunan yeni bir makalede bir uzman ekip, 8. yüzyıla ait kaba mal topluluklarının ince mallara atıfta bulunmadan tanımlanabileceğini ve böylece 700'lük bir kesme tarihi ile herhangi bir mücadele etme ihtiyacını ortadan kaldırdığını savunuyor⁵⁴. "Maddi kültürün genel olarak alt düzeyinin daha sonraki 7 ve 8. yüzyıl arkeolojik seviyelerini tarihlemeyi ve tanımlamayı daha zor hale getirdiği" kabul edilerek, dikatli bir kazının neyi ortaya çıkarabileceği önerilmektedir. Burada düşük kültür seviyesi vardır ve seramik tipi serilerinin kurulması için sağlam bir temel sağlar. Nea Paphos tiyatrosundan elde edilen belirli katmanlar, Kıbrıs LR1 amforalarını, çukur tabanlı testileri ve Dhirios yemek pişirme tencereleri üretti ve bunların tümü kırmızı astarlı ince mallardan bağımsız olarak işleniyordu⁵⁵.

Sakız Adası'ndaki Emporio, önceden 9. yüzyıl LR1 amforalarının bulunduğu bir yerleşim yeri olarak bahsedildi. Bu yerleşim yeri, Erken Bizans döneminde yakındaki sahilde bazı faaliyetlerle bağlantılı küçük, müstahkem bir tepe yerleşimi idi. Emporio sağlam bir arkeolojik bir duyurunun bir örneğidir çünkü bu kanıt, okuyucular tarafından bağımsız bir şekilde ve objektif bir şekilde değerlendirilebilmesine izin veren bir yolla sunuldu. 5. yüzyıldan itibaren tepenin yamacında yerleşim vardı; kale, madeni paralardan anlaşılacağı üzere 610 ile 668 yılları arasında inşa edilmiştir. Bu kale sonradan tahrip edildi. Ardında tekrar onarıp inşa edildi. Kazıcılar, yıkım yatağındaki CRS form 9'un bulgularına dayanarak bu tahribin 7. yüzyılın sonlarından önce meydana geldiğine hükmettiler. Ekskavatörler, bağımsız bir tarihleme kriteri olmaksızın, LRP'den gelen kronolojiyi 700 öncesi olarak kabul

⁵² Magness, *Early Islamic Settlement*, 118.

⁵³ Vroom, 'New light', 249-55.

⁵⁴ Gabrieli et al., 'Post-Roman Cyprus', 796-7.

⁵⁵ Age., 792, çukur tabanlı testiler: 4a, inv. 4556 and inv. 4564; and Dhirios yemek tencereleri: fig. 7, inv. 1960, inv. 11.78.

ettiklerini yazıyorlar. CRS form 9'un, yıkım yatağındaki çukur tabanlı testiler ile birlikte oluştuğuna dikkat edin. Yıkım daha sonra, kazıcılar tarafından yapılan titiz araştırmalar aracılığıyla belirli bir Arap akınlarıyla ilişkilendirilir. Hasar gören kalenin 700 'den 9. yüzyılın başlarına kadar, yukarıda bahsedilen LR1 amforasının kullanımında olduğu zamana kadar boş bırakıldığını öne sürüyorlar. Aynı olayları yeniden yorumlayarak CRS'yi ve dolayısıyla yıkımı oldukça geç bir tarih olarak verirsek, o zaman ya yıkım ile yeniden işgal arasında bir boşluk yoktu ya da kazıcılar tarafından önerilen 100+ yıldan önemli ölçüde daha kısaydı. Bu daha mantıklı: Bir felaketten sonra insanlar parçaları toplayıp yeniden başlama eğilimindedir. CRS'nin uzun bir zamana uzandığına dayanan tekrar yorumlama, Emporio için oldukça önemli bir esonuçtur.

Bir diğer örnek arkeolojik yayın, Küçük Asya'nın en güney noktasında Kıbrıs'ın karşısında bulunan Anemurium'daki kazılardır⁵⁶. Bu kazılar iki “geç” içerik üretti: bir kuyu ve küçük deniz banyoları. Bu bağlamlardan, en büyük çanak çömlek grubu, herhangi bir tek çanak çömlek türünün açık ara en büyüğü olan CRS Form 9'du⁵⁷. Kronoloji 8. yüzyıl içerisinde ele alınmış olsa da, CRS LRP'ye atıfta bulunularak tanımlanmıştır. Öyle olsa bile, LRP tarihine syerleşim yerine bağlı tarihsel bir açıklama: böyle bir boşluk için mantıklı dönem, yeni kurulan Muaviye donanmasının doğru Akdeniz'de bozulmaya başlamasından sonra 7. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelecekti⁵⁸. Anemurium'da tespit edilen ve bulunduğu yerden sonra 'Kuyu formu' olarak adlandırılan yeni bir CRS formu büyük önem taşıyor⁵⁹. Dhirios kazıları ile benzerliğe dayanan 7 ve 8. yüzyılları kapsayan CRS dizisinde geç bir tarih verildi. Bu döngüsel görülebilir: eğer Dhiorios 8. yüzyıl ise, Anemurium'da yeni tanımlanan CRS formu da öyle olabilir ve bunun tersi de geçerli olabilir. Ancak, Anemurium'da tespit edilen aynı CRS formunun, güvenli bir şekilde tarihlenmiş 8. yüzyıl bağlamında Limyra'dan yakın

⁵⁶ Iiams, *Anemurium*.

⁵⁷ 200 ve 83 örnek

⁵⁸ Williams, *Anemurium*, 27.

⁵⁹ Williams, 'Well-deposit'.

zamanda yayınlanan yayın, döngüyü bozmuştur⁶⁰. Anemurium yayını “Kuyu form”un CRS’nin yeni bir şekli olduğunu önermesine rağmen, muhtemelen Hayes’in CRS form 6’sı ile ilişkilendirilmeli ve LRP’de gösterilmemiş ve orada bağlamsız tek bit parça ile temsil edilmiş olmalıdır, bunun için bir 6. yüzyıl tarihi geçici olarak önerilmiştir⁶¹. CRS Form 6, bildiğim kadarıyla, Hayes’in yakın tarihli Saranda Kolones kale öncesi malzemesi yayınına kadar kazılarda tanımlanmamıştı, burada 'muhtemelen geç 6. ile 7. yüzyıl olarak tanımlanan bir kuyu dolgusunda bulundu⁶². 'Kuyu form', tarihlendirilmemiş olan Antakya'daki CRS arasında görülebilir⁶³. Bu Hierapolis ve Perge'deki geç bağlamlarda bulundu, ayrıca ikincisi daha önce tanımlanmamış CRS formlarını ortaya koydu⁶⁴. Bütün bu sindirilmemiş bilgiler, CRS'nin geliştirilmesi ve tarihlendirilmesinin gözden geçirilmesi ihtiyacının ne kadar acil olduğunu göstermektedir⁶⁵. Şek. 11.3'e göre, 8. yüzyılda Kıbrıs ile Küçük Asya kıyıları arasında, Sakız Adası'na kadar uzanan adalar, Levanten kıyıları boyunca ve iç kısımlarda Suriye, Ürdün ve Filistin'e kadar uzanan geniş bir ticaret ağının var olduğu açıktır⁶⁶.

⁶⁰ Vroom, 'New light', 249-55; Limyra'daki aynı dolgu, yukarıda bahsedilen LR1 amforasını üretti.

⁶¹ Hayes, Pottery, 377.

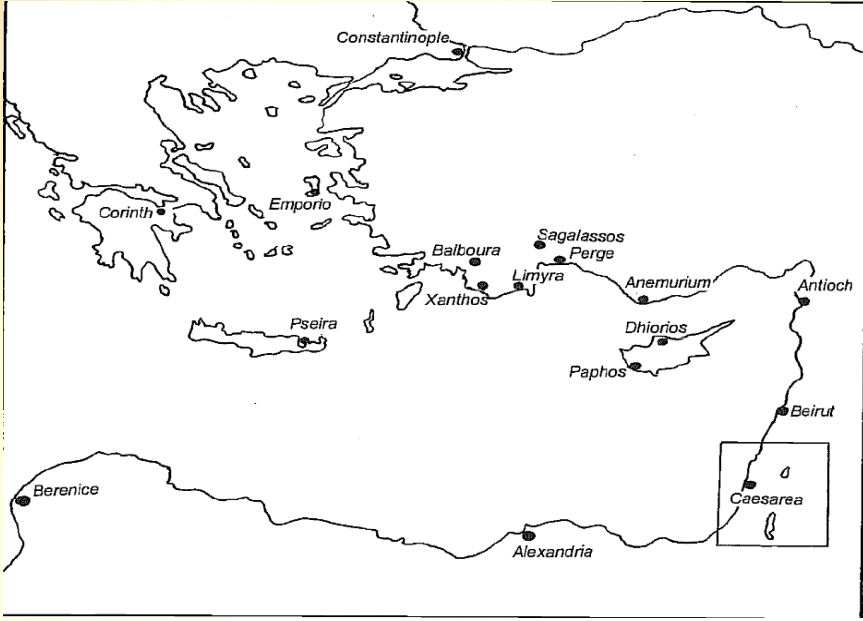
⁶² Perge'den gelen CRS Form 6 grubu yanlış tanımlandı: Firat, "'Cypriot Red Slip Ware'", 37. Doğru tanımlama için bkz. Hayes, Saranda Kolones', 495, fig. 28 no. 275, resmedilmiş kâseler, “Çukur form”un yayımlanmış diğer çizimlerini andırıyor.

⁶³ F.O. Waage, Antioch-on-the-Oroutes, vol. 4.1: Ceramics and Islamic Coins (Princeton, 1948), 52, Tarsus'ta yayımlanmamış benzer gemilere atıfta bulunulan yerlerde ve fig. 35.

⁶⁴ D. Cottica, 'Late Roman imported and locally produced pottery from Hierapolis (Pamukkale, Turkey): preliminary evidence', RCRF Acta 36 (2000), 50, no. 12; Firat, "'Cypriot Red Slip Ware'", 37, fig. 3.

⁶⁵ N. Atik, Die Keramik ans den Sildthermen von Perge (Tfibingeu, 1995), 161.

⁶⁶ Suriye, Ürdün ve Filistin'deki CRS form 9 tanımlamaları için bkz. A. Uscatescu, 'Report on the Levant pottery (5111-9t" century AD)', in Bakirtzis, ed., Cermnique Medievale, 546-58 ('LRD' was the original name of CRS); Aynı makalede yer alan bu bölgedeki LR 1 amforalarının dağıtılmış haritası için ayrıca bkz. fig 1.

Şekil 11. 3 a Metinde atf yapılan yerleşim yerlerini gösteren Doğu Akdeniz haritası

Bu bölgelerin bazılarında, CRS'nin 8. yüzyılda dolaşımında olduğu sorgusuz sualsiz kabul edilmektedir: LRD [=CRS] İslam fetihleri boyunca özellikle Celile ve kıyı yerleşim yerlerinde düzenli bir şekilde ithal edildi. LRD mevcuttur ancak Trasnürdün bölgesinde daha az önemlidir⁶⁷.

⁶⁷ Uscatescu, 'Levant Pottery', 551.

Şekil 11. 3 b. şek. 11.3a'ya ek olarak, Ürdün ve Filistin'de Kıbrıs Kırmızı Astarlı Eşyanın bulunduğu yerleri gösteriyor.

Caesarea Limanında, kırmızı astarlı mallar, özellikle orada bulunan büyük miktarlardaki CRS Form 9, kazılan tortuların birçoğunun tarihini belirlemek için birincil kronolojik göstergeler olarak kullanılmıştır. Mümkün olan en son ki tarih MS 700, LRP için önerilen tarih aralığından her zaman orada bulunan CRS için atanır. Aynı zamanda genel olarak Caesarea çanak çömleği hakkında şu gözlem yapılmıştır: “Bizans döneminin maddi kültürü, İslami fetihten hemen sonraki yıllardan ayırt edilemez”⁶⁸. Türkiye'nin güneybatısındaki CRS'nin sonraki formlarının tespit edildiği yerler şunlardır:

⁶⁸ Y. Arnon, ‘Seramik kanıtlara göre, Caesarea'nın erken İslam ve Haçlı dönemlerinde (640-1265) ticari faaliyeti’ in R. Shakouri and O. Guri-Rimon, eds., *Caesarea: a mercantile city/ by the sea (Haifa, 1995)*, 26-9.

Xanthos, Perge, Sagalassos, Limyra, Hierapolis ve Balboura. CRS, Arap fetihlerinden çok sonra İskenderiye’de bol miktarda bulunur⁶⁹. Onun oluşumu iç kesimlerde daha az yaygındır ve Nil’in yukarıdaki ve Yukarı Mısır’daki yerleşim yerlerinde tamamen bulunmamaktadır⁷⁰. CRS sayesinde tanımlanan ticaret ağı, Mısır kıyılarından Nil Deltasına kadar uzanıyordu ancak Kuzey Afrika kıyılarında, Form 9 ve “kuyu form” da dahil olmak üzere az miktarda CRS’nin (toplam 17 parça) bulunduğu yer olan Berenice’den daha batıya gitmemiştir⁷¹. İngiliz ve Michigan Üniversitesi’nin Kartaca’ya dair yaptığı çalışmalardan hiçbirinde CRS’ye yer verilmedi⁷². Girit’in kuzeydoğu ucundaki kıyı kasabası Itanos dışında, sonraki tipteki CRS Yunanistan’a ulaşmamış gibi görünür⁷³. Konstantinopolis’te geç CRS örnekleri tespit edilmemiştir: *Kıbrıs Kırmızı Astarlı Malları* MS 550’den sonra düzensiz olarak ortaya çıkar ama hiçbir zaman büyük miktarlarda Levant’ta kaydedilmemiştir⁷⁴.

Doğu Akdeniz’de 8. yüzyılın kilidini açmanın anahtarının Kıbrıs Kırmızı Astarlı Eşya ile özellikle Hayes’in Form 9 ve “kuyu form”u olduğuna şüphe yoktur. Bunların her ikisinin de 8. ve muhtemelen 9. yüzyıllar boyunca dolaşımında olduğu konusunda güvence verilirken, muhtemelen 7. yüzyıldaki

⁶⁹ Polonya kazıları: M. Rodziewicz, *Alexandrie*, vol. I: La ceramique romaine tai-dive (Warsaw, 1976); D Grubu’na atanmış ve Hayes’in CRS’si ile paralelliklerin bilinmesine rağmen, *Çömlekçilik*, tarihsel olaylardan oluşan bağımsız bir kronolojiye yerleştirilmiştir. Fransa kazıları: M. Bonifay, 'Chantier du theatre Diana: note preliminaire sur les sigillees tardives (IVe-Vile siecles)', in J.-Y. Empereur, ed., *Alexandrina*, vol. I: Etudes Alexandrines (Cairo, 1998), 141-7; S. Elaigne, 'Alexandrie: etude preliminaire d'une contexte ceramique du Haut-empire', in Empereur, ed., *Alexandrian*, vol. I, 75-115.

⁷⁰ Rodziewicz, *Alexandrie* 1, 46.

⁷¹ P.M. Kenrick, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, vol. 3, *Supplements to Libya Antiqua* 5 (Tripoli, 1985), 399-401: Form 9, 8717.1-2; 'well form', B 715.

⁷² Bununla birlikte, Kartaca’da bazı Dhiorios pişirme kapları not edildi: J.W. Hayes, in J.H. Humphrey, ed., *Excavations at Carthage*, 1976 (Am-1 Arbor, 1978), 58, fig. 15, deposit XXV.50- 51; also, see J.W. Hayes, 'Problemes de la ceramique des 7^e-9^e siecles ap. J.-C. a Salamine et a Chypre', in M. Yon, ed., *Snlamine de Chypre, histoire et archeologie: etat des recherches* (Paris, 1980), figs 5 and 6.

⁷³ D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 511' century to the Venetian Conquest* (Athens, 1988), 1.34.

⁷⁴ Hayes, *Sarachane*, 7; Dhiorios cooking pots are noted as not reaching the capital: Hayes, *Sarachane*, 57.

en erken görünümüleri henüz belirlenmemiştir. Çukur tabanlı testilerin tipolojisi veya kökenleri hakkında henüz bir çalışma yapılmamıştır. Dhiorios pişirme kapları, arkeolojik katmanlarda giderek daha fazla tanınmakta ve bu nedenle, olası kökenleri veya kronolojik aralıkları her zaman tam olarak takdir edilmeden yayınlarda yer almaktadır. LR1 amforalarının karmaşık konusu çözülme sürecindedir; nihayetinde, tiplerin belirli alt grupları bireysel üretim merkezleri ile ilişkilendirildiğinde, antik ve ortaçağ dünyalarını birbirine bağlayan dönemdeki ticaret anlayışına diğer herhangi bir seramik türünden daha önemli katkıda bulunabilirler⁷⁵. Bu araştırmanın henüz başlangıç aşamasında olduğunu ve bulgu noktalarının kapsamının kapsamlı olmadığını kabul etmekle birlikte, daha fazla bilgi elde edildikçe sonuçların netleştirileceğini kabul etmekle birlikte, genel örüntü 8. yüzyılda Bizans ticaret ağlarının daha önce takdir edilmeyen bir resmini ortaya koymaktadır. Kıbrıs, Levant, Türkiye'nin güneybatısı ve Kuzey Afrika'nın doğusunu birbirine bağlayan seramiklerin varlığıyla burada gün ışığına çıkarılan şema, aynı seramiklerin girmediği Konstantinopolis'ten aşağı yukarı bağımsız olarak işliyor gibi görünüyor. Bu sonuç, aynı zamanda Konstantinopolis ve Selanik'teki darphanelerden gelen sikkelerin Doğu Akdeniz'in güney bölgesine ulaşmadığı, İskenderiye'deki darphanenin Arap fethinden sonra işlevini yitirdiği gerçeğiyle daha da pekiştirildi⁷⁶. İmparatorluğun batı kesiminde, arzın yetersiz olduğu veya hiç olmadığı durumlarda, bakır madeni paraların beklenmedik şekilde uzun süreler boyunca kullanılmaya devam ettiğine dair emsaller vardır⁷⁷. CRS tarihini uzatmanın ve ilişkili seramikleri tanımlamanın temel tarihsel önemi, Arapların gelişinin MS 700'de büyük bir kesintiye yol açmadığını gösterme şeklindedir. Aksine, arkeolojik kanıtlar, Arapların yakın komşularıyla olumlu bir etkileşim içinde olduğunu

⁷⁵ Bilinen en erken LR1 amforaları 4. yüzyıla aittir: J.A. Riley, 'Typology of the Hellenistic and Roman coarse pottery of Berenice', in J.A. Lloyd, ed., *Excavations at Sidi Kbreish, Benghazi (Berenice II)* (Tripoli, 1979), 212-1 500 yıllık (bilinen en son 9. yüzyıl olduğu için) üretim ve dolaşımın çözülmesi kapsamlı bir çalışma gerektirmektedir.

⁷⁶ Hendy'nin önerisi M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450* (Cambridge, 1985), 643 - Bakır madeni para arzındaki boşluğun, ordunun ödeme şeklindeki bir değişikliklerle bağlantılı olması, bir nedenden ziyade madeni para kıtlığının bir sonucu olabilir.

⁷⁷ Ward-Perkins, *End of Civilization*, 207.

göstermektedir⁷⁸. 649 ve 650'deki erken Arap akınlarının Kıbrıs üzerindeki etkileri, Bizans tarihi kayıtlarında abartılıyor; onların öncelikli amaçları İran'da 642'de ortaya çıkan ve 651'de İran'ın Arap topraklarına dahil edilmesiyle 651'deki Aradus zaferiyle gerçekleşen daha ciddi hedeflerinden uzaklaştırmaktı⁷⁹. Tarihsel kayıtlar da arkeolojinin yorumlanması üzerinde orantısız bir etkiye sahipti.

Bu makalenin amacı öncelikle Doğu Akdeniz ile ilgili olsa da, 8. yüzyılda Ege'de ve İmparatorluğun batı kesimlerinde seramikler aracılığıyla tanımlanan ticaret mekanizmalarını kısaca karşılaştırmaya değer; veya daha doğrusu, onların durumunu anlamamıza. Aynı 7. yüzyıl sonu algısı, tarihsel ve arkeolojik kaynaklara hakimdir. Yakın tarihli bir yayın, Ege bölgesinde 7. ve 9. yüzyıllara ait seramiklerle uğraşırken, Girit üzerine yalnızca Sparta ve Gortyna'den yapılan çalışmaların "karanlıkta el yordamıyla araştırmaktan başka bir şey olmadığını" iddia ediyor⁸⁰. Bu hatalı iddia, klasik antik çağda bilinen uygarlığın, esas olarak maddi kültürün kanıtlarına dayanarak 7. yüzyılda sona erdiği tezi olan yakın tarihli bir tarihsel monografide sorgusuz sualsiz takip edilmiştir⁸¹. Buradaki: "Mümkün ..: 7. yüzyıl Yunanistan'ının bazı bölümlerinde sadece kaba el biçimli çanak çömlek kullanılıyordu" önermesi, aksini gösteren çok sayıda kanıt karşısında savunulamaz⁸². Mevcut yayınların incelenmesi, Ege'deki 7. yüzyıl çanak çömlek buluntularının doğasının ilginç ve tutarlı bir resmini ortaya koymaktadır. Sürekli olarak bir arada bulunan seramikler, Korint'te ve ayrıca Taşoz ve Kea adalarında örneklendiği gibi LR

⁷⁸ Dönemin en iyi hukuki hesaplarından birisi A. İ. Dikigoropoulos'ta bulunabilir, 'The political status of Cyprus A.D. 648-965', RDAC 1940-1948 (1958), 94-114.

⁷⁹ C.P. Kyrris, 'The Nature of the Arab-Byzantine relations in Cyprus', *Graeco-Arabica* 3 (1984), 149-75; çağdaş ve Bizans dışı bir perspektiften Arap yayılmasının doğası üzerine bkz. *The Armenian History attributed to Sebeos*, trans. with notes by R.W. Thompson, historical commentary by J. Howard-Jolunston with T. Greenwood (Liverpool 1999), part I, xxvi-xxx, chaps 42-52, and part II, 233-88.

⁸⁰ *Vroom, After Antiquity*, 49. Birkaç Yunan bilim adamının ve özellikle Poulou-Papademetriou'nun çalışmaları, 8. ve 9. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır: Poulou-Papademetriou, *Byzantine kerainike*.

⁸¹ Yunanistan ile ilgili önerisinin arkeolojik temelini kabul ediyor, Ward-Perkins, *End of Civilization*, 209 n.

⁸² Ward-Perkins, *End of Civilization*, 126.

1 ve LR2 amforaları ve ARS kaliteli yemek takımlarıdır⁸³. Bu sofrta takımları 7. yüzyıl tarihini verir. Kronolojik yorumlama sorunu, sofrta takımı olmadığında, -yani ARS sona erdiğinde- veya katmanların tarihine yardımcı olacak madeni paralar olmadığında ortaya çıkar. 8. ve 9. yüzyıllarda varlığını sürdüren LR 1 ve LR 2 amforalarının, ilişkili sofrta takımı veya madeni para olmadan bulunduğu durumlarda, çoğunlukla 7. yüzyıla ait bir tarihe bağlı kalınsa da bu doğru olmayabilir⁸⁴. LR 1 amforalarının üretim ve dağıtımının karmaşık doğası ve uzun zaman aralıkları yukarıda belirtilmiştir. LR 2 amforaları da benzer şekilde karmaşıktır⁸⁵. LR 2 fırınlarının ürünleri güney Argolid'de, Kounoupi'de, 6. yüzyılın sonlarına ve 7. yüzyılın başlarına tarihlenen ilişkili sikkelerle, Mora ve Eğriboz kıyılarındaki küçük adalardaki ve Korint Körfezi'nde bulunan yerleşim yerlerini tanımlamak ve tarihlemek için kullanılmıştır⁸⁶. Bu yerlere duygusal 'sığınak adaları' unvanının eklenmesi, dünyanın bu bölgesinde 7. yüzyılın genel görünümünü tehlikeli bir varoluş hali gibi körükledi. Yunanistan'ın doğu kıyısında, özellikle Mora'nın doğu kıyısı boyunca uzanan deniz yolunun, 7. yüzyılda Konstantinopolis ile İtalya arasındaki iletişim hatlarını sürdürmedeki önemi son zamanlarda vurgulanmıştır⁸⁷. Tahminen 8. yüzyıl boyunca önemini korumuştur. Güney

⁸³ K.W. Slane and G.D.R. Sanders, 'Corinth: late Roman horizons', *Hesperia* 74 (2005), 243-97, assemblage 4; Thasos: C. Abadie-Reynal and J.-P. Sodini, *La Cerantique Paleochretienne de Thasos (Alikı, Dellcos, Fonille A ciennes)* (Paris, 1992); Kea: J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands* (Los Angeles, 1.991), 354, table 18.1, quantifies ARS and LRC finds.

⁸⁴ Poulou-Papademetriou istisnadır, Byzantine keramike.

⁸⁵ Sanders and Slane, 'Late Roman horizons', 286-7, birkaç dokuyu tek tip için dikkatlice ayırdıktan sonra, LR2'nin revizyonunun gerekli olduğuna dikkat edin; Jones kısa süre önce, kumaşlarının kimyasal analizine dayalı olarak ek 1 ve 2 ile bu iki amfora türünün üretiminin karmaşık resmini gösterdi: R.E. Jones, 'Chemical and organic residue analysis of Types Bi, Bii and By amphorae from Tintagel', in R.C. Barrowman, C.E. Batey and C.D. Morris, eds., *Excavations at Tintagel Castle, Cornwall 1990-1999* (London, 2007), 231-57. Bu bölümün bir kopyası yayımlanmadan önce Richard Jones'a minnettirim. Reynolds'un LR2'nin LRL'i kronolojik olarak takip ettiği iddiası tamamen yanlış: Reynolds, 'Umayyad assemblage', 726.

⁸⁶ W. Rudolf, 'Excavations at Porto Cheli and vicinity: the early Byzantine remains', *Hesperia* 48 (1979), 304, and S. Hood, 'Isles of Refuge in the early Byzantine period', *BSA* 65 (1970), 37-46; 'Sığınak adaları' üzerindeki yerleri tanımlayan seramiklerin Korint topluluğuyla ortak unsurları var.

⁸⁷ T.E. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford, 2005), 157-60.

Argolis kıyılarındaki Dokos'taki (Domruköy) deniz üssü, merkezi hükümetin bu rotaya verdiği önemi gösteriyor. Bunu göz önünde bulundurarak, Mora Yarımadası'nın Slav istilaları ile ilgili öncelikli bir kaynak olan *Monemvasia Kroniği*'nin geleneksel yorumu, belki de bu metinde dikkatli bir şekilde listelenen Lakonia'nın Yunanistan'ın doğu kıyısındaki yerlere, Monemvasia'ya ve Sicilya'ya, Calabria'ya yerlerinden edilmiş yerli halkın istikametlerinin önemini yükseltmek için gözden geçirilmelidir. Benzer şekilde, yukarıda sözü edilen "sığınma adaları", merkezi hükümetin, doğudaki başkenti Sicilya ve İtalya'ya bağlayan Yunanistan çevresinde uygulanabilir deniz yollarını sürdürme kararlılığının göstergeleri olarak *Monemvasia Kroniği* ile bağlantılı olarak alınabilir. Tarihsel kanıtlar verimli değildir, ancak mevcut olan, Konstantinopolis'teki hükümetin İtalya ve Kuzey Afrika ile büyük ölçüde ilgilendiğini ve enerjilerini Kıbrıs-Levant bölgesi pahasına bu bölgelere yönlendirdiğini gösteriyor. Hiçbir şey bunu, hükümet mekanizmasının Konstantinopolis'ten Siraküza'ya taşındığı 662/63'teki II. Constans'ın eylemlerinden daha fazla gösteremez⁸⁸. Mevcut bağlamla ilgili olan soru, bunun gibi bir siyasi iletişim kanalının aynı zamanda bir ticaret ağı olarak da çalışıp çalışmadığıdır. Yakın zamanda yapılan bir araştırma, İmparatorluğun doğu ve batı bölgeleri arasındaki ekonomik sistemlerin 6. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar devam ettiğini, uzun vadede başarısız olsalar da dikkate değer ölçüde başarılı olduğunu gösteriyor⁸⁹. LR1 ve LR2 amforalarının hem Marsilya'da hem de İngiltere'deki Tintagel'de bol miktarda bulunduğu göz önüne alındığında, siyasi çabaların ticaretin İtalya'nın ötesine bile akmasını sağladığını gösteriyor⁹⁰. Ege'de 8. yüzyıl ile alakalı arkeolojik araştırmaların yönü, CRS gibi yararlı bir göstergenin eksikliğinden, muhtemelen ilk olarak amforalar ile yerel üretimlerin belirlenmesi ve buluntuların haritalanması ve

⁸⁸ C.A. Mango, R. Scott and G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern history* (Oxford, 1997), trans. with intro. and comm., 487; Theophanes, Sicilya'nın bir kısmının Araplar tarafından ele geçirildiğini, çevirmenlerin itiraz ettiği bir tarih olan 662/63'e yerleştirir.

⁸⁹ E. Zanini, 'La ceramica Bizantina in Italia tra VI e VII secolo. Un sistema informativo territoriale per lo studio della distribuzione e del consumo', in Bakirtzis, ed., *Cerninigne Me'die'vale*, 381-94.

⁹⁰ Marseilles: M. Bonifay and D. Pieri, 'Typologie et contenu des amphores du Ve an VIIe s. a Marseille', *JRA* 8 (1995), 107-10; Tintagel: Barrowman et al.,

ikinci olarak da kaba mallar ve yemek pişirme kaplarının biraraya toplanmasıyla ilişkili olmalıdır⁹¹. Doğu Akdeniz'de ticaretin sürdürülmesi ve teşvik edilmesi Arap çıkarlarındaydı, böylece mübadele/değişim Emevi dönemi boyunca ve sonrasında da gelişti.

Özetlemek gerekirse: 7. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs toplumunda büyük bir kesinti olduğu kuşkusuz kabul edilmiştir. Bu sonuç, merkezinde kırmızı astarlı sofraya eşyası, CRS'nin bulunduğu, ancak aynı zamanda sade sofraya takımları, pişirme kapları ve amforaları da içeren, orada bulunan bir dizi seramik için kabul edilen bir son kronolojiye dayanıyordu. Bu mallar için son kronoloji, belirli tarihsel olaylarla, etkisi abartılı bir önem verilen ve madeni para kanıtlarındaki tanınmayan sorunlarla çarpıtılmış olan 649 ve 650 Arap baskınlarıyla ilişkilendirildi. Aynı zamanda, Filistin'deki arkeologlar, Arap hakimiyeti sırasında maddi kültürde gözle görülür bir değişiklik olmadığını tespit ettiler. Yerel olarak üretilen seramikler yapılmaya devam edildi ve ithalatlar kesintisiz olarak devam etti. Bununla birlikte, oradaki arkeologlar, CRS için son tarihin otoritesine henüz itiraz etmediler ve bu nedenle Filistin'de bulunan büyük miktarları ve diğer ilgili seramikler, geleneksel olarak kabul edilen tarihlere atanmaya devam edildiler. Suriye'de, CRS'nin 8. yüzyılda var olduğu anlaşılıyor, ancak Kıbrıs ürünlerinin 7. yüzyılda sona erdiği varsayımıyla tarafsız LRD adıyla anılıyor. Sakız Adası, 9. yüzyıla giden CRS ile ilişkili seramikler için güvenilir kanıtlara sahiptir, ancak bu göz ardı edilmektedir. Son yıllarda Türkiye'den arkeologlar, özellikle Likya, Pamfilya, Kilikya ve Pisidya'da çalışanlar bölgeye girdiler. Bu bölgelerdeki kazıların sonuçları, CRS için orijinal olarak önerilen kronolojiyi desteklemektedir: 8. yüzyıl boyunca üretilmeye devam etti. Doğu Akdeniz'deki nihai CRS biçimlerinin bulgu noktalarını ticaretin belirteçleri olarak çizerek, Kıbrıs, güney-batı Türkiye, Levant ve Kuzey Afrika'nın doğu bölgeleri arasında geç Roma dünyasının diğer bölgelerinin ve hatta Konstantinopolis'in kendisinin bile dışlanması yönelik kapsamlı temaslar gösteren bir değişim modeli ortaya çıkıyor.

⁹¹ As has been successfully done on Cyprus: Gabrieli et al., 'Post-Roman Cyprus', 791-801.